

ARCHITEKTURA SACRUM WOBEC KONFLIKTÓW, TOLERANCJI I POJEDNANIA. HISTORIA, WSPÓŁCZESNOŚĆ, PERSPEKTYWY

THE ARCHITECTURE OF THE SACRED IN THE FACE OF CONFLICTS, TOLERANCE AND RECONCILIATION. HISTORY, THE PRESENT TIME, PROSPECTS

Wojciech Kosiński

Dr hab. inż. arch., prof. nadzw. PK

Politechnika Krakowska
Wydział Architektury
Instytut Architektury Krajobrazu
Kierownik Pracowni Projektowania Architektury Krajobrazu

STRESZCZENIE

Wybitne budowle i zespoły sakralne, z istoty swojej powstawały dzięki odpowiednio wielkim ideom, zarówno wyrażanym przez inwestorów i twórców, a często również przy istotnym współdziałaniu oraz wkładzie ze strony społeczności: lokalnych, klasztornych i innych. Jednakże obok tych motorycznych, wysokich motywacji, wpływ na kształtowanie architektoniczne i urbanistyczne dzieł religijnych, miały potężne uwarunkowania polityczne, społeczne, kulturowe, a zwłaszcza religijne i między religijne. Te ostatnie były i pozostają rozpięte pomiędzy: nienawiścią, obojętnością, tolerancją, zrozumieniem, szacunkiem i solidarnością.

Słowa kluczowe: Architektura, historia, idea, miasto, religia, sacrum, twórczość.

ABSTRACT

Outstanding structures and religious complexes have, by their nature, been created thanks to suitably great ideas, expressed both by investors and creators, and often frequently also with a substantial contribution made by local, monastic and other communities. However, in addition to those motoric, high motivations, those were powerful political, social, cultural, and especially religious and intra-religious determinants that exerted an influence on the architectural and urbanistic shaping of religious works. Those religious and intra-religious determinants have been and continue to be spanned between hatred, indifference, tolerance, respect, and solidarity.

Key words: architecture, history, idea, city, religion, the sacred, artistic works.

Motywacje i materiały do niniejszej pracy są zakorzenione w – dotyczących miejsc kultu religijnego – pracach badawczych i projektowych autora wykonywanych w jego życiu zawodowym od czasów najdawniejszych do najnowszych. Autor, silnie osadzony w kulturze katolickiej, jako student architektury w Politechnice Krakowskiej aktywnie zaangażował się w zgłębianie i projektowanie architektury sakralnej pod kierunkiem czołowego nauczyciela projektowania, Włodzimierza Gruszczyńskiego (1906-1973). Przy tej okazji młody adept architektury znalazł się w orbicie zainteresowań miejscami kultu, zarówno zanurzonymi w głębokiej przeszłości, jak również najbardziej współczesnymi oraz wizjonerskimi – projektowanymi dla przyszłości i dla zmanifestowania postaw twórczych¹.

W toku lat 80. – 90. XX w., autor intensywnie prowadził praktykę projektową – w różnych konfiguracjach autorskich – między innymi także w dziedzinie zespołów i budynków sakralnych. Był to przede wszystkim kościół poświęcony św. Bratu Albertowi (Kraków, 1985) stanowiący mauzoleum jego doczesnych szczątków oraz będący miejscem ekspozycji jego wspaniałego obrazu Chrystusa, w momencie z znanym z Ewangelii – Ecce Homo², obiekt uznany za jeden z najważniejszych w swojej generacji na gruncie polskim³. Następnie dom S.S. Albertynek zlokalizowany opodal wymienionego kościoła (1987) stanowiący harmonijny element założenia klasztornego utworzonego przez wielkiego twórcę Jana Karola Sasa Zubrzyckiego. Z kolei dom parafialny Dobrego Pasterza (Kraków, 1989) zawierający wewnętrzną kaplicę, sale dydaktyczne i mieszkania księży. Wreszcie kościółek wotywny pod wezwaniem Matki Boskiej Królowej Podhala (Przełęcz Danielki k/Jabłonki, 2005)⁴. W trakcie intensywnej pracy badawczej i twórczej w dziedzinie miejsc sakralnych, autor obszernie wypowiadał się w przedmiotowych sprawach na forach naukowych i zawodowych⁵.

Najbardziej współczesną oraz bezpośrednią przyczyną nowych badań i stworzenia na ich podstawie niniejszej pracy, jest czynne uczestnictwo autora w pracach Grupy Roboczej Miejsca Kultu (Groupe de Travail Lieux de Cult) działającej w ramach Międzynarodowej Unii Architektów (UIA Union International de l'Architecture). Autor został do niej zaproszony przez jej przewodniczącego Konrada Kuczę Kuczyńskiego i pracuje nadal, pod kierunkiem jego kolejnych następców Ewy Kuryłowicz i Jerzego Uścińowicza. Najbardziej aktualnym źródłem badań autora w ramach prac Sekcji, było seminarium objazdowe szlakiem Prowansji i Pirenejów, poczynając od licznych śladów kultury katarów – albigenosów, aż po Lourdes. Podczas podróży, prezentacji oraz dyskusji autor miał okazję skorzystania z bogatej wiedzy kolegów: z Węgier (zagadnienia reformacji w Europie Wschodniej), z Ukrainy (religia grekokatolicka, unicy), z Francji w osobie Zygmunta Knyzewskiego – polskiego architekta osiadłego i działającego w Perpignan (katarzy, inne wyznania odłączone od kościoła katolickiego i prześladowane), z alzackiego Strasbourga Alberta Dubler'a – wiceprzewodniczącego UIA (mozaika zachodnioeuropejskiego protestantyzmu), wreszcie z Polski – Jerzego Uścińowicza (prawosławie, z odniesieniami do Jerzego Nowosielskiego) i Konrada Kuczy Kuczyńskiego (wszechwiedza na tematy miejsc kultu, usytuowana wokół osi wyznania katolickiego). Na kanwie tych doświadczeń

¹ Kosiński Wojciech. 1978. *Problematyka sakralna w architektonicznej szkole profesora Włodzimierza Gruszczyńskiego*. Zeszyty Naukowe Pax. Zeszyt nr 1 (18) 180. Red. Czajkowski Zbigniew. Wyd. Instytut Wydawniczy Pax. Warszawa, 180 s.

² Kosiński Wojciech; Popławska Marzena. 1983. *Idee i stylizacje. Kościół imienia Brata Alberta w Krakowie*. Architektura. Zeszyt 1 (431). Red. Gliński, Andrzej. Wyd. Arkady, Warszawa, 80 s.

³ Kucza Kuczyński Konrad; Mroczek Andrzej Artur. 1991. *Nowe kościoły w Polsce*. Red. Rober, Witold. Wyd. Instytut Wydawniczy Pax. Warszawa, 416 s.

⁴ Kosiński Wojciech. 1994. *Budowaliśmy razem - kościół na przełęczy między Orawą a Podhalem*. Materiały posesyjne Archisacra '94, Red. Kucza Kuczyński Konrad; Kuryłowicz Ewa. Wyd. Grupa Robocza UIA Miejsca Kultu - *Lieux de Cult* - Sekcja Polska. Warszawa, 64 s.

⁵ Kosiński Wojciech. 1983. *Totalizm i personalizm w polskiej architekturze współczesnej - na przykładzie kościołów*. Materiały IV Ogólnopolskiego Konwersatorium Polskiej Arch. Współczesnej, w Mogilanach. Red. Szafer T. Przemysław; Pęczowska Agnieszka. Wyd. Oddział Krakowski Polskiej Akademii Nauk. Kraków, 144 s.

i inspiracji, autor sporządził – będący kanwą niniejszego artykułu – zapis/raport przeznaczony dla osobnej publikacji naukowej.⁶

Sacrum dwóch pozostałych wielkich religii Abrahamowch – islamu i judaizmu, autor miał okazje studiować in situ. Urbanistykę i architekturę islamu badał autor zwłaszcza podczas podróży studialnej szlakiem wielkich miast historycznych tzw. cesarskich (2010), studiując na obszarze współczesnego Maroka między innymi takie ośrodki islamu jak: Agadir, Casablanka (największy i najwyższy w świecie nowoczesny meczet im. Hassana II.), Essaouira, Fez, Marakesz, Meknes, Rabat. Sacra judaizmu studiował autor przede wszystkim przy okazji uczestniczenia w światowym *Jerusalem Seminar on Architecture – Green Design* (2009), odwiedzając m.in. Cezareę, Jerozolimę, Jerycho, Masadę i Tel Aviv (w nim dzieła modernistyczne). Niezwykle atrakcyjne synagogi najnowszej generacji zostały przez autora przebadane w Dreźnie oraz w Monachium, zaś bóżnice tradycyjne – w Berlinie (odbudowana) i w Krakowie (oryginalne, odnowione).

Architektura i urbanistyka sacrum, zwłaszcza ujmowana w tak szerokim zakresie jak w niniejszej pracy, posiada imponującą ilościowo i jakościowo literaturę przedmiotu. Istotna część tego zbioru została czynnie wykorzystana w niniejszej pracy i jako taka znalazła się w załączonym spisie bibliograficznym. Wreszcie ważną intelektualną i faktograficzną pożywką dla tej pracy stały – niejako przy okazji – materiały napotkane przez autora podczas przygotowywania innego obszernego dzieła autorskiego, monograficznej syntezy nt. uwarunkowań i efektów w dziedzinie estetyki miast⁷. Spośród ogromu informacji oraz wiedzy zgromadzonej wokół problematyki kształtowania przestrzeni sacrum, autor na tle zarysowanych wyżej doświadczeń, skoncentrował się w niniejszej pracy na szerokich uwarunkowaniach politycznych, kulturowych i światopoglądowych. W tym także na kwestiach nietolerancji religijnej, konfliktów i wojen, które w przeróżny, dramatyczny, a często arcyciekawy sposób stymulowały przemiany w przestrzeniach sakralnych.

Wiele konfliktów międzyludzkich, plemiennych, etnicznych, międzynarodowych i między państwowych wybucha lub ulega eskalacji na tle i z powodu różnic światopoglądowych, wyznaniowych i religijnych, jawnie lub pod pozorem innych czynników sprawczych. Istnieje poważna różnica w sytuacji na tym polu pomiędzy przeszłością i współczesnością. W przeszłości wszystkie w zasadzie strony konfliktów cechowały się silnymi, często fundamentalistycznymi (dzisiaj miejscami także) przekonaniami i uczuciami religijnymi. Zarzucano przeciwnikom raczej „niesłuszną” wiarę („fałszywi prorocy”), niż brak wiary. Na przykład słynne sarmackie sformułowanie „psy niewierne” było jednak stosowane nie do niewierzących, ale do „wierzących inaczej”.

Od czasu Oświecenia wiele konfliktów przebiega na linii starcia pomiędzy fundamentalistami a „bezbożnymi” (Rewolucja Francuska, Cesarstwo, aż po Kongres Wiedeński), poprzez wiek XX („bolszewicy bezbożnicy”). Współcześni fundamentaliści uderzają nie tylko w innowierców (Olimpiada w Monachium), ale w nowoczesne społeczeństwa i państwa formalnie laickie, funkcjonujące na zasadzie separacji „tronu i kościoła”; zwłaszcza w te, które jawnie wyznają kult hedonizmu i konsumpcji (11 Września). Konflikty religijne niedawnych i ostatnich lat, oraz aktualne, monstrialne uderzenia terrorystyczne i ludobójstwo skierowane we współbraci w wierze, często ujawniają się jako wtórny czynnik. Czyny takie bywają dokonywane przy okazji walk o podłoże politycznym, często prowokowanych przez siły zewnętrzne (Bałkany, Bliski i Środkowy Wschód, Kaukaz, Afryka).

Zagadnienia architektoniczne i urbanistyczne dotyczące lokalizacji, kształtowania i przekształcania miejsc kultu, często zarysowują się w cieniu tych wielkich nadrzędnych wyda-

⁶ Kosiński Wojciech. 2011. *Miejsca kultu w kontekście sporów i porozumień – religijnych, kulturowych i politycznych*. W: monografia w serii *Architektura kultur lokalnych pogranicza*. Red. Uścińciewicz, Jerzy. Redakcja serii: Zakład Architektury Kultur Lokalnych WAPB. Redakcja zeszytu: Zakład Architektury Kultur Lokalnych WAPB, Program Roboczy Międzynarodowej Unii Architektów UIA Miejsca Duchowe. Wyd. Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej, Oda Art. Białystok (w druku).

⁷ Kosiński Wojciech. 2011. *Miasto i piękno miasta*. Red. Kozłowski, Dariusz. Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej. Kraków, 200 s.

rzeń międzyludzkich i terytorialnych. Kiedy te historyczne, międzyludzkie wydarzenia przemijają, archetypy w postaci miejsc kultu pozostają ich widocznymi, często długoletnimi i długowiecznymi świadkami. Takie zbudowane zespoły i obiekty będące „świadkami historii”, stają się stymulatorami kolejnych wydarzeń. Stają się nimi pośrednio – poprzez wpływanie na podświadomość, świadomość i wyobraźnię pojedynczych ludzi, a stąd na świadomość zbiorową.

1. BABILON – AMBIWALENCJA ZNACZEŃ MITYCZNEJ WIEŻY

Najbardziej pierwotny i wyrazisty, archetyp wieży babilońskiej, został trafnie przeanalizowany i oceniony w „Przesłaniu ideowym” dla Seminarium Dyskusyjnego Programu Roboczego Miejsca Duchowe pt. „Wieża Babel. Podziały i zjednoczenia w religiach – motywy i ich konsekwencje w architekturze miejsc duchowych”.⁸ Legendarne dzieło przypisywane wczesnemu władcy Mezopotamii (Międzyrzecza), mitycznemu i biblijnemu Nimrodowi,⁹ autorzy Biblii obdarzyli mianem Wieży Babel, od miasta Babilon – aby przekazać czytelnikom odpowiednio negatywne konotacje pod adresem babilońskich wrogów i ciemiężców Izraela.¹⁰ Naprawdę zaś wieża w oryginalnych narzeczach sumeryjskich i chaldejskich nosiła nazwę Etemenanki.¹¹ Rzadko wspomnianym, a zapisanym w Piśmie, jednym z motywów budowy wieży przez wielkiego władcę, myśliwego i wojownika, było też utworzenie wysokiego schronienia przed wielką powodzią, zjawiskiem częstym w Międzyrzeczu – Mezopotamii, „aby nie powtórzyć już nigdy więcej tragedii Potopu”¹² (ryc. 1).

Ryc. 1. Babilonia. Rekonstrukcja Babilonu z wieżą Etemenanki. Źródło: Beek.

Fig. 1. Babylonia. Reconstruction of Babylon with the Etemenanki Tower. Source: Beek

Trafna jest konkluzja autorów „Przesłania ideowego” na temat ambiwalencji tego archetypu, jako symbolu najpierw skupiającego –dośrodkowego, a następnie rozpraszającego –odśrodkowego. „Wieża Babel wzniesiona została przez ludzi, jako intencjonalny znak,

⁸ Knyszewski, Zygmunt, Uścińowicz, Jerzy. 2010. *Przesłanie ideowe*. Materiały Seminarium Dyskusyjnego Programu Roboczego pt. „Miejsca Duchowe” pt. „Wieża Babel. Podziały i zjednoczenia w religiach – motywy i ich konsekwencje w architekturze miejsc duchowych”, Tuluza 03 – 07.06.2010. Materiał powielony. Białystok – Perpignan.

⁹ Beek, Martin A. 1961. *Bildatlas der assyrisch– babylonischen Kultur*. Wyd. Güterslocher Verlagshaus Gerd Mohn. Gütersloch.

¹⁰ *Księga Rodzaju (Rdz)*. 2009. Rozdz.11, wersy 1-9. W: *Biblia. Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*. Kolekcja *Księgi Święte Religii Monoteistycznych*. Tom 1. Wyd. Święty Wojciech. Warszawa.

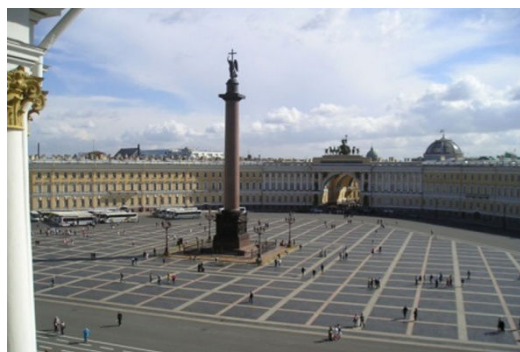
¹¹ Nt. Etemenanki, *vide*: Ascalone, Enrico. 2005. *Mesopotamia*. Wyd. Mondadori Elecka S.p.A. Mediolan. Także: Horn, Siegfried H. 1957 *The spade confirms the book*. Wyd. Review and Herald. Hagerstown, Md. 320 s.

¹² *Księga Rodzaju (Rdz)*. 2009. Rozdz.10, wersy 9-10. W: *Biblia. Dz., cyt.*

dzięki któremu ludzie 'nie rozproszą się jako symbol połączenia człowieka z Bogiem. Należy jednak odbierać to dialektycznie – jako symbol chęci zbliżenia do Boga, ale również symbol separacji, rozłamu i schizmy."¹³

Mimo tej drugiej pesymistycznej wykładni, mit wieży kreuje między wierszami kapitalną prawdę o świątyni (kościół) jako przestrzeni spotkania i schronienia wspólnotowego dla wierzącej, aktywnej, umotywowanej zbiorowości. Poczucie więzi w grupie i społeczności, zjednoczonej solidarnością i przekonaniem do tych samych wartości, jest kapitalnym mechanizmem wiary – także w siebie. Przyczynia się do poczucia konstruktywnej siły, oparcia w słabości i niebezpieczeństwie. Kapitalnymi przykładami takich schronień mogą być grotty stronnictwa eseneńczyków w Qumran, gdzie odnaleziono zwoje ich tekstów, a później katakumby wczesnych chrześcijan. W niedawnych latach, w Polsce stanu wojennego, swoistym azylem społeczno – religijnym było duszpasterstwo Solidarności Podziemnej w kościele na Żytniej w Warszawie. Podobną rolę odgrywały msze św. za ojczyznę prowadzone przez bł. X. Jerzego Popiełuszkę w kościele św. Stanisława na Żoliborzu, a także msze papieskie w symbolicznych kościołach pod gołym niebem.

Mit babilońskiej wieży, zwłaszcza w interpretacji nieprzyjanych autorów Biblii, prowadzi do dalszych, zasadniczych refleksji oraz rudymenarnych wniosków. Pierwszą ich część przytaczają autorzy *Przesłania ideowego*: „Bóg nie zamierzał pozwolić, by ludzie wbrew Jego woli, dostąpili bram Jego Królestwa. Pomieszał budowniczym języki, dzieląc w ten sposób ludzi na różne narody. Robotnik nie rozumiał majstra, a majster architekta. Wieża pozostała niedokończona, bo przerażeni ludzie rozpierzchli się po świecie. Była rozpaczliwą próbą odtworzenia osi łączącej niebo z ziemią, przerwanej wskutek grzechu pierwotnego, dokonanej przez ludzi wbrew woli bożej [Lurker 1978]."¹⁴

Ryc. 2. Rosja. Sankt Petersburg. Plac Admiralicji z Kolumną Archanioła Gabriela. W tym miejscu „komunistyczni poganie” planowali lokalizację gmachu Trzeciej Międzynarodówki. Plansza w Museum of Modern Art MOMA w Nowym Jorku. Źródło: www.moma.org

Fig. 2. Russia. St. Petersburg. Admiralty Square with the Archangel Gabriel Column. In that place the "Communist heathen" envisioned the location of the Monument to the Third International. A chart in the Museum of Modern Art MoMA in New York. Source: www.moma.org

Ryc. 3. Projekt gmachu Trzeciej Międzynarodówki Komunistycznej inspirowany Wieżą Babel. Autor – konstruktywista/suprematysta radziecki Władimir Tatlin. Fotomontaż ukazujący 400-metrową budowlę (wysokość równa WTC w Nowym Jorku) na tle Gmachu Admiralicji w Petersburgu/ Piotrogradzie/ Leningradzie/ Sankt Petersburgu. Plansza w Museum of Modern Art MOMA w Nowym Jorku. Źródło: www.moma.org

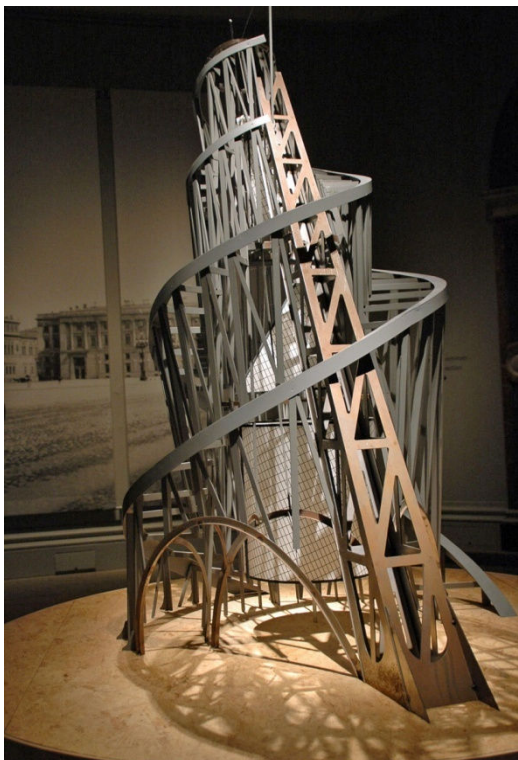
Fig. 3. Design of the Third International monument building, inspired by the Tower of Babel. The author is a Soviet constructivist designer, a suprematist Vladimir Tatlin. A photomontage showing the 400-metre high building (equalling the WTC in New York) at the background of the Admiralty Building in Petersburg / Petrograd / Leningrad / Saint Petersburg. A chart in the Museum of Modern Art MoMA in New York. Source: www.moma.org

¹³ Knyszewski, Uściłowicz. *Dz. cyt.*

¹⁴ J. w., także cytāt z: Lurker, Manfred. 1978. *A Dictionary of Gods and Goddesses, Devils and Demons*. Wyd. Routledge. Londyn.

Jest w niniejszych sformułowaniach kapitalne przesłanie o tym, że budowla sakralna – nie tylko, ale zwłaszcza – winna być wznoszona w jednoznacznie czystych intencjach, jako wyraz skromności człowieka wobec sacrum, a nie pychy. Nie ma tutaj znaczenia, czy jej architektura jest w wystroju bogata albo skromna, gdyż to już zależy od czynnika sztuki, a nie dotyczy idei przesłania kultowego, które według biblijnych komentatorów, zawsze winno cechować się pokorą.

Właśnie piękno wykreowane z twórczym wysiłkiem przy kształtowaniu formy sacrum, może być wyrazem pokornej czci. Należy przy tym zwrócić uwagę na aspekt pokory lub jej braku – stronnicy zamachu z 11 Września tłumaczą, iż wedle ich kategorii wartościowania, wieżowce WTC były symbolami pychy. Podobieństwo z mitem Wieży Babel jest uderzające, ale makabryczne wobec wymiaru rzeczywistego wydarzeń sprzed 10 lat. Terrorysty w nienawistny, ale chłodny, skalkulowany na zimno sposób, przypisali sobie prawo do wymierzenia męczeńskiej kary śmierci rzekomym, w ich mniemaniu, grzesznym pyszałkom, czyli chrześcijańskiej cywilizacji Zachodniej.

Ryc. 4. Projekt gmachu Trzeciej Międzynarodówki Komunistycznej inspirowany Wieżą Babel. Autor – konstruktywista/suprematysta radziecki Władimir Tatlin. Makieta w skali 1:100 (4 metry), Museum of Modern Art MOMA w Nowym Jorku. Źródło: archiwum autora

Fig. 4. Design of the Third International monument building, inspired by the Tower of Babel. The author is a Soviet constructivist designer, a suprematist Vladimir Tatlin. A 1/100-scale model (4 metres high). Museum of Modern Art MoMA in New York. Source: image author's archives

Ryc. 5. Francja. Paryż. Park de la Villette. Autor – Bernard Tschumi. Jeden z pawilonów edukacyjnych typu „folie” inspirowany Wieżą Babel. Źródło: Fot., autora

Fig. 5. France. Paris. Parc de la Villette. Author - Bernard Tschumi. One of educational "folie" pavilions inspired by the Tower of Babel. Source: photo by the author

Fakty nt. babilońskiej wieży są jednak, według takiego przybliżenia, jakiego mogą wobec tak odległej przeszłości dostarczyć najnowsze badania, inne niż w opowieści biblijnej. Nie

ma to znaczenia dla religijnego i etycznego przesłania, które jest ponadczasowej wartości, a tylko dla ścisłości naukowej. Etemenanki została ukończona na wysokości rządnej przekraczającej 70 metrów, mając jeszcze na tym pułapie sporą szerokość, która pozwoliła umieścić na tym wierzchołkowym *plateau*, średniej wielkości świątynię Marduka.¹⁵

Wieża Babel stała się – z powodu silnego oddziaływania na wyobraźnię i dzięki ambiwalentnemu bogactwu treści – ponadczasowym symbolem. Malowali ją i rysowali między innymi czołowi mistrzowie tacy jak Albrecht Dürer i Peter Breughel Starszy, a także niezliczeni graficy ilustratorzy, zwłaszcza w XIX wieku, wśród nich Gustave Doré. Jej estetyczny archetyp – stożkowy, spiralny ziggurat, stał się jednym z najważniejszych znaków plastycznych światowej ikonografii symboli.

Charakterystycznym wydarzeniem ideowo – artystycznym w kulturze nowoczesnej XX wieku, było oparcie na tej formie, słynnego, niezrealizowanego projektu pomnika – pałacu III Międzynarodówki w Petersburgu /Piotrogradzie /Leningradzie /Sankt Petersburgu (ryc. 2). Autorstwo należy do konstruktysty radzieckiego Włodzimierza Tatlina, wyjątkowo utalentowanego nawet w obrębie swojego kręgu zjawiskowych artystów. Nazywali siebie suprematystami, co wyrażało supremację wysokiej wartości ideowych nad materią, w przeciwieństwie do drugiego konstruktystycznego nurtu praktycznego – produktywizmu.

Archetyp Wieży Babel, został jako symbol, przywłaszczony przez internacjonalnych komunistów, podszywających się pod działalność w imieniu i dla dobra światowego proletariatu. Był wyobrażony jako bardzo chwytliwy estetycznie, 400-metrowej wysokości, lekko dynamicznie nachylony wieżowiec o spiralnej ramie z czerwonej stali. Wewnątrz tej ażurowej mega struktury, znajdowały się szklane prostopadłości, mieszczące kancelarie i biura światowego ruchu komunistycznego. Po tym projekcie pozostała fenomenalna wizualizacja – fotomontaż ukazujący ten gigantyczny obiekt dominujący nad Gmachem i Zatoką Admiralicji, w mglistej aurze ówczesnej stolicy Rosji /Związku Sowieckiego (ryc. 3). Drugą ważną pozostałością – eksponatem, pozostałym po owej „katedrze bezbożnictwa”, jest znakomita, oryginalna autorska, czerwona makieta. Została wykonana w skali 1:100, a więc jest czterometrowa, wystawiona w stałej ekspozycji Museum of Modern Art na Manhattanie (ryc. 4).

Dla postmodernistycznego architekta Bernarda Tschumi stanowiła w latach 80. XX w., inspirację dla jego post–konstruktystycznych projektów czerwonych pawilonów *folies*, w Parku de la Villette w Paryżu. Wśród nich zwłaszcza najpiękniejszego w całej serii, wprost naśladującego w artystyczny sposób przemieniony wzorzec Wieży Babel (ryc. 5).

2. KRÓLESTWO IZRAELA – RELIGIA I ARCHITEKTURA JEDYNEGO BOGA

Biblia, na „gruzach” zniechęconej kultury babilońskiej, szkicuje wspaniały obraz idealnej pod względem etycznym i estetycznym Świątyni Jerozolimskiej.¹⁶ Powstała około roku 960 p.n.e., na rozkaz Pana, a z ziemskiej woli zwycięskiego króla Dawida. Ten, po zlikwidowaniu wrogów plemion Izraela, zdecydował o ogłoszeniu tożsamości zjednoczonego narodu, a Jerozolimę wskazał jako stolicę jego królestwa.

W najświętszym miejscu ofiary i Przymierza Abrahama, na skale u szczytu Wzgórza Jerozolimskiego, zlokalizował przyszłą Świątynię. Nie mógł jej pobudować osobiście, jako splamiony krwią wojownik. Ten zaszczyt otrzymał jego najzdolniejszy syn – książę, a następnie król – Salomon. Pod technicznym przywództwem jego sojusznika, geniusza

¹⁵ Ascalone. *Dz. cyt.*

¹⁶ Kosiński Wojciech. 2010. *Wzgórze Świątynne w Jerozolimie – miejsce spotkania trzech wielkich religii*. W: *Architektura miejsc kultu i pamięci, w dialogu kultur narodów i religii*. Monografia w serii *Architektura kultur lokalnych pogranicza*. Red. Uścińowicz Jerzy. Red. serii: Zakład Architektury Kultur Lokalnych WAPB. Red. zeszytu: Zakład Architektury Kultur Lokalnych WAPB, Program Roboczy Międzynarodowej Unii Architektów UIA Miejsca Duchowe. Wyd. Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej, Oda Art. Białystok (w druku).

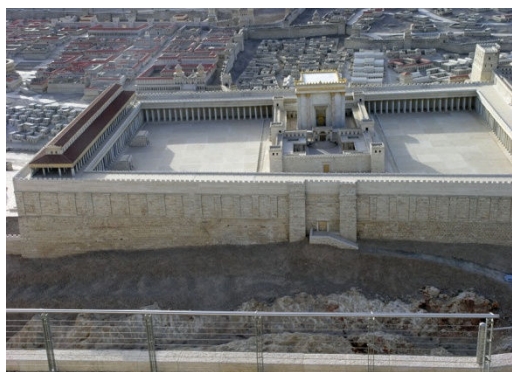
budowlanego, króla Hirama z Tyru (w nowożytności patrona masonów), powstało arcydzieło architektury – Dom Pana chroniący Arkę Przymierza.

Legendarne przekazy obrazują obiekt wyniosły i bogaty materiałowo, ale estetycznie abstrakcyjny umiarkowanie dekorowany, bez motywów figuralnych. Nie przeszkodziło to nadaniu dwóm głównym kolumnom wielkiego porządku, odlanym z brązu z domieszką złota, flankującym wejście świątynne – imion własnych jako „strażników Przybytku”: Boaz, tzn. „w nim jest siła” oraz Jachin, tzn. „ten będzie utrwalony”.¹⁷

Od tej pory losy Świątyni – odzwierciedlają skomplikowane, pełne dramatyzmu losy narodu Izraela, które stają się stymulatorem kolejnych wydarzeń w materialnych dziejach Świątyni jak w wizualizacji modelu. Babilończycy pod wodzą znamienitego i strasznego władcy Nabuchodonozora Drugiego, najeżdżają Ziemię Obiecaną. Zdobywają i palą stolicę, burzą Przybytek i porywają Arkę, która już nigdy nie zostanie odnaleziona. Lud Izraela wyganiają do 70-letniej babilońskiej niewoli (587 – 517 p.n.e.).

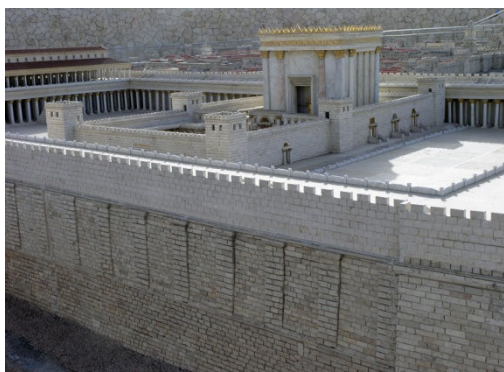
Nawiasem warto wspomnieć, że opisywany okres przypadający pomiędzy X., a VI., w., p.n.e., jest przypisywany istnieniu i nauczaniu Zaratustry (Zaroastri) oraz formowaniu się jego religii. Była ona drugą, a zdaniem niektórych pierwszą obok judaizmu religią prawdziwie monoteistyczną. Rozróżniała silnie – manicheistycznie dobro i zło. Była wyabstrahowana z antropomorficznego naśladownictwa przy opisie i obrazowaniu bóstwa.

Izraelici po uwolnieniu spod babilońskiego jarzma przez króla Perskiego Cyrusa, powracają do swojej krainy. Budują Drugą Świątynię. Podobno w dużym stopniu odbudowują ją na Salomonowych wzorach, aczkolwiek niewiele o jej estetyce wiadomo (konsekracja w 515 r. p.n.e.). Po kolejnym podboju przez wrogów i ponownym zniszczeniu Świątyni, już w udokumentowanych czasach historycznych, Izrael dostaje się pod panowanie Cesarstwa Rzymskiego, na prawach względnie autonomicznego królestwa.

Ryc. 6. Izrael. Jerozolima. Muzeum Historyczne. Makieta Jerozolimy sprzed roku 70 n.e., Druga Świątynia. Ujęcie od strony wschodniej, od bramy Złotej stanowiącej główne wejście do Świątyni. Według judaizmu tą bramą ma wkroczyć Mesjasz. Z tego powodu została ona przez maołmetan zamurowana. Źródło: Fot. autor

Fig. 6. Israel. Jerusalem. Historical Museum. A mock-up of Jerusalem from before A.D. 70, the Second Temple. A view from the east, from the Golden Gate constituting the main Temple entrance. According to Judaism, Muhammad will enter through that gate. For that reason the gate was bricked by Muslims. Source: photo by the author

Ryc. 7. Izrael. Jerozolima. Muzeum Historyczne. Makieta Jerozolimy sprzed roku 70 n.e., Druga Świątynia – zbliżenie od strony wejścia do Przybytku. Źródło: Fot. Tomasz Jeleński

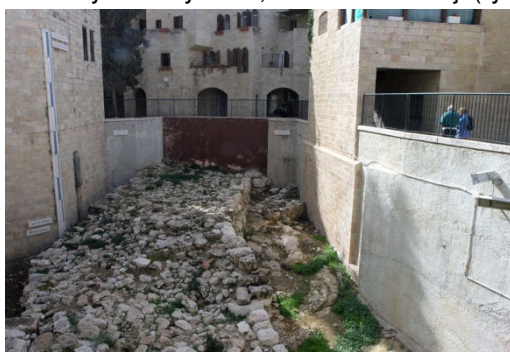
Fig. 7. Israel. Jerusalem. Historical Museum. A mock-up of Jerusalem from before A.D. 70, the Second Temple. A close-up from the side of the Temple entrance. Source: photo by Tomasz Jeleński

¹⁷ J.w.

Król Herod, brutalny i okrutny, ale zarazem genialny jako budowniczy, na przedprożu naszej ery, czyli w okresie około 20 lat przed narodzinami Chrystusa, radykalnie przebudowuje, nieznierównanie udoskonala, wzbogaca i ulepsza Drugą Świątynię. W tej zupełnie nowej architektonicznej postaci i wystroju, symbolizuje ona „złoty wiek” Izraela. Poświęcono jej bogatą literaturę przedmiotu, od najwcześniejszej, pisanej w epoce jej budowy i funkcjonowania, aż po współczesną, będącą wynikiem arcyważnych i rozległych badań (Leen Rittmeyer i inni).¹⁸

Badacze różnią się w numerowaniu Pierwszej i Drugiej Świątyni. Jedni za Pierwszą uważają tylko Salomonową z r. 960 p.n.e., a tę którą wzniesiono po powrocie z babilońskiej niewoli w r. 515 p.n.e. określają jako Drugą, zaś dzieło Heroda jako jej radykalną przebudowę i rozbudowę (r. 20 p.n.e.). Inni, jako Pierwszą określają tylko Salomonową, a tę którą wzniesiono po powrocie z babilońskiej niewoli, jako odbudowę tej Pierwszej, natomiast budowla Heroda jest według nich dziełem autonomicznym - Drugą Świątynią¹⁹ (ryc. 6).

Prawdopodobnie kreowała wspaniały krajobraz jako cały złożony zespół urbanistyczny, otaczający właściwą budowlę, bogaty w place o hierarchicznym układzie, podcienie, portyki kolumnowe, ogrody i sadzawki. Przy budowie zastosowano przepyszne materiały – od libańskiego cedru, poprzez biały jerozolimski kamień wapienno– dolomitowy, aż po znaczne ilości złota. Te cenne tworzywa użyte były jednak w stylu poważnym i powściągliwym, swoście minimalistycznym. Metafora tej estetyki była adekwatna do zasadniczości obyczaju i religii żydowskiej – oraz wypływającej z niej abstrakcji geometrycznej w estetyce budynków, detali i dekoracji (ryc. 7).

Ryc. 8. Izrael. Jerozolima. Ulica Dawida/Łańcuchów, rzymska *decumanus* w Dzielnicy Żydowskiej, licząca 3000 lat. W przeszłości prowadziła do Świątyni, obecnie do Ściany Smutku. Odkrycie archeologiczne w XIX wieku, konserwacja w okresie 1967 – 1985, w ramach restauracji Starego Miasta. Źródło: Fot. Autora

Fig. 8. Israel. Jerusalem. David Street / Street of the Chain, former Roman *decumanus* in the Jewish Quarter, 3000 years old. In the past it led to the Temple, now it leads to the Wailing Wall. An archaeological discovery in the 19th century, conservation in 1967-1985 during the restoration of the Old City. Source: photo by the author

Ryc. 9. Izrael. Jerozolima. Ulica Proroków w Dzielnicy Żydowskiej, również prowadząca do Ściany Smutku. Trój-religijny charakter Jerozolimy jest odzwierciedlony w synkretycznej semiotyce. Ważne publiczne inskrypcje są we wszystkich etniczno – religijnych dzielnicach, adresowane jednocześnie do trzech Abrahamowych społeczności: do chrześcijan (od XIX wieku w języku angielskim), do muzułmanów w języku arabskim i do żydów w języku hebrajskim. Źródło: Fot. autora

Fig. 9. Israel. Jerusalem. Street of Prophets in the Jewish Quarter, also leading to the Wailing Wall. The three-religion character of Jerusalem is reflected in syncretic semiotics. Important public inscriptions in all ethnic and religious city quarters are addressed at the same time to the three Abrahamic communities: to Christians (since the 19th century in English), to Muslims (in Arabic), and to Jews (in Hebrew). Source: photo by the author

¹⁸ Rittmeyer, Leen. 2006. *The Quest. Revealing the Temple Mount in Jerusalem*. Wyd. Carta Jerusalem & The Lamb Foundation. Jerozolima.

¹⁹ J. w.

Wskutek tych cech i ich manifestowania przez wiernych – religia żydowska, (skrajnie monoteistyczna i abstrakcyjna, odnosząca się do intelektu i wyobraźni a nie do rzeźb i obrazów; wiara w Boga niewidzialnego, niewyobrażanego ikonograficznie, a nawet niewymienianego z imienia) – była dla innych narodów, wobec ich mitologicznych, anegdotycznych, antropomorficznych i obrazkowych religii, od Babilonu po Rzym, nie do wyobrażenia, a zatem nie do akceptacji. Żydów i ich państwo otaczała więc ze strony sąsiadów i innych społeczności, z którymi wchodzili w relacje – nieustająca nienawiść religijna i narodowościowa. Było tak co najmniej od czasów Nabuchodonozora i poprzez stulecia po epokę Tytusa, który w imieniu swego ojca cezara Wespazjana, jako głównodowodzący w kampanii izraelskiej wódz, w roku 70.n.e., pobił powstańców Izraela, zburzył Jerozolimę i spalił Świątynię.

Po tej klęsce, Naród Wybrany został przez Rzymian wygnany z Ziemi Obiecanej, skazany na rozproszenie w globalnej diasporze, bez Arki i bez Świątyni. Rzymianie na rumowisku Przybytku wzniesli świątynię poświęconą Jowiszowi. Obok ustawili pomnik rozkazodawcy tej budowy – cezara Hadriana (76 – 138 n.e.). Poniżej Wzgórza w zachodniej części Jerozolimy (Golgota, obecna lokalizacja Bazyliki Grobu Chrystusa), prowokacyjnie zbudowali świątynię Wenus (albo pod greckim wezwaniem Afrodyty). Ta patronka i personifikacja frywolności była celowo wybrana przez najeźdźców – okupantów spośród mitologicznego panteonu, aby dokonać drastycznego kontrastu w porównaniu z solennością religii izraelskiej, w ich świętym mieście, u stóp dawnej Świątyni. Możliwe, że mieli w tym także cel drugi – zabudowanie i zabezpieczenie największej świętości chrześcijańskiej – miejsca męki, śmierci i pochówku Chrystusa, gdzie nielegalnie oddawali cześć kultową pierwsi chrześcijanie.

Pomimo zburzenia Świątyni, w kulcie judaistycznym miejsce jej lokalizacji oraz otoczenie, zwłaszcza Zachodni Mur czyli Ściana Smutku, pozostały uznane jako punkt wiecznego przebywania i opieki Boga Izraela nad rozproszonym ludem, a w związku z tym przyjęte za symboliczne sanktuarium najważniejszych modlitw. „Boska Obecność nigdy nie opuszcza Zachodniej Ściany. Wzgórze Świątynne wciąż jest ogniskiem modlitwy dla żydów z całego świata”. „The Divine Presence never moves from The Western Wall. The Temple Mount continues to be the focus of prayer for Jews from all over the World”. Pozostałościami są także historyczne ulice, które prowadziły poprzez tkankę miasta do Świątyni. Najważniejszą z nich jest główna w Jerozolimie Ulica Dawida prowadząca od Bramy Dawida w kierunku wschodnim – ku Świątyni. W okresie rzymskim stanowiła główną oś wschód – zachód, tzw. decumanus. Obecnie prowadzi pomiędzy Dzielnicami Chrześcijańską i Ormiańską. Jej kontynuacją na terenie dzielnicy Żydowskiej pod nazwą Ulica Łańcuchów doprowadza na Plac Ściany (ryc. 8). Jedną z ważnych tras biblijnych prowadzących w stronę Świątyni, stanowiącą dziś obiekt pielgrzymkowego kultu ze strony prawowiernych żydów, jest Ulica Proroków (ryc. 9).

Od czasu pozbawienia żydów Świątyni, stolicy, kraju i państwa, a zaistnienia diaspory – rozpoczęła się nieustająca do dziś, chwiejna i zmienna sytuacja żydów w skali światowej. Jest ona w dużej mierze wyznaczona stosunkiem do nich przez wyznawców innych religii. Stosunek ten jest rozpięty pomiędzy antysemityzmem a filosemityzmem. W skali lokalnej przejawia się zmiennymi poglądami władców Jerozolimy na temat zakresu dopuszczenia ich lub niedopuszczenia do uprawiania kultu w swej historycznej świętej stolicy.

W następujących kolejno w Jerozolimie okresach politycznych i kulturowych: rzymskim, bizantyńskim oraz arabskim – poważne udokumentowane kroniki kilkakrotnie odnotowują modlitwy żydów na Wzgórzu, na przemian z zakazem przybywania ich w tym miejscu, a także przekazują informacje, iż niejednokrotnie otrzymywali zgodę na budowę Trzeciej Świątyni, do czego jednak nie doszło z różnorodnych powodów, także z ich własnej winy. A propos Trzeciej Świątyni, aktualnie istnieje skrajnie radykalny odłam chasydów, których hasłem jest właśnie jej odbudowa w poprzednim miejscu. W odpowiedzi, komentarz

przedstawiciele islamu stwierdza, iż próba takiego przedsięwzięcia spowodowałaby „koniec świata”.

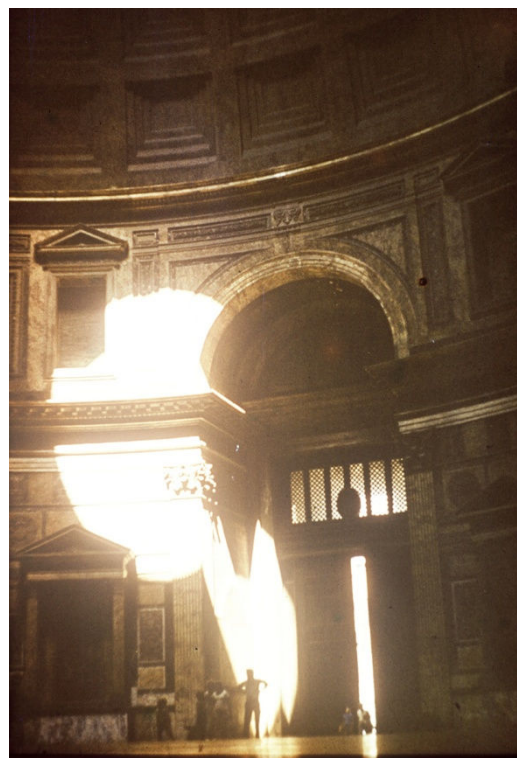
3. CHRZEŚCIJAŃSTWO. SCHYLEK CESARSTWA RZYMSKIEGO. ŚREDNIOWIECZE. BIZANCJUM – KONSTANTYNOPOL

Religijna nienawiść Rzymian do żydów - wyznawców Starego Testamentu, uderzyła kolejno także w chrześcijan Nowego Testamentu – progresywnych kontynuatorów wiary monoteistycznej. Nienawiść „pogan” zasadzała się również na inności i niechęci zrozumienia, choć częściowo z innych przyczyn szczegółowych niż w odniesieniu do „starszych braci w religii Abrahama”. Później, zwłaszcza w odniesieniu do ery Nerona i katakumb, zjawiska te zostały szeroko rozpowszechnione zarówno przez opracowania historyczne, jak też w swobodniejszych formach artystycznych („*Quo Vadis?*”). Rzymianie czasem absurdalnie uznawali i określali chrześcijan – podobnie jak starożytnych – jako ateistów, z tego powodu że nie podzielali starożytnego uznania dla ich mitologicznego wielobóstwa.

Ryc. 10. Włochy. Rzym. Panteon, z przodu widoczny obelisk ustawiony podczas kontrreformacji, w ramach uszlachetnienia programowo – przestrzennego „Stolicy Piotrowej”. Źródło: Fot. Aleksander Böhm

Fig. 10. Italy. Rome. The Pantheon. Visible in front is an obelisk placed during the Counter-Reformation within the scheme of ideological and spatial ennobling of St. Peter's City. Source: photo by Aleksander Böhm

Ryc. 11. Włochy. Rzym. Panteon, wewnątrz. Źródło: Fot. Ryszard Brajer

Fig. 11. Italy. Rome. The Pantheon. Interior. Source: photo by Ryszard Brajer

Istnieją wprawdzie – niepotwierdzone naukowo²⁰ – przypuszczenia iż władcy starożytnego Rzymu (Juliusz Cezar, 100 – 44 p.n.e.), miewali wątpliwości co do sensu mitologii.

²⁰ Wilder, Thornton. 1973. *Idy Marcowe*. Wyd. Państwowy Instytut Wydawniczy PIF. Warszawa.

Jednocześnie pod wpływem zaratustrianizmu i judaizmu intrygowała ich wiara w jednego boga. Te dwa wektory światopoglądowe oddziaływały synergicznie. W miarę upływu stuleci podobne wątpliwości budził w nich rozrastający się chrystianizm. Istnieje przypuszczenie, że wykwitem podobnych wątpliwości, przypuszczeń oraz snutych idei, był i jest jeden z najwspanialszych obiektów architektonicznych wszechczasów – Panteon w Rzymie. Jego wstępne szkice przypisywane są Witruwiuszowi (ok. 75 – 15 p.n.e.), z czasów kiedy pracował dla Juliusza Cezara oraz dla jego następcy – cesarza Augusta (63 p.n.e. – 14 n.e.). Pierwsza realizacja Panteonu została ukończona w r. 27 p.n.e. Po pożarze w r. 80 n.e. powstaje druga wersja, powszechnie znana, przekazana do użytku w r. 125 n.e. Od r. 609 n.e. Panteon zostaje przemieniony w kościół chrześcijański. Oprócz tego że budził podziw jako arcydzieło sztuki artystycznej oraz inżynierii, był dla następnym ambitnych inwestorów i pracujących dla nich budowniczych – niedoścignym ideałem i znaczącą inspiracją. Przez stulecia stanowił i nadal stanowi przedmiot porównań wobec kościoła Hagia Sophia w Konstantynopolu, Katedry Duomo we Florencji oraz Bazyliki Św. Piotra w Rzymie, a także późniejszych wielkich budowli.

Ryc. 12. Włochy. Rzym. Forum Romanum. Antyczna świątynia Antoninusa i Faustyny, przebudowana podczas kontrreformacji na kościół chrześcijański, przy pozostawieniu antycznego portyku. W drugim planie – w głębi wymieniono fasadę antycznej bazyliki na fasadę barokową. Źródło: Fot. autora

Fig. 12. Italy. Rome. Forum Romanum. The ancient temple of Antoninus and Faustina rebuilt during the Counter-Reformation and converted into a Christian church, with its ancient portico left unchanged. In the background: the ancient basilica facade was changed into the Baroque one. Source: photo by the author

Panteon po chrystianizacji nie został zniszczony lub oszpecony ani w znaczący sposób przekształcony, jednak zaistniałe ingerencje w jego idealną formę nieco dały się we znaki

oraz przyczyniły ciekawych informacji historycznych. Cesarz bizantyński Konstans II-gi (663 r. n.e.) nakazał zdemontować z kopuły połączone dachówki z brązu (por. pokrycie Kaplicy Zygmuntowskiej na Wawelu), aby użyć ich u siebie w Konstantynopolu. W średniowieczu dobudowano niewielką dzwonicę na skraju wejściowego portyku, jednak w przyszłości została usunięta. Papież Urban VIII z rodu Barberini około roku 1630 skonfiskował kasetonowy strop z brązu ponad portykiem wejściowym, aby przeznaczyć materiał na baldachim Berniniego w Bazylice Św. Piotra w Rzymie, oraz na odlanie armat do Zamku Anioła („czego nie uczynili Barbarzyńcy, to uczynił nam Barberini”). Ten sam inwestor, po usunięciu średniowiecznej dzwonicy nakazał Berniniemu dobudować dwie symetryczne wieże na skrajach portyku wejściowego. Jednak zostały usunięte przez konserwatorów rzymskich z końcem XIX wieku, ale są do wglądu na licznych ilustracjach z epoki.

Natomiast trwałymi pozostałościami dominacji papieskiej są dwa obeliski. Panteon z racji otwartego opajonu w szczytowym zworniku kopuły, nie ma stosownego miejsca na zwieńczający krzyż. Dlatego na dwóch sąsiadujących placach umieszczono obeliski zwieńczone łacińskimi krzyżami. Obydwa są pochodzenia egipskiego, a służyły cesarowi Dioklecjanowi flankując świątynię Izzydy w Rzymie. Pierwszy z nich, odnaleziony wcześniej, został w 1667 roku, na polecenie papieża Aleksandra VII ustawiony przez Berniniego i podbudowany przez niego cokołem w kształcie słonia, na zapleczu Panteonu, przy Placu Minerwy. Drugi z pary, został odnaleziony później i w roku 1711, z rozkazu papieża Klemensa XI, podwyższony dzięki umieszczeniu na dawniejszej fontannie, stanął w rejonie frontowo – wejściowym Panteonu, na Placu Rotundy (dawną nazwa Panteonu) (ryc.10). We wnętrzach świątyni nie dokonano większych zmian, zasadniczo tylko we wnękach wymieniono figury bóstw rzymskich na chrześcijańskie ołtarze (ryc. 11).

Ryc. 13. Izrael. Jerozolima. Via Dolorosa. Ekumeniczny charakter chrześcijańskich Miejsc Świętych odzwierciedla się napisami w trzech językach, istotnych dla współczesnych społeczności chrześcijańskich: greckim, rosyjskim i angielskim. Źródło: Fot. autora

Fig. 13. Israel. Jerusalem. Via Dolorosa. The ecumenical character of Christian Holy Places is reflected in inscriptions, which are made in three languages that are vital for the present-day Christian communities: Greek, Russian, and English. Source: photo by the author

Ryc. 14. Izrael. Jerozolima. Via Dolorosa. Obecna trasa Drogi Męki Chrystusa została po wielu poprzednich wersjach, wytyczona z końcem XVIII wieku. Oprócz prawdopodobieństwa takiego rzeczywistego przebiegu historycznego, jest wspaniała pod względem krajobrazowym. Jednym z ważnych miejsc jest słynny Łuk przed wejściem/wyjściem z pałacu Piłata, gdzie rozpoczyna się droga na Golgotę. Źródło: Fot. autora

Fig. 14. Israel. Jerusalem. Via Dolorosa. The present-day route of the Way of the Cross was, following numerous previous versions, mapped in the late 18th century. In addition to the probability of its real historic route, it is magnificent in terms of landscape. One of major places is the famous Arch before the Pilate's palace, where the road to Golgotha begins. Source: photo by the author

Z architektonicznego punktu widzenia, ekscytującym przykładem skutków religijnej konwersji, są przekształcenia pięknej korynckiej świątyni Antoninusa i Faustyny przy Forum Romanum (lata 141 – 161 n.e.) (ryc. 12). Jest ona wspaniale wyeksponowana dzięki

umieszczeniu na wysokim piedestale – *krepidomie*. Jest jedną z głównych dominant Forum Romanum. W okresie barbarzyńskim była prawdopodobnie chramem pogańskim, po czym została zamieniona, najprawdopodobniej w VI w. n.e., na kościół chrześcijański. Pozostawiono przy tym w pełni zachowany do chwili obecnej portyk z białych kolumn sięgających niemal 20 metrów wysokości. Główny kubaturowy budynek, cofnięty w głąb poza portyk, zgodnie z wzorcem świątyni antycznej, przebudowano w formie bazyliki wczesno chrześcijańskiej.

Od połowy wieku XVI dzięki genialnemu papieżowi Sykstusowi V. (1521 – 1590), odnowicielowi Rzymu, dokonywano na terenie śródmieścia, heroicznym odgruzowań oraz odkrywek archeologicznych. Na Forum grubość warstwy rumoszu przekraczała wysokość 6 metrów. Przy świątyni Antoninusa i Faustyny – cały cokół i schodowa *krepidoma* pozostały zasypane zniwelowanym gruzem, aż do poziomu parteru budowli. Od czasów Nolliego (Giovanni Battista, 1701 – 1756) i Piranesiego (Giovanni Battista, 1720 – 1778) radykalnie przebudowywane miasto uzyskało stałe, kompetentne i silne władze konserwatorskie. Postąpiono tak wobec wielkich ambicji papieży dotyczących wykreowania Rzymu na stolicę kontrreformacji, jako światowego centrum ewangelizacji.

Ryc. 15. Izrael. Jerozolima. Via Dolorosa. Mistyka Krzyża i słynny Łuk przed wejściem/wyjściem z pałacu Pilata, gdzie rozpoczyna się droga na Golgotę. Source: Rys. Konrad Kucza – Kuczyński

Fig. 15. Israel. Jerusalem. Via Dolorosa. The mystique of the Cross and the famous Arch before the Pilate's palace, where the road to Golgotha begins. Source: drawing by Konrad Kucza-Kuczyński

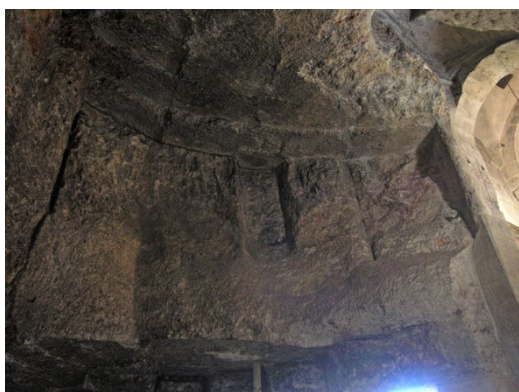

Ryc. 16. Izrael. Jerozolima. Via Dolorosa. Wieloreligijność przestrzeni jest uwidoczniła minaretem na zamknięciu perspektywicznym. Jest on zlokalizowany poza oficjalną Drogą Męki Chrystusa - poza bramą i poza murami miejskimi. Źródło: Fot. autora

Fig. 16. Israel. Jerusalem. Via Dolorosa. The multi-religious character of space is stressed by a minaret on the perspective closure. The minaret is located beyond the official Via Dolorosa, beyond the gate and the urban walls. Source: photo by the author

Z tymi wysokimi ideami łączyła się także praktyczna koncepcja zwiększenia ruchu pielgrzymkowego pątników z całego chrześcijańskiego świata, co wiązało się z krociowymi przychodami dla miasta i Kościoła. Władcy post-renesansowego Rzymu zdawali sobie sprawę z wartości zabytków antycznych, mimo że w ich rozumieniu były one „pogańskie”

–zwłaszcza pojęciem tym określano starożytne świątynie. Z powodu tych ambiwalencji w ocenie substancji historycznej, Rzym pozostawał przez wieki nieuporządkowany. Jednak w kontekście wspomnianych celów: misji kontrreformacyjnej – oraz chęci papieża uczynienia stolicy bogatą i przynoszącą dochody z pielgrzymstwa światowego – uporządkowano wreszcie teren i okolice Forum.

Ryc. 17. Izrael. Jerozolima. Bazylika Świętego Grobu. Wejściowa część Grobu Chrystusa. Źródło: Fot. aut.
Fig. 17. Israel. Jerusalem. Basilica of the Holy Sepulchre. Entrance part of the Christ's Sepulchre. Source: photo by the author

Ryc. 18. Izrael. Jerozolima. Bazylika Świętego Grobu. Sklepienie Grobu Chrystusa. Źródło: Fot. aut.
Fig. 18. Israel. Jerusalem. Basilica of the Holy Sepulchre. Christ's Sepulchre vault. Source: photo by the author

Prawdopodobnie w XVII wieku wymodelowano od nowa fasadę niegdysiejszej świątyni Antoninusa i Faustyny. W miejsce wczesno średniowiecznego frontonu bazylikowego – wprowadzono kształt charakterystycznego rzymskiego, falistego baroku. Symbolizowało to podówczas władzę kościelną oraz ideę kontrreformacji. Tak wypracowany malowniczy obiekt stanowi do chwili obecnej, szczególnie rozpoznawalną ozdobę – i tak pełnego atrakcji – Rzymskiego Forum.

Ryc. 19. Izrael. Jerozolima. Bazylika Świętego Grobu. Pełni ona *de facto* rolę świątyni ekumenicznej, na zdjęciu grecki prawosławny pop prowadzi dziecko z filipińskiej grupy pielgrzymów katolickich Źródło: Fot. autora

Fig. 19. Israel. Jerusalem. Basilica of the Holy Sepulchre. This is, in fact, an ecumenical temple. In the photo a Greek Orthodox priest is leading a child from a Philippine Catholic pilgrimage group. Source: photo by the author

Dekadencja polityczna i religijna późnych cesarzy rzymskich, a w ślad za nią słabość militarna inspiruje ich do reform. Szczególnie ambitne próby odnowicielskie wobec upadającego cesarstwa próbuje podejmować na przykład cesarz Dioklecjan. Był on inspiratorem między innymi przedsięwzięciami – budowy słynnego pałacu – miasta, czyli Spalato w Dalmacji, gdzie dokonał żywota około roku 315. Jest to obecnie wspaniałe miasto za-bytkowe Split na obszarze Chorwacji. Jednak odgórne reformy już nie mogły dać skutków wzmacniających imperium, które przybrało postać przysłowiowego kolosa na glinianych

nogach. Sytuacja na coraz większych obszarach cesarstwa doprowadza do coraz częstszych zwycięstw tzw. barbarzyńców, a w konsekwencji do upadku starego porządku *Pax Romana*, *Lex Romana*.

W aspektach religijnych zmierzch starożytności i narodziny średniowiecza wypełniają słynne zawołanie „Zwyciężyłeś Nazareńczyku”. Znaczną w tym rolę należy przypisać Wschodowi, konkretnie wprawdzie apostołowi Św. Pawłowi, a po nim wczesnochrześcijańskim władcom Bizancjum, krzewiącym wiarę w Chrystusa.²¹ Szczególne zasługi na tym polu posiada Święta Helena (zm. ok. r. 330) żona lub partnerka cesarza rzymsko-bizantyńskiego Konstancjusza i matka wielkiego cesarza Konstantyna, wspaniała osobowość. Obok mnóstwa poświęconych jej rozpraw i opracowań hagiograficznych, wybitny intelektualista, poeta i pisarz angielskiego modernizmu, Evelyn Waugh poświęcił jej jedno ze swych najważniejszych dzieł literackich. Święta Helena, podczas pobytu pielgrzymkowego w Ziemi Świętej, w latach 326 – 328, dokonuje tam epokowych poczynań.

Ryc. 20. Izrael. Jerozolima. Bazylika Świętego Grobu. Kreowana przez Św. Helenę w IV w.n.e., Bazylika, posiada cechy architektury rzymskiej i bizantyńskiej. Źródło: Fot. autora

Fig. 20. Israel. Jerusalem. Basilica of the Holy Sepulchre. The Basilica, created by St. Helena in the 4th century, has features of the Roman and Byzantine architecture. Source: photo by the author

Ryc. 21. Izrael. Jerozolima. Bazylika Świętego Grobu. Bazylika narastała przez wieki w różnych epokach stylowych, posiada zdumiewające zestawienia segmentów o różnym datowaniu i odpowiednio różnej estetyce. Źródło: Fot. autora

Fig. 21. Israel. Jerusalem. Basilica of the Holy Sepulchre. The Basilica has for ages been growing in various style epochs, has astonishing combinations of segments of varied dating and of respectively different aesthetic appearance. Source: photo by the author

Najpierw w Betlejem doprowadza do uporządkowania i zorganizowania przestrzennego miejsca kultu Wcielenia – inspiruje budowę Bazyliki Narodzenia Jezusa (326 r.). Po przybyciu do Jerozolimy rozpoczyna działalność od Góry Oliwnej, jednego z ważniejszych miejsc zarówno dla judaizmu, jak zwłaszcza dla chrześcijaństwa. Temu miejscu przypisuje się między innymi trasę wjazdu Chrystusa do Jerozolimy oraz jego Wniebowstąpienie. Po zburzeniu Świątyni w r. 70, Żydzi modlili się na Górze Oliwnej. Jej wierzchołek ma rzędną przewyższającą *plateau* Góry Świątynnej, prawie o sto metrów i otwiera imponu-

²¹ Angold Michael. 2002. *Byzantium: the bridge from antiquity to the middle ages*. Wyd. Phoenix. Londyn.

jące panoramy widokowe na miasto i okolice. Obecnie przebiega tamtędy wspinała Promenada (oryg. *Haas Promenade*), autorstwa czołowych nowoczesnych architektów krajobrazu: Shlomo Aronsona i Lawrence'a Halprina.

Św. Helena w 328 roku wznosi tutaj Bazylikę pod nazwą *Eleona*, zaś po półwieczu przybywa w sąsiedztwie kościoł Wniebowstąpienia (378). Aktualnie obydwa miejsca kultu przedstawiają się w formie ruin, zabezpieczonych po wykopaliskach z początku XX wieku, których dokonali bracia biali – szpitalnicy oraz franciszkanie. Helena, wchodząc z pierwszą inwestycją na Górę Oliwną, znalazła się w konfrontacji z żydami pozbawionymi Przybytku, którzy tutaj właśnie w pięknym miejscu na uboczu, szukali miejsca dla swoich modlitw. Według przekazów ta koegzystencja okazała się możliwa. Od czasów następujących bezpośrednio po śmierci Mahometa, czyli od VII wieku, jego wyznawcy zajęli część Góry Oliwnej. Obecnie mahometanie dzielą własność sanktuarium Wniebowstąpienia z franciszkanami i pokojowo wspólnie użytkują ten obiekt w obopólnie określonych i ustalonych granicach. Dodatkowo wzbogacając wielo- religijny koloryt, opodal stoi pięknie złocona cerkiew prawosławna p.w. Marii Magdaleny.

Z punktu widzenia zasad ponad- nacjonalistycznego porozumienia i tolerancji, szczególne znaczenie ma ciekawa ideowo i estetycznie inwestycja u stóp Góry Oliwnej, w ewangelicznym Ogrodzie Getsemani. Znajduje się tu niezwykle w swej stylistyce – balansującej pomiędzy rzymskim klasycyzmem a florenckim renesansem – Kościół Wszystkich Narodów. Inaczej zwany jest Kościołem Agonii. Został wzniesiony na początku lat 20. XX wieku przez włoskiego architekta historycyście, Antonia Barluzzi'ego.

Święta Helena po dotychczasowych sukcesach osiągniętych na izraelskiej prowincji oraz na peryferiach stolicy, ogniskuje swoją działalność na centrum Jerozolimy. Prawdopodobnie miała ona swój udział w wyznaczeniu pierwszej wersji hipotetycznego przebiegu trasy Męki – *Via Dolorosa*, która poprzez wieki, po kilku przetrasowaniach, przybrała w XVIII wieku dzisiejszy przebieg²² (ryc. 13 - 16). W dziedzinie inwestycji architektonicznych, na początek nakazuje, aby na Golgocie przebudowano świątynię Wenus – na Bazylikę Grobu Pańskiego. Szybko jednak zmienia decyzję – wydaje rozkaz doszczętej rozbiórki świątyni Wenus, usunięcia „grzesznych” pozostałości i wzniesienia Bazyliki Grobu od punktu zerowego, jako całkiem nowego dzieła²³ (ryc. 17 - 22).

W tych samych latach na Wzgórzu, na jej rozkaz następuje zniesienie z powierzchni ziemi świątyni Jowisza zbudowanej przez cezara Hadriana w miejscu Przybytku Izraela. Mocodawczyni poleca wzniesienie tamże, na Skale Abrahama, skromnego kościółka imienia świętych męczenników Cyrusa i Jana. Następnie zleca powiększenie go i zmianę wezwania na Kościół Mądrości Bożej.²⁴ Należy pamiętać, że identyczne wezwanie będzie w przyszłości przejęte przez cesarza Justyniana dla Kościoła św. Zofii w Konstantynopolu; jako że w j. greckim słowo *zofia* oznacza mądrość. Na Wzgórzu Świątynnym w Jerozolimie w trzy i pół wieku później, na rozkaz sułtana Malika, po rozbiórce Kościoła Mądrości Bożej wzniesionego przez św. Helenę, na jego miejscu stanie meczet Kopuła Skały.

Syn św. Heleny, cesarz Konstantyn (272 – 337 n.e.) przenosi w roku 330 stolicę cesarstwa z Rzymu do Bizancjum, którego nazwę przemienia na Konstantynopol. Jednocześnie oddano do użytku wspinały pałac cesarski. Ciekawe, że podczas uroczystości jego otwarcia, obowiązywał zarówno ceremoniał chrześcijański, jak też mitologiczny starożytny („pogański”).

²² Murphy-O'Connor Jerome, OP. 2008. *The Holy Land: An Oxford Archaeological Guide from Earliest Times to 1700*. Wyd. Oxford University Press. Oxford.

²³ J., w.

²⁴ Biema David van. 2001. *Jerusalem at the time of Jesus*. Time. Magazine. Tampa, Florida. 16.04.

Ryc. 22. Izrael. Jerozolima. Bazylika Świętego Grobu. Tak zwany Kamień Obmycia Ciała Chrystusa (niepotwierdzony historycznie) jest malowniczym obiektem kultu wiernych różnych religii chrześcijańskich. Źródło: Fot. autora

Fig. 22. Israel. Jerusalem. Basilica of the Holy Sepulchre. The so-called "Stone of Unction," or the stone on which Christ's body was washed and anointed (not confirmed historically) is a picturesque object of cult by believers of various Christian religions. Source: photo by the author

Ryc. 23. Niemcy. Trewir (łac. Treverorum, germ. Trier). Główny Rynek. Tak zwana Kolumna Targowa (niem. Marktsäule) stanowi wotum na pamiątkę odparcia najazdu Wikingów oraz upamiętnienie nadania miastu Prawa Targu, z roku 958 n.e. Słup i kapitel kolumny pochodzą z okresu Cesarstwa Rzymskiego, do którego Trewir przynależał. Zwieńczający kamienny krzyż z Barankiem Św., pochodzi z czasu urywania pomnika. Źródło: Fot. autora

Fig. 23. Germany. Trier (Latin *Treverorum*). Main Market Square. The so-called Market Column (*Marktsäule*) is a gratitude votive for repulsing the Viking invasion, and commemoration of granting market rights to the city in A.D. 958. The column's pillar and cap date back to the Roman Empire, of which Trier was a part. The stone cross with the Holy Lamb comes from the monument founding time. Source: photo by the author

4. PODZIAŁ CESARSTWA RZYMSKIEGO. „WIELKA GRANICA”

Jeszcze poważniejszą decyzję, kluczową dla przyszłości Europy i w pewnym stopniu także chrześcijaństwa, podjął cesarz Teodozjusz, żyjący w latach 347 – 395. W ostatnim roku swego panowania – dokonał on podziału cesarstwa, rozbijając państwowość Rzymską, po ok. 1150 latach jej istnienia, licząc od czasu wg legendy o Romulusie. W nowo powstałym Cesarstwie Wschodnim, z językiem i obrządkiem greckim, a stolicą w Konstantynopolu, osadził na tronie swego starszego syna. Jako drugi byt imperialny pozostało cesarstwo Zachodnie (romańskie, por. architektura romańska) z językiem i obrządkiem łacińskim, a stolicą w Rzymie, z zasiadającym na tronie, młodszym z cesarskich synów.

Cesarz Teodozjusz podczas pełnienia władzy nad niepodzielonym jeszcze imperium, zapisał się w historii także jako znaczący prawodawca. Przyczynił się do ugruntowania chrześcijaństwa, a tępił uprawianie antycznego kultu, który nakazywał oddawanie czci bóstwom mitologicznym. Pod rządami cesarza Teodozjusza, ten rodzaj religii został uznany za pogański i zakazany pod karą śmierci. Prawa ferowane według kodeksu Teodozjusza były skierowane przeciw różnym zjawiskom, sprawom i bytom utożsamianym

z antycznym pogaństwem. Należały do tego rejestru zakazów, paragrafy ujmujące aspekty tak różne – jak igrzyska olimpijskie i homoseksualizm.

Wśród wyznań religijnych zakazał również takich, które były bliskie wzorcowemu ewangelicznemu chrześcijaństwu, np. szczególnie tępił arianizm. Ortodoksyjna nauka Nowego Testamentu w rozumieniu oraz interpretacji Rzymu, stała się jedyną dopuszczalną, mającą status państwowy: „jedno państwo – jedna religia”. Później przekształcano tę maksymę, przenosząc pojęcie państwa na osobę władcy: łac. *cuius regio – eius religio* („czyje królestwo – tegoż religia”). Należy zauważyć, że od tego sformułowania pochodzi wzór przyjmowany potem przez absolutnych i totalitarnych władców w odniesieniu do swojej osoby: fr. *l'état – c'est moi* („państwo – to ja”, Ludwik XIV) oraz niem. *Ein Volk – ein Reich – ein Führer* („jeden lud – jedna rzesza – jeden przywódca”, slogan nazistowski).

Tak więc w latach 350 – 400, po szeregu wojen, w tym także wewnątrz- państwowych (domowych), religia chrześcijańska ogarnia i staje się obowiązująca w całym Cesarstwie. Następnie obowiązuje w obydwu Cesarstwach powstałych po podziale: w Rzymskim – Zachodnim i we Wschodnim - Bizantyńskim. Ten podział spowodował ewidentne zacieranie etosu europejskiego w cesarstwie Bizantyńskim, a przybliżenie do standardów azjatyckich („wschodnia czołobitność, bizantyński przepych, bizantyńska hierarchia”). Wspinała, bliskie ideału sprawiedliwości, ściśle prawo rzymskie, oparte na matematyce i logice, ustąpiło na Wschodzie prawu bizantyńskiemu – interpretacyjnemu, uznaniowemu, subiektywnie orzekanemu, z oczywistym uszczerbkiem dla sprawiedliwości.

Generowane przez Bizancjum konfliktowe relacje z Zachodem wywoływały też „tarcia” o charakterze religijnym. Bardziej pragmatyczny, podbarwiony klasycyzmem chrześcijaństwa rzymskiego stawał twarzą w twarz z Wschodnim mistycyzującym chrześcijaństwem zwłaszcza na stykowych obszarach buforowych.²⁵ Do takich należała Bułgaria a w jej ramach Macedonia podbita przez Bizancjum w roku 972. Opór przeciw najeźdźcy odzwierciedlił się w społeczeństwie niezwykle oryginalną odmianą religijności bogomitów, podobną do późniejszych katarów i stanowiącą prawdopodobnie inspirację dla nich. Była to religia analogicznie do katarskiej łącząca na synkretyczną modłę manicheizm Zaratustry z chrześcijaństwem. Określała świat jako królestwo zła i dobra, szatana i Boga oraz Jego synów Chrystusa i potępionego upadłego Szatana.²⁶ Bogumitowie przetrwali do XV wieku w wielu krajach Europy, a do XVI wieku na Rusi. Pozostawili m.in. piękne cmentarze z oryginalnymi pochówkami, zwłaszcza na terenach d. Jugosławii (np. w regionie Mostar – Medžugorje), a także ciekawą kaplicę o charakterze arkadowej, ażurowej altany w bośniańskim Travniku, o wystroju kojarzącym się z meczetem Kopuła Skały w Jerozolimie.

Natomiast Europa Zachodnia, po okresie najazdów barbarzyńców i wędrówek ludów, przechodzi wczesno- średniowieczną transformację na fundamentach kultury rzymskiej, w kierunku państwowości i kultury chrześcijańskiej. Na kanwie rzymskiego schematu obozu legionistów *castrum romanum* rozkwitają szachownicowe miasta nowej generacji, np. Trewir (oryg. Trier) przyjmowany jako najstarsze lokacyjne miasto niemieckie epoki chrześcijańskiej. Jego symbolem przypominającym antyczną przeszłość jest niesamowita czarna brama *Porta Nigra*, otwierająca główną ulicę prowadzącą do centralnego Rynku. Na jego środku znajduje się kapitalny zabytek symbolizujący powiązanie i narastanie epok (ryc. 23). W 958 r.n.e. postawiono tutaj wspinałką, minimalistyczną wręcz w wyrazie antyczną rzymską kolumnę, a na jej szczycie umieszczono przepięknie wyrzeźbiony równoramienny krzyż. Zwyczajowo jest malowany przez wieki złotem i karminem. Zawiera w wewnętrznym kole wypukłość Świętego Baranka. Kolumna Placu (niem. Marktsäule), Stanowi wotum wdzięczności za odparcie najazdu Wikingów, równoczesne z przyznaniem miastu prawa do targowiska, co uczyniło je bogatym i potężnym.

²⁵ Papasov Katarina. 1983. *Christen oder Ketzer – die Bogomilen*. Wyd. Ogham Verlag. Stuttgart.

²⁶ J., w.

Wytyczono granicę między nowymi Cesarstwami powstałymi z dokonanego podziału. Ta granica swym najistotniejszym przebiegu, tj. wzdłuż południka 19,5° (przecinającego wybrzeże Adriatyku w pobliżu obecnej granicy Albanii z Czarnogórą) jest nadal symboliczną „Wielką Granicą” kultur: Zachodniej i Wschodniej Europy. Jeśli ją przedłużyć w kierunku północnym poprzez Alpy i Karpaty aż po Bałtyk, na ziemi polskie, przebiega w przybliżeniu linią: Bielsko Biała – Częstochowa – Włocławek – Elbląg. W polskiej historii architektury jest to w przybliżeniu linia umowna pomiędzy architekturą kamienną a drewnianą (Śląsk a Małopolska, Wielkopolska a Mazowsze, Prusy a Podlasie). Jest ona po części również nieco zbliżona z dawnymi granicami zaborów, które także miały wpływ na kulturę budowlaną urbanistyczną i architektoniczną, a w pewnym stopniu także na zróżnicowania wyznań religijnych.

Last but not least, właśnie na ziemiach polskich ma miejsce wyjątkowe bogactwo religii przynależnych do grup wyznaniowych Zachodu i Wschodu. Na temat wybitnej roli Polski jako nowego członka Unii Europejskiej, właśnie ze względu na jej wielokulturowość – wynikającą z historii i z obecnego symetrycznego położenia na osi „Wielkiej Granicy” – wypowiedział się Bronisław Geremek w swoim znakomitym, uroczystym wykładzie zatytułowanym „Europa i pamięć”, wygłoszonym w Brugii, podczas przygotowań do akcesji unijnej.²⁷

5. ŚWIETNOŚĆ BIZANCJUM. HAGIA SOPHIA

W 537 roku jeden z najwybitniejszych cesarzy bizantyńskich, Justynian – inauguruje w Konstantynopolu, zbudowany z jego rozkazu Kościół św. Zofii – Hagia Sophia – Kościół Mądrości Bożej (ryc. 24). Jest to okres szczytu powodzenia Wschodniego Cesarstwa, wypracowanego przez poprzedników, ale zwieńczonego właśnie przez Justyniana i jego kontrowersyjną „magnifikę”, cesarzową Teodorę (byłą tancerkę i osobę lekkich obyczajów).

Podobno swoją przemowę inauguracyjną zakończył domniemanymi słowami: „prześcignąłem Cię Salomonie”. Oprócz potęgi przesłania religijnego, był to zarazem pierwszy budynek, który w aspektach profesjonalnych mógł z szansami powodzenia, według subiektywnych kryteriów oceny, konkurować o palmę pierwszeństwa z Panteonem w Rzymie. Zaiste Hagia Sophia była obok Panteonu niezrównana pod względem rozmachu, przestrzenności, doskonałości konstrukcyjnej, wspaniałości kopuły, wreszcie – przemożnej roli urbanistycznej w sensie dominacji w przestrzeni miejskiej. W chrześcijaństwie pojawił się obiekt nieporównywalnie wspanialszy niż cokolwiek, co zostało do tego czasu zbudowane w imieniu Chrystusa i na Jego chwałę. Nie było przecież jeszcze ani późno-bizantyńskiej Bazyliki Archikatedralnej pw. Św. Marka w Wenecji (r. 832), ani wielkich katedr średniowiecza, ani Duomo we Florencji, ani Bazyliki Św. Piotra w Rzymie. *Nota bene* dla autorów tych dwóch ostatnich z wymienionych świątyń (odpowiednio: Brunelleschiego i Michała Anioła), Hagia Sofia stanowiła obiekt analiz i studiów oraz co najważniejsze – motywowania twórczych ambicji.

Niebagatelna była też właśnie konkurencja z Rzymem, także przecież stolicą ówczesnego cesarstwa chrześcijańskiego, które jednak jak na razie do tamtej pory nie wydało takiego wspaniałego owocu. Konstantynopol wybił się – i wielkością, i prestiżem na pierwsze miejsce wśród miast w skali światowej. Kościół Hagia Sophia potwierdzał tę pozycję jako byt materialny. Stanowił niejako symboliczną pieczęć sygnującą hegemonię swego państwa i władcy. Hagia Sophia przez wieki chrześcijaństwa europejskiego niosła istotne wyzwanie dla Rzymu. Nie tylko dla wielu architektów – twórców Bazyliki Piotrowej, z Donato Bramantem i wspomnianym Michałem Aniołem na czele. Była symbolem potęgi ewangelizowania poprzez wielkie dzieło przestrzenne architektoniczno-urbanistyczne, jakże ważnym dla potężnych inwestorów – papieżu okresu kontrreformacji i baroku.

²⁷ Geremek Bronisław. 1997. *Europa i pamięć*. Gazeta Wyborcza. Red. Michnik, Adam. Wyd. Agora. 20-21.09.

Ryc. 24. Turcja. Bizancjum/Konstantynopol/Istanbul/Stambuł. Kościół Mądrości Bożej p.w. Świętej Zofii – Hagia Sophia. Po upadku Konstantynopola w 1453 roku meczet. Zdesakralizowany (celem uniknięcia konfliktów religijnych) na polecenie twórcy nowoczesnej Turcji, prezydenta Kemala Atatürka (1881 – 1938), obecnie uniwersalistyczny obiekt dziedzictwa kultury. Źródło: Fot. Maria Baścik

Fig. 24. Turkey. Byzantium/ Constantinople /Istanbul. Church of the Holy Wisdom dedicated to St. Sophia. From 1453 (the fall Constantinople) until 1931 a mosque. Secularised (in order to avoid religious conflicts) by the order of Kemal Atatürk (1881-1938), the creator of modern Turkey, now a universalist cultural heritage facility. Source: photo by Maria Baścik

W latach 726 – 843 dotknęła tej wspaniałej świątyni plaga w osobach wyrażających idee sekty obrazoburców – ikonoklastów. Byli to bizantyńscy, wschodnio chrześcijańscy władcy, którzy wzorując się na arabskiej doktrynie zakazu tworzenia sztuki przedstawiającej – stąd arabeski – nakazywali niszczenie świętych obrazów.²⁸ Drugi raz, w siedemset lat później, mahometanie uczynili podobne przemiany, ale w sposób bardziej kulturalny. W roku 1453, po zdobyciu i zajęciu Konstantynopola zamieniali i przeobrazili kościół Hagia Sophia w meczet. Transformacji dokonali w sposób subtelny, osłaniając a nie niszcząc symboli chrześcijańskich. Dobudowane nowe elementy, zwłaszcza imponujące minarety, nie popsęły arcydzieła, ale dodały mu kolejnych wartości.

6. MAHOMET I MAHOMETANIE W JEROZOLIMIE

Pod wpływem i dowództwem Mahometa (571 – 632 n.e.), Wschód ogarnia ruch mahomekański i rosnące podboje w imię Allacha oraz jego Proroka reprezentującego i krzewiącego religię oraz kulturę islamu. Wydarzenia religijne, społeczne i polityczne pociągają za sobą nieuchronnie, adekwatne reperkusje architektoniczne.

W 101 lat po wspaniałym wydarzeniu religijnym, architektonicznym, urbanistycznym i krajobrazowym, którym było oddanie do użytku Kościoła Mądrości Bożej – Hagia Sophia

²⁸ *Iconoclasm*. 1977. Red. Bryer Anthony i Herrin Judith. Wyd. Centre for Byzantine Studies, Uniwersytet w Birmingham. Birmingham.

w Konstantynopolu, a w 6 lat po śmierci Mahometa, jego bojowi i skuteczni w swych podbojach wyznawcy opanowują Jerozolimę (638 r.). Swą aktywność polityczną i religijną wyrażają niezwołcznym i sukcesywnym zdominowaniem krajobrazu miasta swoimi budowlami oraz miejscami kultu.

Zdobywca, kalif Omar (Umar) odnajduje Wzgórze Skały jako skrajnie zaniedbane przez schyłkowe pokolenia Bizantyńczyków jerozolimskich, którzy nawet posunęli się do potraktowania Wzgórza jako miejskiego śmietnika. Kalif osobiście na czele swoich żołnierzy i przybywających osadników islamskich, dokonał jego oczyszczenia i przygotowania do nowej inwestycji.

Pośrodku Wzgórza – w miejscu Skały Abrahama i Świątyni Izraela, a potem kościoła Mądrości Bożej, po jego rozbiórce, mahometanie pod rozkazami kolejnego kalifa Malika, pochodzącego z dynastii Umajadów, wznoszą epokowy meczet pod nazwą Kopuła Skały (r. 691) (ryc. 25 – 31). Skała jest wyeksponowana pośrodku, otoczona okręgiem posadzki i balustrady, a złota kopuła wieńcząca bryłę meczetu, jest nad nią osiowo „zawieszona” na przeszklonej (początkowo) cylindrycznej „latarni”. Według wierzeń islamskich, z owej Skały – Mahomet na skrzydlatym koniu i w asyście archanioła Gabriela, dokonał wniebowstąpienia. Po Mekce i Medynie, Jerozolima zostaje ogłoszona trzecim najważniejszym miastem wyznawców Koranu.²⁹

Ryc. 25. Izrael. Jerozolima. Meczet Kopuła Skały. Od roku 691 n.e. stanowi absolutną dominantę krajobrazową, urbanistyczną i architektoniczną Wzgórza Świątynnego i Jerozolimy oraz rozległych obszarów przedmieść i dalej Pustyni Judzkiej. Źródło: Fot. autor
Fig. 25. Israel. Jerusalem. Dome of the Rock Mosque. Since A.D. 691 it is an absolute landscape, urbanistic and architectural landmark of the Temple Mount, Jerusalem, its vast suburbs, and, farther on, of the Judean Desert. Source: photo by the author

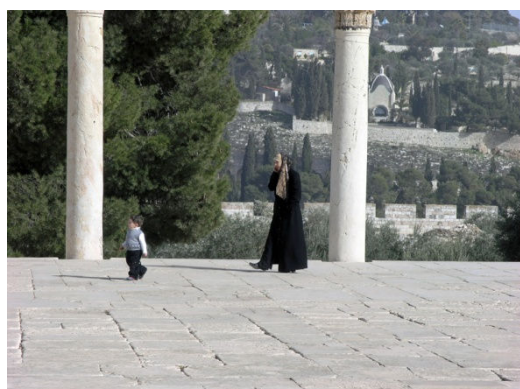
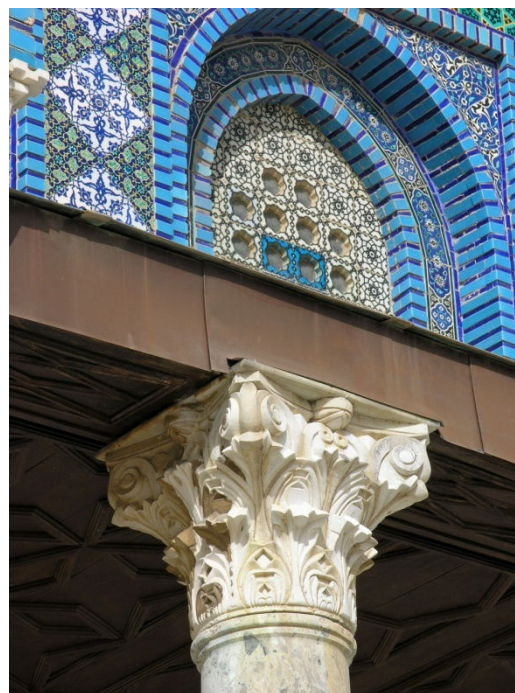

Ryc. 26. Izrael. Jerozolima. Meczet Kopuła Skały. Wspaniała budowla jest otoczona zróżnicowaną przestrzenią społeczną (mała architektura, woda, zieleń), sprzyjającą skupieniu, zwiedzaniu i regeneracji. Źródło: Fot. autora
Fig. 26. Israel. Jerusalem. Dome of the Rock Mosque. That grand structure is surrounded by a diversified social space (hard landscaping elements, water, greenery), which fosters concentration, visiting, and regeneration. Source: photo by the author

²⁹ Armstrong Karen. 2001. *Islam's stake. Why Jerusalem was central to Muhammad*. Time. Dz., cyt.

Ryc. 27. Izrael. Jerozolima. Meczet Kopuła Skąły. Zbudowany w 691 r.n.e., obiekt posiada wybitnie oryginalną i powściągliwą estetykę bryły i detalu, stanowiącą syntezę architektury islamu z klasycznymi cechami rzymskimi. W okresie panowania krzyżowców nie został naruszony, a jedynie przemianowany na „Świątynię Pana” o przeznaczeniu chrześcijańskim. Po ich ostatecznym upadku, od roku 1250 Wzgórze Świątynne z Meczetem Skąły pozostaje niezmiennie i niepodzielnie w rękach wyznawców islamu. Źródło: Fot. autora

Fig.27. Israel. Jerusalem. Dome of the Rock mosque. Built in A.D. 691, has outstandingly original and succinct aesthetic appearance of its body and details, which constitute the synthesis of Islamic architecture with classic Roman features. During the reign of the Crusaders, the mosque remained untouched, and was only converted into the Temple of the Lord intended to be used by Christians. Following the fall of the Crusaders, since 1250, the Temple Mount with the Dome of the Rock have remained absolutely and permanently in the hands of Muslims. Source: photo by the author

Ryc. 28. Izrael. Jerozolima. Meczet Kopuła Skąły. Tarasowe plateau biblijnego Wzgórza Świątyni, stanowi obecnie piękny, wielki plac publiczny w otoczeniu meczetu. Zagospodarowanie małą architekturą sprzyja pozytywnym doznaniom i rekreacji. Izrael. Jerozolima. Źródło: Fot. autora

Fig. 28. Israel. Jerusalem. Dome of the Rock Mosque. The terrace plateau of the biblical Temple Mount constitutes today a beautiful large public square near the mosque. Landscaping elements contribute to positive experiences and recreation. Source: photo by the author

Ryc. 29. Izrael. Jerozolima. Meczet Kopuła Skąły. Różnorodne, swobodnie komponowane kolumnady na obrzeżu płaszczyzny Wzgórza, kadrują rewelacyjne widoki na krajobraz Góry Oliwnej po stronie wschodniej, oraz na Jerozolimę od strony zachodniej. Źródło: Fot. autora

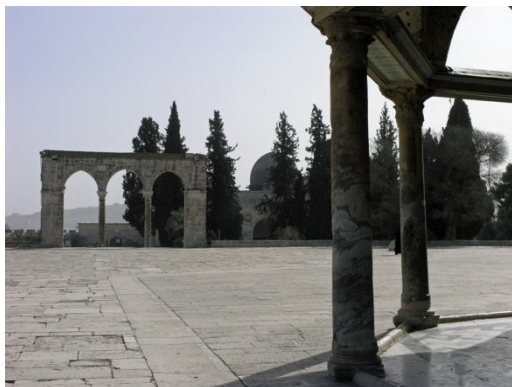
Fig. 29. Israel. Jerusalem. Dome of the Rock Mosque. Different, freely arranged colonnades of the Temple Mount plateau edge superbly frame views to the Mount of Olives at the east side and to Jerusalem at the west side. Source: photo by the author

Drugim z kolei najistotniejszym obiektem w mieście i na Wzgórzu jest meczet Al Aksa (r. 701). Został zlokalizowany na południowym skraju szczytowego plateau, u szczytu bardzo wysokiego tutaj obronnego muru miejskiego. Dzięki takiemu „nadwieszeniu”, działa przestrzennie, jako dominanta nad legendarną, najstarszą dzielnicą „dolną”, zwaną Miastem Dawida. Ta wspaniała estetycznie sytuacja meczetu jest jednak niefortunna pod względem posadowienia. Kilkanaście razy podlegała ruchom górotworu, zakończonym uszkodzeniami i zagrożeniami obiektu. Od tamtego czasu, do chwili obecnej, wspomniane dwie złote kopuły meczetów są jedynymi prawdziwymi dominantami miasta.

Trzysta kilometrów od Jerozolimy na północ, w centrum Damaszku, w czasach rzymskich wzniesiona została świątynia „gromowładnego” Jowisza. Głoszono, że w jej obrębie pochowana została głowa Św. Jana Chrzciciela. Wg przekazów, także zawartych w Ewangelii, apostoł został ścięty z rozkazu króla Heroda, sprowokowanego do tego czynu przez pasierbicę Salome, poduszczoną wcześniej przez jej matkę – złej sławy królową Herodiadę. Król jednak żywił szacunek wobec proroka, stąd sugestie o zachowaniu i oddaniu ostatniej posługi wobec jego relikwii. Po oficjalnym umocowaniu chrześcijaństwa, na gruzach świątyni zbudowano bazylikę pod wezwaniem Św. Jana Chrzciciela. Umajadowie którzy opanowali miasto w 661 roku, przebudowali ją na Wielki Meczet, nazwany zgodnie z imieniem ich dynastii, oddany jako miejsce kultu, w VIII wieku.

Ryc. 30. Izrael. Jerozolima. Meczet Kopuła Skąły (z prawej strony). W bezpośrednim pobliżu meczetu znajdują się obiekty małej architektury, między innymi ażurowa altana stanowiąca miniaturę Meczetu Skąły (z lewej strony). Obiekty te służą funkcjom uzupełniającym w okresie ceremonialnym, a pełnią rolę miejsc rekreacji w czasie wolnym od obrzędów religijnych. Źródło: Fot. autora

Ryc. 31. Izrael. Jerozolima. Meczet Kopuła Skąły. Drugi meczet na Wzgórzu, pod nazwą Al. Aksa (w głębi za drzewami), zbudowany w 701 r. n.e. na skraju muru obronnego, był w okresie krzyżowców przemianowany na „Świątynię Salomona”, ale z przeznaczeniem chrześcijańskim. Jest malowniczo „nadwieszony” nad miastem i tworzy z głównym meczetem Kopuła Skąły niezwykle duet kompozycyjny, wzbogacony małą architekturą i zielenią. Dzięki temu otoczenie meczetów stanowi niezwykle park pielgrzymkowo – rekreacyjny, także dla stałych mieszkańców i turystów. Źródło: Fot. autora

Fig.30. Israel. Jerusalem. Dome of the Rock Mosque. In the direct vicinity of the mosque there are hard landscaping elements, and among them an openwork bower, which is a miniature of the Dome of the Rock (on the left). Those facilities render supplementary services during ceremonies, and are used as recreation places when no religious ceremonies are held. Source: photo by the author

Fig. 31. Israel. Jerusalem. Dome of the Rock Mosque. The second mosque on the Temple, named Al-Aqsa (at the back behind the trees), built in A.D. 701 on the edge of the defence wall was in the Crusades' time renamed to the "Solomon's Temple" yet intended to be used by Christians. It is picturesquely "overhung" above the city and, together with the Dome of the Rock, forms a unique composition due, enriched with landscaping elements and greenery. Thanks to that, the area surrounding both mosques is a unique pilgrimage and recreation park, also for city residents and tourists. Source: photo by the author.

Nowi gospodarze także darzyli pamięć po Św. Janie Chrzcicielu szacunkiem i kultem, uznając go za proroka. W nawie, przy domniemanej lokalizacji pochówku jego głowy, zbudowali wspaniałą wewnętrzną świątynię – grobowiec, w stylu bardziej rzymsko – proto-romańskim niż mahometańskim. Semiotykę islamu reprezentują wielkie zielone szyby oddzielające wnętrze tej kaplicy grobowej od ludzi gromadzących się w nawie. W 2001 roku miejsce to odwiedził papież Jan Paweł II i w słynnym przemówieniu do zgromadzonych mahometan i chrześcijan oraz do mediów, przekazał przesłanie o potrzebie tolerancji i pokojowego rozstrzygnięcia różnic religijnych.³⁰

³⁰ Bedürftig Friedemann. 2009. *Bildatlas Pilgerstädten und heilige Orte*. Wyd. Naumann & Göbel Verlagsgesellschaft. Kolonia.

Po epizodzie krucjat, gdy sultan Saladyn w 1187 roku odbił Jerozolimę i całą Ziemię Świętą spod władzy krzyżowców, zastał w znakomitym mieście Hebronie, pierwotnej stolicy Izraela, domniemany grób Abrahama, nad którym wzniesiona była bazylika chrześcijańska. Saladyn przebudował ją na meczet, któremu nadano imię Abrahama, ponieważ islamiści uznają go jako proroka podobnie jak żydzi i chrześcijanie. Po wojnie sześciodniowej w 1967 roku żydzi przejęli Hebron, który aktualnie jest pod mieszaną jurysdykcją izraelsko – palestyńską. Postawili opodal skromną synagogę dla wiernych żydów odwiedzających grób Abrahama, nie naruszając powagi meczetu i jego funkcji dla wiernych islamu.³¹

Nowi islamscy władcy Ziemi Świętej przystępują do swoich rządów w sposób wielce tolerancyjny i otwarty pod względami religijnymi. Nie uważają trzech religii Abrahamowych za sprzeczne lub wrogie. Uznają tego samego Boga. Zarówno wobec chrześcijan ogniskujących swój kult przy Bazylice Grobu, jak również wobec żydów pragnących modlić się na Wzgórzu, nie czynią trudności ale przeciwnie, ułatwiają bezkonfliktowe współistnienie. Islam uważają za integralną część wiary opartej na Biblii i Ewangeli. Ukazują pewną skromność swojej gałęzi wyznaniowej, która do czasu Mahometa nie wydała żadnego proroka. Różnic upatrują głównie w zewnętrznych ceremoniałach, oraz w sformułowaniach świętych Ksiąg, które uznają za właściwe każdemu z odłamów religijnych.

Mahometanie w Jerozolimie okazują się wobec żydów znacznie bardziej tolerancyjni niż kolejni panujący w tym mieście chrześcijanie, którzy w okresie bizantyńskim, a później w czasie krucjat – nie tolerowali żydów jako sąsiadów. Za to kalif Malik zaprosił 70 znamienitych rodzin żydowskich do osiedlenia się w Jerozolimie i do swobodnego uprawiania swojego kultu. Przeciwnie krzyżowcy, podczas krucjat, swoim antysemityzmem sami skierowali żydów, z początku ugodowych, w kierunku współdziałania z mahometanami, przeciwko sobie i swojej Sprawie.

Ryc. 32. Izrael. Jerozolima. U stóp biblijnego Zachodniego Muru, w pobliżu meczetu Al Aksa (na dalszym planie po prawej stronie), po różnorodnych, zmiennych dziejach i formach modłów żydów w rejonie zburzonej Świątyni, zostało w XVI wieku wyznaczone przez Sulejmana Wspaniałego – kalifa Jerozolimy, miejsce kultu dla żydów, nazwane Ścianą Smutku. Por. ilustracje 47-49. Źródło: Fot. autora

Fig. 32. Israel. Jerusalem. At the foot of the biblical Western Wall, near the Al-Aqsa Mosque (in the background, at the right), after periods of changeable history and various forms of the Jewish praying in the Temple's area, Suleiman the Magnificent, Caliph of Jerusalem, outlined a place of worship for the Jews, called later the Wailing Wall. Cf. figs. 47-49. Source: photo by the author

Osiem i pół wieku później, jeden z najwybitniejszych przywódców islamskich panujących w Jerozolimie, przebudowujący ją i rozbudowujący, Sulejman Wspaniały (1494-1566) z dynastii Ottomańskiej, autor ogromnych murów miejskich, znów wykazuje się filosemityzmem. Polecił swojemu nadwornemu architektowi Sinanowi zaaranżować Zachodni Mur Wzgórza Świątynnego jako Ścianę Modlitw dla żydów. Nakazał też architektowi zbudować tam dla nich w celu modlitewnym, specjalne oratorium. Jest to obecna Ściana Smutku (ryc. 32). Było to kolejne potwierdzenie możliwości harmonijnej kohabitacji mahometan z żydami.

³¹ J.w.

7. WIELKA SCHIZMA. PRAWOSŁAWIE

Przez wieki narasta niechęć pomiędzy dwoma imperiami – trwająca od 395 roku, czyli od początku podziału Cesarstwa Rzymskiego na Zachodnie i Wschodnie. W sytuacji tego osłabienia i konfliktów Wschód – Zachód (Konstantynopol – Rzym) w sferze świeckiej, jedynym poważnym czynnikiem spajającym – był Kościół. Odgrywał także kapitalną rolę konstruktywną w szkolnictwie, służbie zdrowia, formowaniu wartości intelektualnych, inwestowaniu w kulturę. Z czasem jednak romańszczyzna i bizantyzm rozchodzą się, bynajmniej nie tylko w kulturze wysokiej, choćby w architekturze (np. wieże kościołów romańskich *versus* kopuły świątyń bizantyńskich), ale co najmniej tak samo intensywnie w dziedzinach fundamentalnych: polityce, rozumieniu religii, obyczaju. W tym narastającym rozdarciu, w 1054 roku dochodzi do kulminacji; a przy tej okazji nawet do powszechnej konsternacji. Podczas konferencji zaplanowanej jako pojednawcza, w trakcie eskalacji rozbieżności, obydwaj dostojnicy imperialnych kościołów, przewodniczący przeciwnym stronom spornego dialogu, wzajemnie rzucają na swych antagonistów kłatwę ekskomuniki.

Niemożliwa do rozładowania sytuacja doprowadza w tymże 1054 roku, do definitywnego zerwania jedności chrześcijańskiego Kościoła. W jej miejsce objawia się Wielka Schizma. Jest to wzajemna separacja i rozpad Kościoła na Zachodni katolicki z Rzymem i papieżem u steru – oraz Wschodni ze stolicą w Konstantynopolu i z Wielkim Patriarchą Konstantynopola jako głową Kościołów Wschodnich. Schizma staje się „największym skandalem i nieszczęściem chrześcijaństwa”. Jest kolejnym po rozłamie cesarstwa w 395 roku, wielkim rozbiem wypracowanej przez wiele wieków wartości, którą była wielokulturowa ale zjednoczona katolicka Europa. Teraz, setki lat później, z wielkimi trudnościami następują próby powrotu do utraconej podówczas spójności, tolerancji oraz solidarności. Zgodnie z tymi słowami, wydarzenie AD 1054 to pociąga za sobą nieustające nieszczęścia, mniejsze i większe.³²

Są to sformułowania skrajne. Dla ich zrównoważenia, należy przynajmniej w absolutnym skrócie naszkicować kapitalne zjawisko europejskiej i światowej kultury – religijne i kulturowo artystyczne, w tym architektoniczne, którym stało się prawosławie, zaistniałe jako rezultat Schizmy.

Poza Konstantynopolem nie było we Wschodnim Cesarstwie swobodnie funkcjonujących ośrodków chrześcijańskich, ponieważ biskupstwa w Antiochii, Aleksandrii oraz w Jerozolimie, znajdowały się w niewoli muzułmańskiej. Konstantynopol już za Justyniana liczył 500.000 mieszkańców; był mega – metropolią. Cesarze bizantyńscy koncentrowali pod swoją wolą zarówno władzę świecką, jak też kościelną. Bowiem patriarchowie Wschodu, tradycyjnie byli podporządkowani tronowi samodzierżawcy. Był to tak zwany cezaro-papizm, potępiany przez zachodnich chrześcijan, a zwłaszcza z oczywistych względów przez papieża. Przeciwnieństwem bowiem było cesarstwo Zachodnie, gdzie papież był niepodzielnym suwerenem woli religijnej oraz władcą watykańskiego państwa, mimo że cesarze i królowie intensywnie zabiegali, a nawet walczyli z nim o podzielenie się władzą kościelną. Najbardziej w tym konsekwentny okazał się w przyszłości, w kontekście renesansowego antyklerykalnego humanizmu i protestantyzmu, król Henryk VIII.

Polaryzacja prawosławia wobec katolików rzymskich – oprócz architektury – posiada szereg aspektów o różnym ciężarze i jakości. Do poważnych różnic należy kwestia celibatu; mniej brzemienne okazał się konflikt na temat religijnych praktyk, np. dotyczący rodzaju chleba – opłatka komuniijnego. Do szczególnie głębokich różnic na poziomie doktrynalnym, należy kwestia rozumienia Trójcy Świętej, a w niej zwłaszcza Osoby Syna Bożego (tzw. *filioque*, od łac. *filio* – synowi, *que* - także). Wielką zasługą wczesnego kościoła prawosławnego było otwarcie na języki lokalne – w ewangelizacji, a zwłaszcza w praktyce liturgicznej. W kościele łacińskim nastąpiło to dopiero po II Soborze Watykańskim (papież Jan XXIII) – od lat 60 XX w.

³² Davies Norman. 2008. *Europa. Rozprawa historyka z historią*. Znak. Kraków.

Prawosławie ruskie, bułgarskie i greckie oraz pokrewne chrześcijańskie Kościoły Wschodu poddawane były chrystianizacji zmodyfikowanej przez różne wpływy orientalne. Są przez to fascynująco pluralistyczne, w aspekcie mnogości odmian i w sensie barwności architektoniczno - ikonograficznej. Ten pluralizm prawosławia objawia się poczynając od struktury organizacyjnej – dziewięciu patriarchatów i kilkunastu kościołów kanonicznych.

Odzwierciedla się to w wielorakiej architekturze. Jest stosunkowo mniej liczna ilościowo i typologicznie niż architektura świątynna innych wiodących religii, ale imponuje oryginalnością i bogactwem siły wiary zawartej w sztuce, zwłaszcza prawosławnej i ormiańskiej. Dla obserwatora przybywającego z zachodniego kręgu chrześcijaństwa pełnego odstępstw, dwuznaczności, sceptycyzmu i wątpliwości – fascynujące jest żarliwe zaangażowanie w prawosławie – ludności byłego Związku Sowieckiego, o szerokim przekroju pokoleń, wykształcenia, miejsca zamieszkania i statusu materialnego.

Na baczność uwagę i refleksje zasługują Kościoły Wschodnie afiliowane/zintegrowane z katolicyzmem, np. wyznanie grekokatolickie, unickie. W klimacie nastrojowym kultów wschodnio- chrześcijańskich, uderzające dla zachodniego katolika jest wspomniane zaangażowanie, siła niewzruszonych przekonań – również u osób młodych i nowoczesnych – także piękno kultu wyrażającego nieukrywaną, niezachwianą mistykę, pozbawioną Zachodniego chłodu, dystansu, a nawet relatywizmu i cynizmu.

Mistycyzm Wschodu jest także kontrapunktem dla znacznie większej na Zachodzie podatności na materializm. Doprowadził on wprawdzie, wraz z humanistycznym, antropocentrycznym Renesansem, w XV – XVI wieku do protestantyzmu, a w dwa wieki później do racjonalizmu. Z niego niebawem wykluwa się światopoglądowy radykalizm i antyklerykalizm Oświecenia. W konsekwencji poprzez rewolucje przemysłowe i polityczne, dochodzi na przełomie XIX i XX wieku do nowoczesności, skutkującej w sprawach religii.

8. KRZYŻOWCY. EFEMERYCZNE KRÓLESTWO ŁACIŃSKIE NA WSCHODZIE. UPADEK KONSTANTYNOPOLA

W Ziemi Świętej pod władzą półksiężycą, zależnie od okresowych zmian sytuacji, dopuszczani bywali do kreowania miejsc kultu, do modlitwy w miejscach publicznych, w tym w Jerozolimie i na Wzgórzu – „innowiercy”, a wśród nich częściej Żydzi i nieco rzadziej chrześcijanie. Sytuacja diametralnie zmienia się w XI wieku, od czasu kalifa Al Hakima, kiedy zaostrzenie arabskich sankcji przeciw zarówno Izraelitom, jak też chrześcijanom, m.in. wyrażone zostaje masowym burzeniem synagog i kościołów, od roku 1010.

W Zachodnim chrześcijaństwie wywołuje to najpierw oburzenie, a następnie postanowienie odbicia Ziemi Świętej z rąk „saracenów”. Równoległym motywem do tego czynu, jest prośba słabnącego Bizancjum o pomoc przeciwko Turkom, w imię Chrystusa i za dobrą opłatą oraz możliwością łupów. W tych uwarunkowaniach, od 1096 roku dochodzi do wypraw krzyżowych, których organizatorami byli zwłaszcza Francuzi – król i rycerstwo, przy silnym wsparciu papieża. Ci potężni mocodawcy pragną poprzez Krzyżowców „przy okazji rozliczyć się po drodze” także z innymi przeciwnikami, takimi jak: europejska diaspora żydowska oraz inni innowiercy, zwłaszcza heretycy – odszczepieńcy od rzymskiego Kościoła, wreszcie – także bizantyńscy chrześcijanie Wschodu, mimo iż to oni poprosili Zachód o pomoc.

Krzyżowcy, postępują w swej ekspansji i sprawowaniu władzy z reguły zdecydowanie drastycznie. Ale nawet te metody nie chroniły ich przed porażkami. Jednak w toku lat 1099 – 1291 utrzymywali całość lub większość Ziemi Świętej lub jej fragmenty. Wprowadzają radykalne zmiany w funkcjonowaniu miejsc kultu. Konkretnie, zamieniają meczety na chrześcijańskie kościoły, nie posuwają się jednak tak dalece, aby je burzyć, zwłaszcza te najważniejsze. Jak wspomniano wcześniej, centralny na Wzgórzu Świątynnym meczet Kopuła Skały zostaje przemianowany na „Świątynię Pana”, a drugi meczet, Al Aksa – na „Świątynię Salomona”, lecz o przeznaczeniu chrześcijańskim.

Pomimo różnorodnych relacji krzyżowców z żydami, zarówno europejskimi jak jerozolimskimi, rycerze wykazali wobec nich, zasadniczo absolutną wrogość. Pierwsza krucjata rozpoczęła się od ich eksterminacji w miastach nadreńskich i naddunajskich, po drodze do Ziemi Świętej. W tej sytuacji żydzi zamieszkujący w Palestynie, dotąd wyczekujący na obrót sprawy, stanęli ramię w ramię z mahometanami, wykazując się znacznymi walorami wojskowymi. Podzielili też los mahometan podczas rzezi po zdobyciu Jerozolimy przez krzyżowców. Jednak krzyżowi zwycięzcy potraktowali wziętych w niewolę, pobitych w walce żydów gorzej niż czcicieli Allacha.

Muzułmanie byli przez krzyżowców z zasady zabijani „honorowo, po rycersku” mieczem, podczas gdy żydów, często związanych pojedynczo lub grupowo, zbiorowo palono żywcem w zaryglowanych synagogach. Krzyżowcy i krucjaty w zachodniej literaturze historycznej stanowią genezę współczesnego antysemityzmu, dla którego ostatecznym rozwiązaniem jest ogień.³³ Stopniowo rycerze krzyża tracą zdobyte posiadłości; Jerozolima została przez nich utracona w 1187 roku. Od tego czasu arabscy, a następnie tureccy wyznawcy islamu utrzymują Ziemię Świętą w żelaznym uścisku i aż do 1855 roku, osoby nie-mahometkańskie wyznania, nie są dopuszczane na Świątynne Wzgórze.

Tymczasem w relacjach Rzym – Bizancjum, a potem Bizancjum – mahometanie, następują epokowe wydarzenia. W Konstantynopolu w roku 1187 nastąpił pomiędzy chrześcijanami bratobójczy pogrom – rzeź katolików z rąk prawosławnych sąsiadów – współmieszkańców. A więc – zbiegiem okoliczności – działo się to w tym samym roku, w którym nastąpiła utrata Jerozolimy przez krzyżowców. Rewanż na Bizantyńczykach nastąpił ze strony krzyżowców w roku 1203 i 1204, podczas czwartej wyprawy krzyżowej.³⁴ Owa krucjata zmierzając do wyzwolenia Pańskiego Grobu w Jerozolimie, zatrzymała się jednak w Konstantynopolu, gdzie zamieniła się w ekspedycję karną przeciw bizantyńskim „braciom w Chrystusie” (ryc. 33, 34).

Swoistym usprawiedliwieniem takiego postępowania było niedotrzymanie układu ze strony pretendenta do tronu bizantyńskiego, którego krzyżowcy na tym tronie osadzili. Obiecywał on władcom Zachodu i dowódcom krucjaty, że w zamian za tron – spowoduje cofnięcie Wielkiej Schizmy i powrót, przywrócenie Bizancjum „na łono”, Kościoła łacińskiego, który w ten sposób znów stał by się hegemonem chrystianizmu. Nie powiodło się to z powodu twardej odmowy ze strony całego społeczeństwa. W tej sytuacji, skoro ta arcyważna obietnica nie została dotrzymana, krzyżowcy złupili Konstantynopol, obrabowali i sprofanowali kościół Hagia Sophia (też przecież chrześcijański) oraz siłą narzucili Bizantyńskiemu Cesarstwu władzę Rzymu. Skomplikowane machinacje polityczne wreszcie zakończyły się podbiciem Konstantynopola przez krzyżowców najpierw w 1203. Następnie w 1204 roku osadzili oni na Konstantynopolitańskim tronie najpierw hrabiego z Montferrat jako bizantyńskiego króla, a następnie Baldwina z Flandrii, którego koronowano na cesarza.

Od czasu 4-ej krucjaty, w miejscu Cesarstwa Bizantyńskiego – powstało więc Wschodnie Cesarstwo Łacińskie. Okazało się ono – dość efemeryczne. W oczywisty sposób było silnie powiązane z Zachodem. Ale to powiązanie nie objęło powrotu do wspólnej religii, bowiem mieszkańcy bizantyńscy wszystkich stanów społecznych, nadal nie godzili się na konwersję.

³³ Rausch, David. 1990. *Legacy of Hatred: Why Christians must not forget the holocaust*. Baker Christian Publishing Group. Ada, Michigan.

³⁴ Angold, Michael. 2003. *The Fourth Crusade: Event and Context*. Wyd. Longman. Harlow, Essex.

Ryc. 33. *Zdobycie Konstantynopola przez rycerzy krzyżowców, uczestników IV krucjaty w r. 1204.* Malarski wenecki Jakub Palma Młodszy (*il Giovane*, ok. 1550 – 1628). Wenecja. Pałac Dożów w Wenecji. Źródło: www.letranalumni.org/index

Fig. 33. *The Capture of Constantinople by the Crusaders, Participants of the 4th Crusade in 1204.* Venetian painter, Jacopo Palma il Giovane, ca. 1550-1628). Venice. The Doge's Palace. Source: www.letranalumni.org/index

Ryc. 34. *Wkroczenie krzyżowców do Konstantynopola.* Eugénie Delacroix (1798 – 1863). Paryż. Luwr. Źródło: <http://en.wahooart.com>

Fig. 34. *The Entry of the Crusaders into Constantinople.* Eugène Delacroix (1798-1863). Paris. The Louvre Museum. Source: <http://en.wahooart.com>

Również w innych, drobnych państwach z rejonu Bałkan i Azji Mniejszej, zależnych od Konstantynopola, władza przeszła w ręce łacinników. Natomiast zadanie 4-ej krucjaty czyli oswobodzenie Jerozolimy nie zostało w ogóle podjęte. Cierpiące pod uciskiem muzułmańskim państwa – miasta chrześcijańskie w Palestynie i okolicach pozostały bez pomocy i praktycznie zupełnie podupadły, stopniowo zdominowane i wchłonięte przez islam. W ten sposób zakończył swoją misję, kapitalnie ważny dla zachodniej i w ogóle chrześcijańskiej cywilizacji, znaczący bastion na Wschodzie, w tym również na obszarze Ziemi Świętej. Czwarta krucjata uważana jest za jeden z najgorszych skandali politycznych i militarnych w historii powszechnej.³⁵

Cesarstwo Łacińskie w Konstantynopolu istniało 57 lat, do roku 1261, kiedy odbił je Cesarz Wschodni, Michał VIII Paleolog i odnowił Cesarstwo Bizantyńskie. Był to wybitny, wizjonerski władca, dążący do porozumienia z Rzymem, tj. z papieżem – i z Zachodem, tj. z monarchiami, księstwami i hrabstwami rycerskimi. Jednak jego starania okazały się bezskuteczne. Zaszłości łacińskie: swoista demokracja – osłabiona władza cesarska, decentralizacja kraju – integralność dzielnic, wolność miast na wzór Zachodniej Europy, a także wiele innych reform – sprawiło, że nie było możliwości uprawiania formuły dawnego satrapicznego, orientalnego mocarstwa.

Państwowość drastycznie osłabła. Cesarstwo stało się wątłe zarówno w porównaniu z dawnym Bizancjum, jak też w porównaniu z niedawnym okresem łacińskim. Jedyłą siłą było prawosławie i jego centralne kierownictwo. Kiedy cesarz Michał VIII Paleolog pragnął przywrócić katolicyzm w zamian za europejską pomoc gospodarczą i wojskową, spotkał go zdecydowany opór na wszystkich szczeblach drabiny społecznej, podobnie jak miało to miejsce w okresie 4 krucjaty. Dodatkowo swary i konflikty wewnętrzne osłabiły kraj, a nawet doprowadziły do częściowego rozpadu (Serbia).

W głąb tak osłabionego imperium, coraz śmielej wnikały wojska muzułmańskie, czego dowiodła dziejowa bitwa na Kosowym Polu, w 1389 roku. Kolejni cesarze z coraz bardziej osamotnionego Konstantynopola apelowali o pomoc zachodnioeuropejskich władców, ale papież uzależnił ją tylko od powrotu do religii łacińskiej. Mimo jawnego zagrożenia

³⁵ Jak wyżej.

Osmańskiego, nadal nie było po temu jakiegokolwiek zgody ze strony prawosławnych elit i ludu. W tej sytuacji zdobycie stolicy wschodniego chrześcijaństwa przez muzułmanów było niemal formalnością, ale zakończyło się oblężeniem z lądu i morza, a następnie wyjątkowo niemiłosierną bitwą na murach i wewnątrz miasta. To epokowe wydarzenie, które przeszło do historii powszechnej pod nazwą upadku Konstantynopola w 1453 roku, zakończyło się potworną rzezią i totalnym zniszczeniem największej podówczas światowej metropolii, anihilacją dumnego cesarstwa i drastycznym ciosem w chrześcijaństwo.

9. ZACHODNIE CHRZEŚCIJAŃSTWO PRZED- I PO SCHIZMIE. PROTESTANTYZM, REFORMACJA

Chrześcijaństwo Europy Zachodniej w okresie przed Reformacją, pozornie rozwija się w dużym stopniu bez zasadniczych turbulencji, pozbawione większych trwałych mutacji i tendencji rozpadu. Prostą drogą dla wiernych jest ewangelizacja Chrystusowa, przybliżona i rozpowszechniona w Europie przez Św. Pawła, z przewodnim Kościołem kierowanym przez kolejnych następców św. Piotra. W architekturze dominuje stylistyka wczesno chrześcijańskich bazylik, oraz stopniowo nabierająca rozmachu romańszczyzna. Następują w tej mierze ciekawe rozwarstwienia kulturowe. Stratyfikacja zarysowuje się i powiększa zwłaszcza pomiędzy różnymi odgałęzieniami architektury basenu Morza Śródziemnego. Ta tendencja postępowała z pewnym udziałem najpierw pogańskich a potem schryścianizowanych ludów napływowych.

Fascynującym ośrodkiem zmieniających się rządów i postępujących za nimi kultur jest Rawenna. W jej historii czynnie zapisali się sprawując władzę i kreując kulturę: cesarze rzymscy, chrześcijańskie cesarstwo łacińskie, Bizancjum, Ostrogoci, Longobardowie, Frankowie, wreszcie państwo papieskie. Wśród niezliczonej ilości cennych zabytków Rawenny pochodzących od różnorodnych religii, można wspomnieć przynajmniej grobowiec króla Teodoryka. Ten malowniczy bohater wczesnego średniowiecza żyjący w okresie ok. 451/5 – 526 r. n.e., był najeźdźcą z pogańskiej Germanii, kształconym następnie w cywilizacji rzymskiej, a następnie arianem. Po upadku cywilizacji starożytnego Rzymu, sztuka budowlana upadła tak nisko, że 10-metrowa kopuła królewskiego grobowca została wykuta z jednej bryły kamiennej, gdyż nie umiano wybudować kopuły muryrowanej. Jak na ironię stało się to dokładnie w 400 lat po wzniesieniu mega kopuły rzymskiego Panteonu.

Drugi kultowy obiekt rawenneński to wschodnio chrześcijański kościół San Vitale (548 r.) ze sławnymi mozaikami, przedstawiającymi głównego sponsora – cesarza bizantyńskiego Justyniana (483 - 565) z kontrowersyjną żoną Teodorą. Ten obiekt posłużył po 250 latach karolińskiemu cesarzowi zachodniemu Karolowi Wielkiemu (768 – 814) jako wzorzec dla budowy słynnej katedry z własną kaplicą tronową w Akwizgranie (łac. *Aquisgrana*, germ. *Aachen*).

Ariańskie wyznanie Teodoryka sygnalizuje, że w chrześcijaństwie pojawiają się jednak ruchy reformatorskie. Niektóre z nich osiągają wielkie powodzenie i wręcz zagrażają oficjalnym instytucjom z papieżem na czele. Najbardziej popierane przez ludność są te nurty, które reprezentują interesy i prawa prostych ludzi, pogardzanych i uciskanych przez wyższe sfery kościelne i świeckie.

Drugą grupą zagadnień, które stały się podstawą ideową skutecznych i popularnych nurtów reformatorskich, zwanych oczywiście przez hierarchów heretykami – były krytyki pod adresem interpretacji prawd wiary i powinności religijnych, nadinterpretowanych i nadużywanych przez władze – głównie kościelne, ale także świeckie. Szczególną krytykę reformatorzy adresowali w kierunku nadużyć posługi religijnej z pobudek materialnych, a także potępiali kapłańską pychę, drastycznie kontrastującą z naukami i wzorcem Jezusa.

Wśród przed- protestanckich reformatorów na uwagę zasługują przede wszystkim albigensi – katarzy. Pierwsza nazwa pochodzi od miasta Albi, a druga nazwa od łacińskiego

słowa *catharus* – czysty. Geneza intelektualna ich ujęcia religii (zaratustriański manicheizm) jest przypisywana wzorcom bogomilskim. Nurt katarski cechował się proweniencją przede wszystkim ludową. Miał swoją genezę w hrabstwie Tuluzy, gdzie zdobył poparcie lokalnych możnowładców. Powstał na pewno przed Schizmą, gdyż już w roku 1022 władze kościelne dokonały pierwszego spalenia ich grupy jako „heretyków”. Największy rozkwit tych „kacerzy” przypada na wieki XII i XIII.

W regionach południowych hrabstwa, w Pirenejach aż po rejon nadmorski Langwedocja – Roussillon (dziś słynny na cały świat resort wypoczynkowy), przyczynili się do wzniesienia zamków, fenomenalnych pod względem krajobrazowym.³⁶ Mieli też znaczące wpływy w Italii zachodniej, która wraz z Francją południową tworzyła tzw. Okcytanię. Ich ekscytujące i wzruszające religijne oraz społeczno-obyczajowe idee wykraczały poza ramy chrześcijaństwa i sięgały synkretycznych powiązań z wspomnianą wyżej tradycją manichejską i naukami Zaratustry,³⁷ w europejskiej mutacji.

Drugim ruchem byli waldensi – ubodzy mieszczenie, którzy skupili się wokół Pierre Waldo z Lyonu, od 1173 r. Rozpoczęli swój ruch od Lyonu i Lombardii. Rozwinęli działalność od Hiszpanii poprzez Szwajcarię, Piemont, aż po Śląsk (Świdnica). Ważna była współpraca waldensów z husytami, zwłaszcza z ich radykalnym skrzydłem taborytów. Po wprowadzeniu protestantyzmu współdziałali z genewskimi kalwinistami. Ich trwałą zasługą jest szczególnie stworzenie ideowego i społecznego podłoża dla późniejszej dojrzałej reformacji Jana Kalwina, promieniującej z Genewy. Cały okres ich głównej działalności jest usiany egzekucjami na stosie i pod toporem. Te brutalne sposoby zadawania śmierci powodował fakt, że byli przeważnie mieszczanami, a nie rycerzami. Ich działalność spotkała się z wieloma oficjalnymi decyzjami potępiającymi i karzącymi, wydanymi przez organa świeckie i kościelne. Endemicznie przetrwali do czasów obecnych, m.in. w USA.

Trzecim znamienitym nurtem meta- protestanckim byli husyci. Wywodzili się z Czech, powstał z inspiracji i działali pod przywództwem profesora Uniwersytetu Karola w Pradze – Jana Husa. Także ten ruch, pomimo szerokiego (i wysokiego) poparcia, był w zasadzie druzgotany przez władców Europy, w porozumieniu z papieżem. Hus, podstępnie zwabiony przez władze kościelne do Konstancji n/Jez. Bodeńskim, po wysłuchaniu został mimo „żelaznej gwarancji” pojmany i skazany na spalenie żywcem. Płonący na stosie Hus w jasnowidzeniu zawołał: „za sto lat przybędzie łabędź i podejmie tę misję z sukcesem” (1415). Sensu hasła nie rozumiano, ale dokładnie je zaprotokołowano. Spełnienie tego profetycznego zawołania spowodowało w chrześcijaństwie rewolucję o bezprecedensowej nośności, popularności, sile, trwałości oraz perspektywach.

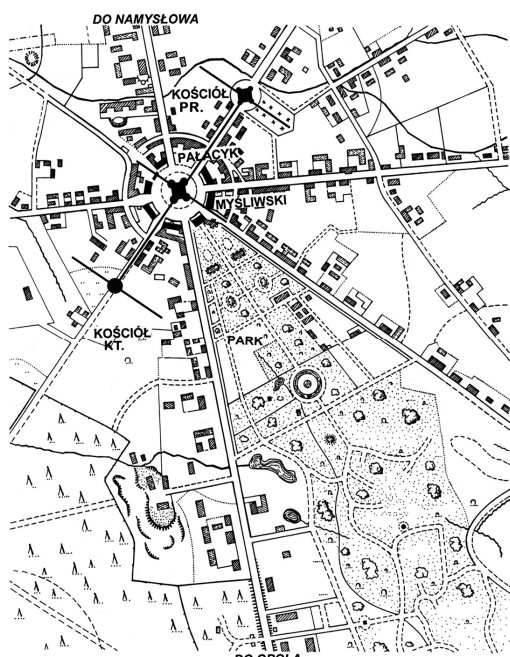
W 102 lata po egzekucji prof. Husa, w roku 1517 bowiem, profesor Uniwersytetu w Wittenberdze – Marcin Luter *herbu Łabędź* – umieścił na wrotach kościoła w swym mieście 95 tez, które trwale wstrząsnęły Kościołem i chrześcijaństwem. Geniusz Lutera odzwierciedlił się nie tylko w reformacji wiary i religii, ale też w szeroko pojętej aktywności humanistycznej. Wielką rolę odegrało dokonane przez niego pierwsze nowożytnie tłumaczenie Biblii, na język niemiecki, co dodatkowo przyczyniło się do jej popularności i wpływów na Zachodzie. Ciemnymi stronami jego poglądów i nauk była nienawiść do czarownic, Słowian i żydów, złagodzone jednak i w zasadzie wyeliminowane przez jego następców konstruujących naukę reformatorską.

W roku 1521, chwiejny początkowo Kongres w Wormacji, wskutek intryg ostatecznie potępił Lutera i jego nauki, tym samym przypieczętowując rozpad chrześcijaństwa na: scentralizowane rzymsko-papieskie i protestanckie, o różnych szczegółowych i lokalnych odmianach. Pojęcie protestantyzmu i protestantów, niejako przypadkowo, rodzi się para-

³⁶ Knyszewski Zygmunt. 2010. *Circuit en pays Cathares*. Programme de travail U.I.A. Lieux Spirituels. Reunion 3 – 6 Juin 2010.

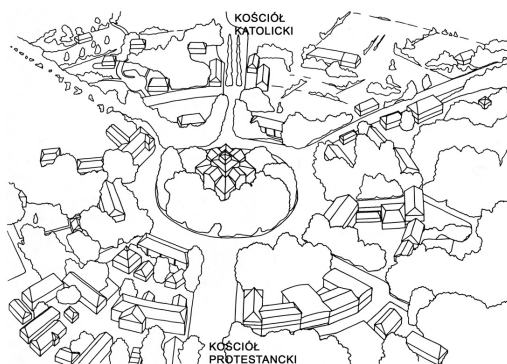
³⁷ Inspiracja jego naukami, w formie eseistyczno – poetyckiej: Nietzsche Friedrich. 2010. *Tako rzecze Zaratustra. Książka dla wszystkich i dla nikogo*. Wydawnictwo Vis –a– vis Etiuda. Kraków. W ślad za tym w muzyce: Strauss Richard. 1896. *Tako rzecze Zaratustra*. Poemat symfoniczny.

doksalnie, w dokumencie potępiającym luteran – podsumowującym kongres w Spirze, w roku 1529. Natomiast na kongresach w Augsburgu w roku 1530 i w Schmalkalden w 1531, dochodzi do: stopniowego uznania religii ewangelickiej – w pełnej segregacji od katolicyzmu, a następnie do jej szerokiego rozpowszechnienia od Królewca po Pireneje, a potem dalej do skali światowej.

Ryc. 35. Polska. Pokój na Opolszczyźnie, d. Bad Karlsruhe. „KOŚCIÓŁ KT.” (katolicki) oraz „KOŚCIÓŁ PR.” (protestancki) stanowią symetryczną kompozycję urbanistyczno – architektoniczną po dwóch stronach centralnego Pałacyku Myśliwskiego. Plan. Źródło: Opr. według archiwaliów, Studio AS Wojciech Kosiński, rys. Dariusz Kronowski, Miłosz Zieliński, 2011

Fig. 35. Poland. The townlet of Pokój (the Opolskie Region), formerly Bad Karlsruhe. The Catholic ("KOŚCIÓŁ KT") and the Protestant ("KOŚCIÓŁ PR") churches constitute a symmetrical urbanistic and architectural composition at both sides of the centrally-located hunting lodge. Plan. Source: Studio AS Wojciech Kosiński, drawings by Dariusz Kronowski, Miłosz Zieliński, 2011

Ryc. 36. Polska. Pokój na Opolszczyźnie, d. Bad Karlsruhe. Miejsca lokalizacji: „KOŚCIÓŁ KT.” (katolicki) oraz „KOŚCIÓŁ PR.” (protestancki) stanowią symetryczną kompozycję urbanistyczno – architektoniczną po dwóch stronach centralnego Pałacyku Myśliwskiego. Perspektywa. Źródło: Opr. według archiwaliów, Studio AS Wojciech Kosiński, rys. Dariusz Kronowski, Miłosz Zieliński, 2011

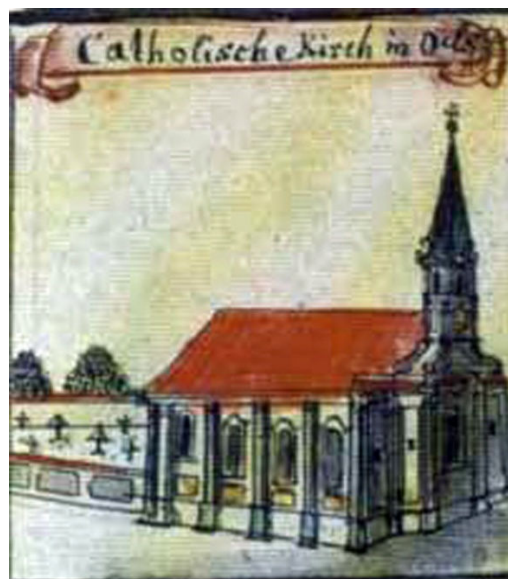
Fig. 36. Poland. The townlet of Pokój (the Opolskie Region), formerly Bad Karlsruhe. Places of location of the Catholic ("KOŚCIÓŁ KT") and the Protestant ("KOŚCIÓŁ PR") churches constitute a symmetrical urbanistic and architectural composition at both sides of the centrally-located hunting lodge. Perspective. Source: Studio AS Wojciech Kosiński, drawings by Dariusz Kronowski, Miłosz Zieliński, 2011

Niebawem, w 1534 roku protestantyzm zdobywa kolejny potężny bastion światowego formatu – Anglię. Osobisty spór króla Henryka VIII z papieżem – o rozwód, skutkuje odcięciem władcy i stworzeniem trwałej formacji anglikańskiej. Wielkie powodzenie protestantyzmu, spowodowało zaistnienie szeregu następnych odmian. Oprócz formacji bazowych, których przywódcami byli najwybitniejsi przedstawiciele reformacji: Marcin Luter, Jan Kalwin i Ulrich Zwingli, znaczną pozycję i potęgę uzyskały inne, zazwyczaj wywodzące się z tych podstawowych.

Hugonoci, których wpływy rozciągały się od Kalwińskiej Genewy po Hiszpanię i Francję, odegrali potężną rolę w historii powszechnej. Sprowokowana i zorganizowana w Luwrze ich rzeź w Noc Świętego Bartłomieja, zaważyła na historii Europy, a formacja hugonotów podbiła potem inne kraje, zyskując a nie tracąc na popularności po tej nowożytniej hekatombie.

Ryc. 37. Polska. Pokój na Opolszczyźnie, d. Bad Karlsruhe. Kościół katolicki pod wezwaniem Św. Trójcy, 1765 - 1775 (nieistniejący). Źródło: http://www.ciekawe-miejsca.net/przewodnik/polska/park_w_pokoju

Fig. 37. Poland. The townlet of Pokój (the Opolskie Region), formerly Bad Karlsruhe. Catholic Holy Trinity Church, 1765-1775 (it no longer exists). Source: http://www.ciekawe-miejsca.net/przewodnik/polska/park_w_pokoju

Anabaptyści – czyli ponownie ochrzczeni – wywodzili się z doktryn Ulricha Zwingli'ego, który jednak odrzucił radykalizm ich przywódcy Tomasza Jana Münzera, uderzając podobny do komunizmu. Matecznikiem stała się dla nich wspaniała stolica Północnej Nadrenii – Westfalii, miasto arcybiskupie Münster, gdzie założyli fanatycznie zorientowane „państwo” pod nazwą Nowe Królestwo Syjonu. Tamże, podjęli sprawowanie władzy, oparte na opresyjnych, tyrańskich rządach, z totalną wspólnotą – komuną niewylączającą dzielenia się żonami. Następnie prowadzili – ostatecznie przegrane – batalie z wojskami królewskimi i biskupimi. Przywódcy, z wodzem Janem z Lejdy i jego żonami na czele, po strasznych torturach, zawiśli żywcem w żelaznych klatkach wydzwigniętych na kilkudziesięciometrową iglicę wieży kościoła Św. Lamberta. Klatki wiszą tam do dziś, stanowiąc w słynnym mieście główną atrakcję turystyczną, równą powodzeniu słynnej Katedrze i Sali Pokoju Westfalskiego w zabytkowym ratuszu.

Liczne odmiany protestantyzmu i religii pokrewnych, których idee są na granicy - lub poza granicą chrześcijaństwa, zasłużyły się także dla architektury. Tak zwane kościoły reformowane mogą budzić w katolikach i prawosławnych zdziwienie skromnością, ubóstwem lub wręcz brakiem detali, dekoracji oraz ikonografii. Zwłaszcza gdy są to dawne kościoły katolickie, które „ogolono” z *décor*. Podobnie jak skromność strojów liturgicznych i powściągliwość w ceremonialności. Należy jednak zauważyć, że są to cechy które po 450 latach zjawyły się w Kościele katolickim na skutek przemian po Soborze Watykańskim II (1962). Wiele cech protestantyzmu – intelektualnych i architektonicznych, poprzez bliskość racjonalistycznej myśli Oświeceniowej XVIII-XIX wieku, jest pokrewne ideom nowoczesności i jej sposobom rozumienia religii.

W tym charakterze, na Dolnym Śląsku (Opolskim), w ramach obecnych granic polskich, zaistniał wybitny przykład postawy wyrażonej w języku urbanistyczno - architektonicznym, którą dziś nazwano by ekumenizmem. W 1760 roku, w okresie przejściowym pomiędzy późnym barokiem, a wczesnym Oświeceniem, książę Carl Christian Erdman von Württemberg-Oels (pol. Oleśnica) założył miejscowość dla celów myśliwskich i wypoczynkowych pod nazwą Bad Karlsruhe (pol. Uzdrowisko Spokój Karola), obecnie Pokój. Miejscowość pomimo zniszczeń i zaniedbań charakterystycznych dla „poniemieckiego” Dolnego Śląska, nadal prezentuje znaczną wartość krajobrazową, wraz z malowniczym parkiem rezydencjonalnym wyposażonym w rzeźby.

Ryc. 38. Pokój na Opolszczyźnie, d. Bad Karlsruhe. Kościół ewangelicki im. Księżnej Zofii, 1765 – 1775. Siedziba Festiwalu Muzyki im. Karola Marii Webera w Zabytkowych Parkach i Ogrodach. Źródło: http://www.ciekawe-miejsca.net/przewodnik/polska/park_w_pokoju

Fig. 38. Poland. The townlet of Pokój (the Opolskie Region), formerly Bad Karlsruhe. Princess Sophia evangelical church, 1765-1775. The seat of C.M. Weber Music Festival of Historical Parks and Gardens. Source: http://www.ciekawe-miejsca.net/przewodnik/polska/park_w_pokoju

Planując swoją siedzibę, książę wzorował ją na słynnym królewskim mieście Karlsruhe w Badenii-Wirtembergii, kreując jej kształt jako okrąg w formie ronda, do którego doprowadzają prostopadłe arterie o układzie regularnego krzyża. Pośrodku zrealizował symetryczny na 4 strony pałac myśliwski, zaś na ważniejszej z dwóch prostopadłych osi – zbudowano symetrycznie, w podobnej odległości od centralnego pałacu, dwa podobne kościoły: protestancki i katolicki (ryc. 35 - 38). Pokój stanowił widomy symbol harmonijnie współistniejącej dwu- religijnej społeczności śląskiej. Trzecią zintegrowaną grupą religijno – społeczną byli w tym środowisku Żydzi, dla których zbudowano synagogę i założono piękny kirkut, dobrze zachowany do chwili obecnej.

W tym miejscu warto ponownie wspomnieć arian, stanowiących wybitnie wartościową grupę wyznaniową, zasłużoną zarówno w dziedzinie ideowej i artystycznej w kształtowaniu miejsc kultu. Można przy tej okazji zwrócić bacniejszą uwagę na kierunki wyznaniowe, które polemizują z niektórymi dogmatami katolickimi, a także protestanckimi. Pod pojęciem: arianizm, unitarianizm (unit-arianizm), a także bliskoznacznym: anty- trynitarianizm (antytrynitarianizm), można rozumieć poglądy wyznaniowe (religijne) koncentrujące się na jedności osoby boskiej. Kwestionują więc ortodoksyjne poglądy na Osobę Ducha Świętego oraz odrzucają ideę Wcielenia, czyli Osobę Jezusa jako Boga i Marii jako Matki Boga.

Niektóre z tych grup wyznaniowych są zbliżone do judeo- chrześcijan, starających się zawrzeć kompromis pomiędzy Starym i Nowym Testamentem (Przymierzem). Arianie, pochodzący od Ariusza, wyklętego biskupa Aleksandryjskiego, istnieli od wczesnego chrześcijaństwa (III – IV w. n. e.). Pokrewne wyznania przyjmowali uczestnicy Wędrowni Ludów, np. Wandalowie oraz Germanie, w przeciwieństwie do ochrzczonych w rzymskim rytuale Franków. Arianizm odżył w reformacji, na fali krytyki doktryn papieskich. Dążył do „oczyszczenia” wiary, aby występowała w postaci wiedzy czerpanej wprost z Pisma Świętego, bez nawarstwień pochodzących od późniejszych, kontrowersyjnych Ojców Kościoła lub innych autorów.

W Polsce arianizm ujawnił się w okresie reformacji, a potem w latach międzywojennych, także w postaci lokalnej, wyznania tzw. braci polskich. Oprócz wspomnianej puryfikacji

poglądów nt. Trójcy Św., bracia zapisali się w imponujący sposób w dziedzinie uznania kobiet jako znacznie ważniejszych niż dotąd współ-partnerek mężczyzn w życiu religijnym, duchowym, intelektualnym, politycznym i państwowym. Stworzyli, głównie w XVI i XVII wieku, znakomite dzieła książkowe, traktaty na temat ważnej roli kobiet w życiu publicznym – oraz historyczne, na temat wybitnych kobiet w dziejach minionych. Arianie polscy pozostawili ciekawe domy zgromadzeń, pokrewne w swym minimalizmie do zborów ewangelickich. Wspaniałym i oryginalnym dziełem jest wieża ariańska w Wojciechowie k/Lublina, odrestaurowana przez Jana Koszczyca–Witkiewicza, a także – niezbadany piramidalny cenotaf we wsi Krynica k/Krasnegostawu.

Rekapitulując powyższe przykłady można stwierdzić, że schizmy oraz przeróżne formy protestantyzmu a także sekt często potężnych, zasobnych i trwałych, spowodowały znaczne rozwarstwienie chrześcijaństwa, któremu nie podołały ani działania kontrreformacyjne ani późniejsze, także współczesne ambicje przywrócenia jedności chrześcijan. Przywodzi to na myśl jedyną racjonalną refleksję, że ów fascynujący pluralizm zarówno poglądów jak przejawów kulturowych, w tym architektury, zasługuje na uznanie i wsparcie. Raz jeszcze idea Zygmunta Baumana: od tolerancji dla innych przez zrozumienie ich, aż po solidarność z nimi przy zachowaniu tej inności, okazuje się wybitnie nośna, oferująca najlepsze możliwe rozwiązania³⁸.

10. WSCHÓD – KONSEKWENCJE UPADKU KONSTANTYNOPOLA. ZACHÓD – OŚWIECONY, NEOKLASYCZNY, POCZĄTKI NOWOCZESNOŚCI

W epokowym 1453 roku – jak zasygnalizowano wcześniej – następuje bezpowrotnie koniec chrześcijańskiego świata na blisko-azjatyckim Południowym Wschodzie. Bizancjum podobnie jak Rzym ponad tysiąc lat wcześniej – słabnie, popada w dekadencję i swary. Ugruntowuje i petryfikuje trwałe rozbrat z Zachodem. Dzieje się tak pomimo starań niektórych Wschodnich Cesarzy, np. wspomnianego Michała VIII Paleologa, którzy dążyli do osiągnięcia porozumienia w imię Chrystusa i Europy.

Pod zwrotem frazeologicznym – upadek Konstantynopola, stosowanym w historii i w powszechnym obiegu – spoczywa nieporównanie większa sprawa. Jest nią mianowicie trwała kasacja kultury europejskiej, śródziemnomorskiej i judeo- chrześcijańskiej na ogromnych obszarach Europy południowo– wschodniej i Bliskiego Wschodu. Relacje pomiędzy etosem europejskim a azjatyckim przechodzą dramatyczne próby. Wbrew częstym opiniom rozsiewanym w Europie, postawa mahometan wcale nie była tak radykalnie karygodna, a fakty często przemawiały po ich stronie.

Mehmed II Zdobywca, jak wyżej zasygnalizowano, nakazuje chronić kościół Hagia Sophia podczas szturmów, a po jego zakończeniu niezwłocznie zaadaptować go – nie dewastując – bez zniszczeń na meczet. Elementy chrześcijańskie oraz artystyczno - dekoracyjne wyobrażenia osobowe i przedmiotowe zostają bez zniszczeń zamalowane lub zarzeźbione. Do najważniejszych prac zostaje oddelegowany nadworny architekt Sinan. Jego imię jest tożsame z imieniem architekta nadwornego u Sulejmana Wspaniałego, który na polecenie władcy zaadaptował dla żydów Ścianę Smutku. Architekt dokonuje przy dawnej Hagia Sophia, niezbędnych adaptacji oraz cennych uzupełnień – z czterema wspaniałymi minaretami na czele. Korekty, uzupełnienia ani przebudowy nie psują piękna pierwowzoru, który po prawie 1000 lat służby dla chrześcijan, teraz na prawie 500 lat będzie służył islamowi.

Kolejny raz objawia się we wspomnianych działaniach mahometańska postawa zrozumienia i swoistej solidarności z innymi religiami Abrahamowymi – zarówno Mojżeszową, jak Chrystusową. Dzieje się to z wielką korzyścią także dla architektury, którą – jak w powszechnym porzekadle – zgoda buduje, a niezgoda rujnuje.

³⁸ Bauman Zygmunt. 2010. Dz. cyt.

W tym czasie wielo-wiekowa budowla „obrosta” nową zabudową imponującej metropolii, która jednak nie zagraża niezrównanej dominacji świątyni w jej malowniczym pejzażu. Wspaniałe miasto otrzymuje trzecie z rzędu, kolejne imię. Po starożytnej nazwie Bizancjum, po następnej, średniowiecznej Konstantynopol, zostaje w erze islamskiego renesansu zmieniona na Istambuł. W latach 30. XX wieku, po upadku imperium Otomańskiego, Turcja przybiera postać demokracji, z rozdzieleniem kościoła od państwa. Jego znakomity twórca, wspaniała wielorako obdarzona osobowość, wspomniany wcześniej pierwszy prezydent tureckiego państwa Mustafa Kemal Atatürk, nakazuje desakralizację świątyni i zmienienie jej na muzeum minionych kultur. Nazwa miasta zostaje skorygowana do prostszej formy – Stambuł.

Na Zachodzie Europy w toku wieku XVIII – w reakcji na wypalający się triumfalizm kontrreformacji, jej patrona i promotora w postaci papieskiego rzymskiego Kościoła oraz jej wyrazu artystycznego czyli baroku – pojawiają się i nabierają znaczenia oraz powodzenia nurty wolnomyślicielskie i naukowe. Dziejowe wahadło / sinusoida oscylująca pomiędzy irracjonalizmem a racjonalizmem wyraźnie przemieszcza się do tej drugiej tendencji. Podobnie bywało przed wiekami z rozkwitem antycznego apollińskiego klasycyzmu, potem powściągliwej romańszczyzny, z kolei humanistycznego Renesansu. Teraz przyszła kolej na ruch dziejowego wahadła od irracjonalizmu i ekspresji baroku do racjonalizmu i powściągliwości neo-klasycyzmu. Oświeceniowy racjonalizm i jego interferencje / tarcia z kościołem przejawiały się arcy-ciekawymi wydarzeniami w dziedzinie architektury miejsc kultu. Oświecenie, racjonalizm i ich artystyczny wyraz w postaci neo-klasycyzmu – jako epoka o wielkiej dziejowej roli historycznej zapowiadającej nowoczesność XX wieku, wymaga precyzyjnego objaśnienia odnośnie relacji: człowiek – religia – kultura. W dziedzinie życia wewnętrznego, intelektualnego, religijnego, ewolucja wśród elit przebiega od dewocji w kierunku namysłu, refleksji naukowej, a nawet wątpliwości i poszukiwań [Kant, *Czym jest Oświecenie*].

11. PRZENIKANIE BAROKU I KLASYCYZMU. PROFETYCZNA FASADA LUWRU I TUM INWALIDÓW

W sztuce projektowania, profetycznym arcydziełem oświeconego i racjonalistycznego klasycyzmu jest – kluczowy dla przyszłej architektury sakralnej obiekt świecki – Fasada Wschodnia królewskiego pałacu Luwr w Paryżu. Ta zrealizowana wizja wyprzedziła o pełne stulecie, inne wydarzenia ewolucyjne w dziedzinie zwrotu w architekturze od baroku w kierunku klasycyzmu. Zrodziła się w okresie, gdy w Italii i Niemczech budowano jeszcze ciężki barok i lekkoduszne rokoko. Historia jej zaistnienia oraz komentarze z epoki są symboliczne i fascynujące. Gian Lorenzo Bernini w roku 1665, w okresie swoich największych rzymskich sukcesów twórczych, został zaproszony do Paryża przez Króla Słońce Ludwika XIV (1638-1715) celem wyrzeźbienia jego reprezentacyjnego biustu. Ta fenomenalna rzeźba w nad-ekspresyjnym, rozwichrzonym stylu bardzo późnego baroku, eksponowana w Galerii Zwierciadlanej Pałacu w Wersalu, jest obiektem artystycznym o światowej renomie (1665).

Wschodnia elewacja Luwru nie była do tego czasu opracowana wystarczająco godnie jak na jej prestiżową, wielką rolę urbanistyczną – stanowiła przecież główny frontalny styk pałacu z miastem. Pamiętajmy, że podówczas strona zachodnia Luwru (obecnie jest tam Piramida) nie była jeszcze miastem, ale ogrodami królewskimi, dopiero potem rozwiniętymi stopniowo w Pola Elizejskie i Wielką Oś. Luwr był wtedy główną rezydencją władców Francji. Dopiero kilkanaście lat później, w r. 1682 ukończono Wersal, gdzie przeprowadził się dwór – aż do czasu Wielkiej Rewolucji. Był to szczytowy wzlot sztuki baroku, podobnie jak w papieskim Rzymie – z tym, że we Francji Ludwika XIV barok wyrażał się głównie w możnowładczych założeniach świeckich oraz w unikalnych obiektach sakralnych jak kościół przy Uniwersytecie Sorbona oraz Tum Inwalidów (*vide dalej*).

Losy królewskiego konkursu na projekt Fasady potoczyły się niezwykle. „Awanturnicza” pofalowana elewacja Berniniego, okraszona mnóstwem dekoracyjnych detali, zdecydowanie upadła na rzecz prostej, klasycystycznej, minimalistycznej wręcz propozycji, którą przedstawił francuski architekt Claude Perrault (1613 - 1688). Umotywował on swoją estetykę chęcią nawiązania do powściągliwej świetności francuskiego Renesansu i jakości jego klasycznej równowagi (oryg. *qualité de classique équilibre*, ang. *quality of classical balance*). Jedynym świadomym zapożyczeniem z koncepcji Berniniego były prawie płaskie stropo-dachy. Spowodowało to ważny zwrot w monumentalnej architekturze Francji, która od pierwotnych czasów była wieńczona wysokimi dachami połaciowymi, których estetyka pochodziła od wież.

Nowa – wielce spektakularna, zwrócona ku centrum miasta elewacja (1667 - 1674), przekroczyła potęgą wszystkie dotychczasowe kolumnady od czasów Pergamonu i Rzymu. Zaprezentowała jedną, gigantyczną i nieprzerwaną, rytmiczną formę - racjonalistyczną w przekazie. Proklamowała radykalny zwrot ku odwiecznej klasyczności, znanej już z Egiptu, Mezopotamii, Jerozolimy, Grecji, antycznego Rzymu i stosunkowo niedawnego Renesansu – zwłaszcza z dzieł Brunelleschiego, a także z Palladianizmu. Klasyczność nowej Fasady stała się wydarzeniem także pod względem urbanistycznym, co również sprawdzało się poprzez wieki. Stała się od strony wschodniej, jako pierwsza silna urbanistyczna forma, organizująca potem przez wieki Oś Luwru i Pól Elizejskich, poprzez napoleoński Łuk Triumfalny (1806) aż po Wielki Łuk Defense (1990).

Idealnie udana realizacja i towarzyszące jej wydarzenia oraz następne wielkie budowle Burbonów, zaznaczyły zmiękczenie dominacji Italii jako wyznaczącej trendy w światowej architekturze, na rzecz Francji. Było to symetryczne z rosnącą i niebawem wiodącą francuską rolą w rozkwicie Oświecenia jako prądu umysłowego i kultury wizualnej – przy jednoczesnym zmierzchu włoskiej, papieskiej kontrreformacji oraz jej oręża – baroku. Odtąd Francja przejmowała dominację w Europie. „*Lingua franca*” staje się od Ameryki Północnej po Petersburg mową globalną jak niegdyś łacina, tak jak obecnie język angielski. Śledząc rosnący triumf Zachodniej myśli racjonalistycznej można wywnioskować, że niegdyś odstręczenie wybitnych myślicieli przez papieżstwo, wymuszające ich emigrację na Zachód, odbiło się po wielu dekadach rykoszetem, kładąc kres brutalnej kontrreformacji.

O tym jak bardzo wyprzedzającą czas była klasycystyczna Wschodnia Elewacja Luwru świadczy fakt, że równolegle triumfował nieco spóźniony barok. Właśnie przebiegała znacząca barokowa inwestycja cywilna i niebawem także sakralna – Tum Inwalidów w centrum Paryża, powiązany z Sekwaną wspaniałą osią - poprzeczną wobec Pól Elizejskich. Zamiar króla Ludwika XIV początkowo obejmował dom weteranów (arch. Libéral Bruant, 1670), następnie uzupełniony przez wspaniałą Tum czyli świątynię (arch. Jules Hardouin Mansart, ok. 1675). Widoczne jest naśladownictwo koncepcji Bazyliki Św. Piotra w Rzymie według wizji Michała Anioła. Tum został zrealizowany w roku 1679, a więc w pięć lat po ukończeniu klasycystycznej Fasady Luwru przez Claude'a Perrault. W okresie II Cesarstwa, gdy przywrócono kult Napoleona, Tum przeobrażono w jego mauzoleum, gdzie spoczęli także jego najważniejsi krewni oraz inne czołowe osobistości związane z erą napoleońską (1861). Kopuła sylweta Tumu tworzy w panoramach centrum Paryża wspaniały duet z kopułą Kościoła Św. Genowefy czyli Panteonu, również przekonwertowanego ze świątyni w mauzoleum.³⁹

³⁹ Breviné Thomas La; Verroust Jacques. 1959. *Paris, ville enchantée*. Wyd. Arthaud. Paryż. 176 s.

12. MASONERIA WOBEC ARCHITEKTURY I RELIGII

Wśród pionierskich humanistycznych uwarunkowań, które poprzez aktywność intelektualną dały najpierw „odpór” hipertrofii eklezjastycznej, a potem poprzez Oświecenie – impuls ku nowej sztuce, poczesna rola przypada masonerii.

Ideolodzy tego wolnomyślicielskiego nurtu wywodzą jego genezę od budowniczych Piramid, od Hiram twórcy Świątyni Salomona, od muratorów którzy wzniesli gotyckie katedry, wreszcie od templariuszy który zbuntowali się przeciw papiestwu. Metodologicznym defektem takiej hipotezy genetycznej jest fundamentalna różnica światopoglądowa pomiędzy idolami masonów a nimi samymi. Owych zamierzchłych budowniczych przepajała absolutna wiara dewocyjna którą otaczali swych bogów. Dla nich budowali swe arcydzieła. Natomiast przeciwnie – „wolni murarze” (staropol. wolnomularze, ang. *free - masons*) byli z założenia anty- dewocyjni, a często liberalni i nawet wrogo nastawieni do tradycyjnej wiary.

Nowożytny ruch masoński ma swoją genezę we Francji i w Wielkiej Brytanii. Podstawowa terminologia jest sformułowana w języku staro-francuskim. Została w tej formie zaakceptowana i przyjęta przez Brytyjczyków. Jest to rezultatem przypisywania masonerii tradycji i ciągłości z templariuszami, których ostatnim mistrzem był Jacques de Molay. Francuzi dokonują w tej mierze poważnego nadużycia, ponieważ nazywają cały fenomen masoński w egocentryczny sposób: *Franc-maçons*, jak gdyby był on domeną francuską. Prawda jest inna – pionierskie loże powstały w Anglii i Szkocji u schyłku XVII wieku. Pierwszą światową Wielką Lożę proklamowano w Londynie (1717). Konstytucję masonerii zredagowano pod kierunkiem szkockiego myśliciela Jamesa Andersona, a opublikowano po raz pierwszy w języku angielskim w Westminster (1723).⁴⁰

Ryc. 39. USA. Waszyngton, DC. Świątynia Wielkiej Loży Najwyższej Rady Masońskiej USA. 1915. Arch. John Russel Pope. Źródło: *Masonic*

Fig. 39. USA. Washington, DC. House of the Temple, 1915. Arch. John Russel Pope. Source: *Masonic*

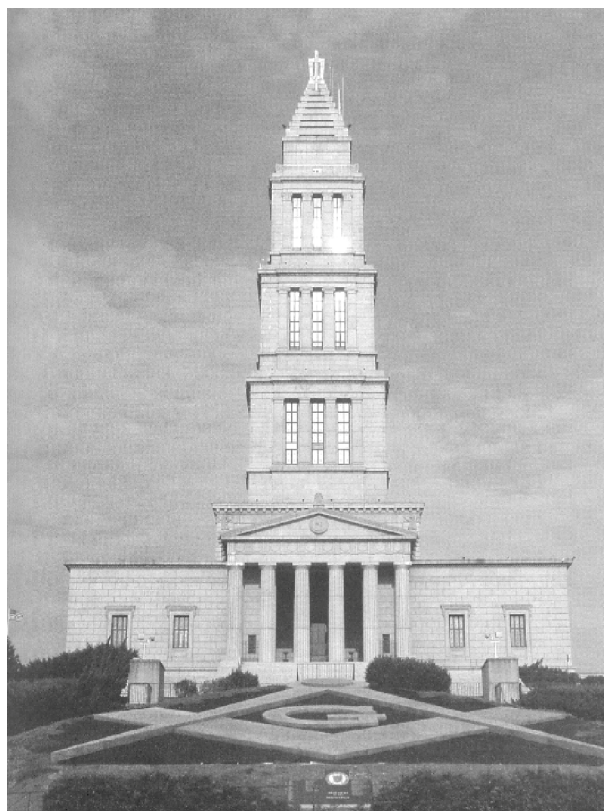
Relacje pomiędzy różnymi odmianami masonerii a różnymi religiami są wielce zróżnicowane. Te dwie struktury światopoglądowe we wzajemnym przecięciu poszczególnych ich elementów dostarczają znaczną ilość mutacji rozpiętych pomiędzy pełną akceptacją a pełnym wykluczeniem. Spośród nich jako szczególnie istotne można wskazać relacje następujące. Loże skandynawskie przyjmują tylko chrześcijan. Protestantyzm z duchowieństwem na czele w pełni akceptuje członkostwo w lożach masońskich. Ryty praktykowane w Wielkiej Brytanii i USA z zasady kultywują wiarę w tzw. Wielkiego Budowniczego Wszechświata.

W innej wersji jest to wyznawanie tak zwanych Filozofii Zachodu (w liczbie mnogiej), które współcześnie są pożywką dla postawy New Age. Chasydzi nie tolerują czynnych powiązań z masonerią jak również z innymi religiami, w tym także z judaizmem humani-

⁴⁰ Wójtowicz Norbert. 1999. *Wielki Architekt Wszechświata: teologiczna krytyka masońskich wizji Boga*. Wyd. Gajt. Wrocław.

stycznym i reformowanym, które natomiast zdecydowanie akceptują uczestnictwo w lożach masońskich. Fundamentalny islam jest śmiertelnym wrogiem masonerii, dosłownie – próby partycypacji karane są śmiercią. Wreszcie religie Wschodu z hinduizmem, buddyzmem i shintoizmem na czele nie są tolerowane wśród kandydatów na masonów.

Z czasem masoneria rozwinęła się obszarowo oraz uległa zróżnicowaniu w swych odmianach. Objęła rozgałęzieniami zwłaszcza społeczeństwa/kraje w których przyjął się oświeceniowy racjonalizm, a więc Europę Zachodnią aż po Polskę, oraz USA. W krajach tych wzniesiono wiele atrakcyjnych budowli w których znalazły swą siedzibę loże masońskie. Intrygujące swoją tajemniczością semiotyczną, wynikającą z odpowiednio tajemniczych, nieznanymi ogółowi szczegółów masońskich rytuałów – są wnętrza loż i ich décor, pełne symboli. Architektura budowli masońskich, w przewadze jest klasycyzująca, zgodna ideowo z masońskim liberalizmem, oraz ze stylem epoki Oświecenia, kiedy przede wszystkim powstawały w Europie. Z kolei w USA najlepsze budowle masońskie, cechujące się wielkim rozmachem dzięki atmosferze pełnej tolerancji powstały w pierwszej połowie XX wieku, niejako na zakończenie sukcesów neo-klasycyzmu w architekturze.

Ryc. 40. USA. Wirginia. Aleksandria. *The George Washington Masonic National Memorial*. 1932. Arch. Frank John Helmle, Harvey Wiley Corbett. Źródło: Nesbitt

Fig.40 USA. Alexandria, Virginia. *The George Washington Masonic National Memorial*, 1932. Arch. Frank John Helmle, Harvey Wiley Corbett. Source: Nesbitt

Jedną z najznakomitszych przykładowych budowli w tej mierze, to neo-klasycystyczna Świątynia Wielkiej Loży Najwyższej Rady Masońskiej USA, w Waszyngtonie (1915, arch. John Russel Pope).⁴¹ (ryc. 39). Została świetnie pod względem urbanistycznym zlokalizowana w pryncypalnym punkcie stolicy Stanów Zjednoczonych, w narożniku Alei Południowej i 16 ulicy. Jej idealnie klasycystyczna forma wielkiego cokołu i wyniosłej kolumnady zwieńczonej stromym dachem, stanowi echo domniemanego wyglądu legendarnego Mauzoleum w Halikarnasie, jednego z Cudów Świata. Jednocześnie dzięki tej formie wpisuje się w klasycystyczny charakter Waszyngtonu, który czyni stolicę miastem zupełnie innym od pozostałych w kraju.

⁴¹ *Masonic Architecture*. 2008. <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php>

Drugim niezwykle ciekawym dziełem w tej kategorii jest budynek – pomnik, oryg. *The George Washington Masonic National Memorial*, wraz z okazałą lożą i muzeum, dedykowane pamięci prezydenta Waszyngtona jako wybitnego masona (1932).⁴² (ryc. 40). Miarą północno-amerykańskiej tolerancji, a nawet wzajemnego zrozumienia w zakresie pluralizmu światopoglądowego, było poparcie tego przedsięwzięcia przez wysokie środowiska protestanckie oraz przez jezuitów. Przedsięwzięcie zostało malowniczo zlokalizowane na wzgórzu Shuter w Aleksandrii w stanie Wirginia, nad rzeką Potomak, nieopodal Wschodniego Wybrzeża Atlantyku, w orbicie regionalnej Waszyngtonu.

Niezwykły jego projekt wykreował renomowany duet architektów: Frank John Helmle i Harvey Wiley Corbett. Pierwszy był tradycjonalistycznym architektem klasycystą i wybitnym projektantem krajobrazu, kontynuatorem szkoły autorów Central Parku Frederika Llaw Olmsteda i Calxerta Vaux. Drugi zaś był przebojowym modernistą, promotorem wieżowców: w Nowym Jorku (Bush Tower) i w Londynie (Bush House).

Budynek był inspirowany legendarną Latarnią Morską w Aleksandrii nad Morzem Śródziemnym, także jednym z Cudów Świata. Charakterystyczną cechą w tej mierze jest struktura wieżowa złożona z czterech malejących się ku górze segmentów – sześcianów nieco dekorowanych gzymsami i wertykalnymi oknami. Jednocześnie daje się wyraźnie odczuć idiom estetyczny amerykańskiego wieżowca, aczkolwiek ukształtowanego tradycyjnie jako ustrój murowany na zasadzie „ściana – i – otwór” (okienny). Parter wejściowy rozwiązany jest jako portyk naśladujący świątynię dorycką. Wszystko to może współczesnemu Europejczykowi kojarzyć się co nieco z Pałacem Kultury w Warszawie.

13. RAISON, LUMIÈRE⁴³, RÉVOLUTION, EMPIRE⁴⁴ – A MIEJSCA KULTU

Od połowy XVII wieku, a zwłaszcza w toku XVIII wieku – jak wyżej zasygnalizowano – kontrreformacja i wyrażający ją barok, wypalają się. Dziejowe wahadło/sinusoida oscylująca przez wieki pomiędzy irracjonalizmem a racjonalizmem, teraz wyraźnie skłania się do tej drugiej tendencji. Jednak ta ewolucja jest zjawiskiem światopoglądowym trudnym i złożonym jak nigdy wcześniej. Zmierzch dewocyjnej wiary na rzecz wyznania religijnego opartego na naukowych przesłankach, a więc radykalna modyfikacja religijnego zawierzenia lub wątpliwości – a nawet odejście od wiary przodków, jest dla najwybitniejszych przedstawicieli europejskich elit zagadnieniem nowym i poruszającym do głębi.⁴⁵ Wielość postaw tych najwybitniejszych myślicieli epoki jest zjawiskiem rewelacyjnym. Ich światopoglądowy pluralizm często ekstremalny, odzwierciedla wagę epoki – transformacji od fikcji do możliwie zrjonalizowanej wizji świata i człowieka.

Zakorzeniony jeszcze w XVI wieku, czołowy prekursor nowożytnego racjonalizmu René Descartes zwany Kartezjuszem (1596-1650) to katolik owładnięty jednocześnie poszukiwaniem prawdy obiektywnej, co poprowadziło go w kierunku pionierskich rozważań nad ontologią wiary. Jeden z największych francuskich uczonych XVII wieku Blaise Pascal (pol. imię Błażej, 1623-1662), autor do dziś porywających tekstów religijnych, oraz autor epokowych odkryć naukowych, to w gruncie rzeczy wątpiący chrześcijanin, jansenista, wyznający faktycznie światopogląd, dla którego we współczesnej literaturze anglojęzycznej przyjęto określenie *Western Philosophy* lub *Western Philosophies* (filozofie Zachodu). Urodzony jeszcze w XVII wieku, a działający w XVIII w., gigant humanistyki francuskiej o

⁴² Nesbitt, William. 2009. *George Washington Masonic Memorial in Alexandria*. <http://condoalexandria.com/2009/02/25/>

⁴³ Chaunu, Pierre. 1971. *La Civilisation de l'Europe des Lumières*. Wyd. Bernard Arthaud. Paryż. (pol. *Cywilizacja wieku Oświecenia*, 1989, Wyd. PIW, Warszawa)

⁴⁴ W języku francuskim słowo *EMPIRE* posiada podwójne znaczenie. 1 – imperium czyli cesarstwo, w tym znaczeniu potocznie określa ono okres od koronacji Napoleona do jego upadku. 2 – styl okresu napoleońskiego w kulturze, także w architekturze, utożsamiany powszechnie z neo-klasycyzmem, który jednak rozpoczął się wcześniej (*vide* niniejszy rozdział).

⁴⁵ Tatarkiewicz, Władysław. 1970. *Historia Filozofii Nowożytnej*. Wydanie siódme. Tom 2. *Filozofia Nowożytna do roku 1830*. Wyd. Państwowe Wydawnictwo Naukowe PWN. Warszawa.

światowym oddziaływaniu, polemista i mentor monarchów, François– Marie Voltaire (pol. Franciszek Maria Wolter, 1694– 1778) wyznawał swoisty panteizm – uwspółcześnione wielobóstwo.

Wśród pionierów oświeceniowego racjonalizmu, w pełni osadzonych w XVIII wieku, najstarszy z nich Jean Jacques Rousseau (pol. im. Jan Jakub, 1712– 1778) – pisarz programowy, filozof, znakomity piewca wartości natury, przyjmowany współcześnie jako patron ekologii i zrównoważonego rozwoju – promował światopogląd naukowy, wyrażony tak zwaną „religią cywilną” (świecką). Racjonalizm odrzucający dewocyjną wiarę religijną przepaja Francuskich Encyklopedystów wydających w latach 1751– 1780 swe wielkie, wiekopomne dzieło *Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*. Nawet tak bardzo wspólnie zaangażowani w swe dzieło autorzy, wzajemnie odróżniali się światopoglądowo. Denis Diderot (1713– 1784) wyznawał wyżej wspomnianą wiarę w „filozofię Zachodnią”, zaś jego partner Jean Le Rond d’Alembert (1717– 1783) – był jansenistą.

Jeden z najwyżej cenionych myślicieli wszechczasów, niemiecki filozof Immanuel Kant (1724–1804), którego najważniejsze dzieła przypadają na ostatnie dwudziestolecie XVIII wieku (*Krytyka czystego rozumu* 1 wyd. 1781, *Krytyka praktycznego rozumu* 1788, *Krytyka władzy sądu* 1790, *Metafizyka moralności* 1797), dokonał niezrównanego zestawienia i oraz syntezy idealizmu i racjonalizmu. Jako wyznawca idei wolnej woli, nieśmiertelnej duszy i Boga, naukowiec o wyjątkowej precyzji i odpowiedzialności, wygłasza oświadczenie, iż nadszedł już czas, kiedy człowiek przestał być dzieckiem prowadzonym za rękę, może więc i powinien myśleć, filozofować oraz sądzić niezależnie i racjonalnie. W opinii współczesnego mu Kościoła katolickiego, słowami koncesjonowanego kościelnego badacza i komentatora działającego poprzez wydawnictwo *Nauki Katolickie w sposób katechizmowy*, został w zbiorczej recenzji, opublikowanej w roku wydania ostatniej książki, 1790, określony jako „bezbożnik”.⁴⁶ Współcześni badacze i opiniodawcy katoliccy oceniają poglądy i głoszenia religijne Kanta znacznie życzliwiej, eksponując jego naukowe „borykanie się” z religią deistyczną i jej transformację rzecz preferencji wyrażonej tytułem jego istotnej rozprawy p.t. *Religia Rozumu*.⁴⁷

Racjonalizm w okresie około lat 1750 - 1815 osiąga rewelacyjne i absolutnie innowacyjne wyżyny intelektualne i artystyczne, zapowiadające nowoczesność/modernizm. Jego wyrazem jest neo- klasyczne Oświecenie, rozwinięte przede wszystkim we Francji (*Lumière*) i w Anglii (*Enlightenment*), a także Niemiec (*Aufklärung*), ale również z pokaźnym dorobkiem w kulturze polskiej.⁴⁸ Oświecenie ‘reżyseruje’ niespotykany wcześniej spektakl: jest nim kontredans pomiędzy religijnością i ateizmem. Religijność dzięki racjonalizmowi zostaje poddana procesom odczyszczania z zabobonów i nadużyć. Oświecenie pełni więc analogiczną misję do tej którą w nieco zbliżony sposób przeprowadzili reformatorzy dwa wieki wcześniej w czasach Husa, Lutra i ich następców. Dzięki tej puryfikacji i przywracaniu wysokiej, abstrakcyjnej wiary religijnej, staje się ona znacznie bardziej akceptowalna zwłaszcza dla osób inteligentnych, młodych i wykształconych.

13.1. KOŚCIOŁY – IKONY OŚWIECENIA

Racjonalizm Oświeceniowy i jego interferencje oraz tarcia z Kościołem, a także pojawiające się w skutek wydarzeń politycznych decyzje zeświecczenia (sekularyzacji) budowli

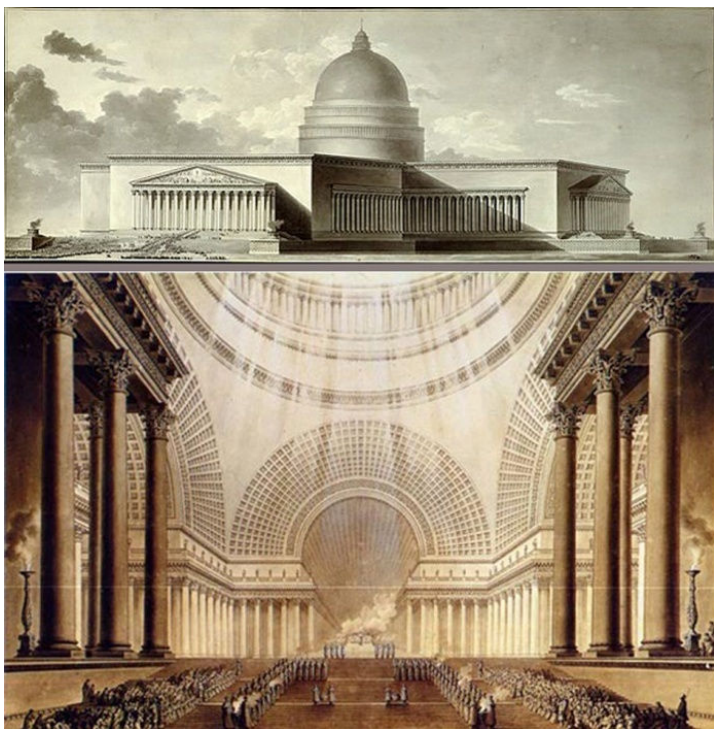
⁴⁶ Pouget, François (Franciszek), książcz. 1790. Wyd. pol. 1830. *Religia Kanta*. Reprint 2004. Wyd. Ultra Montes. Kraków.

⁴⁷ Por. Bobko, Aleksander. 2007. *Kant i jego Religia Rozumu*. W: Kant, Immanuel. 2007. *Religia w obrębie samego rozumu*. Wyd. Homini S.C. i Polskie Towarzystwo im. Thomasa Mertona. Kraków.

⁴⁸ *Resp.*: 1. Prace i działalność historyka i filologa Mieczysława Piszczkowskiego (1901– 1981), do 1939 r. docenta Uniwersytetu im. króla Jana Kazimierza we Lwowie, a w okresie powojennym profesora Uniwersytetu Jagiellońskiego i aktywnego organizatora oraz Członka Polskiej Akademii Nauk. 2.– Lorentz, Stanisław i Rottermund, Andrzej. *Klasycyzm w Polsce*. Seria *Dzieje sztuki w Polsce*. 1990. Red. Czeszunist-Cicha, Aleksandra. Wyd. 2. Arkady. Warszawa, 312 s.

świętynnych i nadania im funkcji publicznych (oraz wydarzenia przeciwne), przejawiały się arcy-ciekawymi wydarzeniami w dziedzinie architektury miejsc kultu.⁴⁹

W rok po zakończeniu edycji Wielkiej Encyklopedii Francuskiej (por. wyżej), a więc w latach 1781- 1782, genialny francuski wizjoner architektury *lumière*, Étienne- Louis Boullée (1728-1799), projektuje i prezentuje jeden ze swych niesamowitych projektów programowych, egzemplifikujących myśl Oświeceniową. Jest to mianowicie Bazylika Metropolitalna dla Paryża (ryc. 41). Intencjonalnie została zlokalizowana nad Sekwaną. W tej sytuacji stanowiła by nowoczesny kontrapunkt dla barokowego Tumu Inwalidów, którego kopuła pozłożona w 1715 roku czyniła zeń śródmiejską dominantę. Oświeceniowa Bazylika projektu Boullée miała pełnić wg zamierów autora – zarazem rolę wiodącej świątyni w stolicy („nowy odpowiednik Notre Dame”), jak również rolę mauzoleum związanego z dynastią Burbonów, których w osobie Ludwika XVI., kilka lat później zniosła Wielka Rewolucja.⁵⁰

Ryc. 41. Étienne- Louis Boullée. 1781- 1782. Projekt Bazyliki Metropolitalnej dla Paryża. Źródło: Martínez

Fig. 41. Étienne-Louis Boullée. 1781-1782. Design for the Metropolitan Basilica for Paris. Source: Martínez

W tym świetle Boullée przedstawia się jako postać o ambiwalentnych poglądach – jest absolutnie innowacyjnym porywającym projektantem, ale jednocześnie zachowawczym rojalistą i w zasadzie katolikiem. Również jego chwiejność wyznaniowa odzwierciedla przedrewolucyjne wrzenie, także w ludzkich umysłach. W swoich wypowiedziach oscyluje pomiędzy postawą religijną a racjonalistyczną. Swój projekt wielkiej świątyni w jednym z esejów (nr 64) określa następująco: „...bazylika albo kościół metropolitalny pod wezwaniem Ciała Chrystusa, który byłby depozytariuszem świętości i byłby miejscem zgromadzeń najbardziej wartościowych przedstawicieli religii”. I dalej: “To miejsce może przydać naszym душom doświadczeń odczuwania szczęścia i może być doprawdy ziemskim rajem. Tutaj owe wydarzenia mogą dostarczać przeżyć nie tylko emocjonalnych, ale

⁴⁹ Czapska Anna. 1970. *Neoklasycyzm w architekturze europejskiej*. Wyd. Państwowe Wydawnictwo Naukowe PWN. Warszawa.

⁵⁰ Martínez Mindeguía Francisco. 2011. *Étienne-Louis Boullé, Newton's Cenotaph, Basilique Métropolitaine, 1780-93*. W: *Vista desde mi alojamiento. XIII Congreso Internacional De Expresión Gráfica Arquitectónica 27 Al 29 De Mayo. Valencia 2010*. Revista EGA Expresión Gráfica Arquitectónica 17. Wyd. General Ediciones Arquitectura. Colegio Territorial de Arquitectos de Valencia. Valencia.

prawdziwie niebiańskich”.⁵¹ Jednak w innym miejscu oświadcza w stylu scjentystycznym lub masońskim, że zaprojektował: „...kościół lub raczej bazylikę kultu Istoty Najwyższej, nazwaną *Métropole*”(eglise ou bien basilique du cult a l'Étre Supreme baptisee *Métropole*).⁵²

Niezależnie jednak od tych szczegółowych rozwarstwień ambiwalencji ideowo – wyznaniowych, wielkością Boullée jako giganta architektury *parlant* (przemawiającej) jest siła przekazująca wielkie wartości humanistyczne. Jego wizja przestrzeni zewnętrznej, a zwłaszcza wewnętrznej Bazyliki i atmosfery odczuć wywoływanych dzięki tej przestrzeni, zasługuje na głębszą uwagę. Proponuje on budowlę skrajnie monumentalną w sensie wielkości i siły formy estetycznej, przywodzącą na myśl w dalszych skojarzeniach lub podświadomie, wręcz legendarną, totalitarną Mezopotamię. Nie bez powodu Boullée bywał idolem totalitarystów XX wieku, natomiast obecnie zachwyca minimalistów – świadczy to o rozpiętości jego geniuszu. Budowla w kształcie krzyża jest zwieńczona kopułą – najprostszą półkulą otoczoną gęstą kolumnadą.

Jest w tym powinowactwo z paryskim Panteonem, autorstwa Jacques’a– Germain Soufflot (1713- 1780), który na rok przed projektem Boullée zmarł w trakcie wznoszenia Panteonu (por. datowania). Architektura Boullée jest jednak odmienna, bardziej minimalistyczna – lapidarna dzięki prostym podstawowym bryłom, modularności i rytmice wystroju ścian i kolumnad. Mega wnętrze (podobny gigantyzm cechował jego inne wizjonerskie dzieła – np. Bibliotekę Królewską) jest pozbawione ozdób, jak w kościele reformowanym. Cała emocja człowieka we wnętrzu jest ukierunkowana w stronę ołtarza, gdzie dzięki specjalnie ukierunkowanemu światłu, „będzie on przeżywał podczas medytacji lub ceremonii – iluminację duszy”.⁵³

W następujących latach Wielka Rewolucja – wyrosła na fundamencie myśli racjonalistycznego Oświecenia, w tym także na klimacie intelektualnym wytworzonym przez Wielką Encyklopedię – dokonała fundamentalnych zmian politycznych, społecznych i religijnych. Pomimo, iż obiegowo przypisuje się francuskim rewolucjonistom wojujący ateizm, w istocie jej przywódcy byli w przewadze osobami wierzącymi (jak wyżej), ale zaiste o nastawieniu silnie antyklerykalnym. Ich główne ostrze skierowane było raczej przeciw instytucjom i osobom Kościoła z powodu nadużyć religii w celach jak najbardziej świeckich – „dla władzy i mamony, a przeciw ludowi”.⁵⁴

Przykładowo, uznawany za najpotężniejszego z rewolucyjnych przywódców, Maximilien Robespierre (1758-1794) był zdeklarowanym deistą. Osoba numer dwa w hierarchii przywódczej, Georges Danton (1759-1794), jawnie określał się jako katolik. Potwierdził to wchodząc po owdowieniu w ponowny związek małżeński (1793, w rok przed śmiercią na gilotynie z wyroku Robespierre’a) w kościele katolickim, podczas okazałej sakramentalnej ceremonii ślubnej, pomimo iż instytucja Kościoła Katolickiego Francji była przez rewolucjonistów formalnie rozwiązana.

Reformy anty-kościelne ulegały przemianom w ciągu dramatycznych i krwawych 15 lat Wielkiej Rewolucji. Jej czasokres datuje się pomiędzy zburzeniem Bastylji w 1789 roku, a koronacją Napoleona na cesarza w Katedrze Notre Dame w Paryżu w 1804 roku („zdradził rewolucyjne ideały” - Ludwig van Beethoven, 1805). Napoleon więc jako ex rewolucjonista, którego rewolucja wyniosła do władzy, spektakularnie pojednał się z Kościołem. Zdawał sobie bowiem sprawę, że jako wielki cesarz – pomimo iż pokonał odwieczne chrześcijańskie królestwa i królów Europy kreując w ich miejsce nowe uzależnione od

⁵¹ J.,w.

⁵² Kaufmann, Emil. 1939. *Etienne-Louis Boullée – Essays*. W : The Art Bulletin. 3(21). Wyd. College Art Association CAA. Nowy Jork. [PDF] <http://d.hatena.ne.jp/ken106/20080501>

⁵³ J.,w.

⁵⁴ Burleigh, Michael. 2005. *The French Revolution and The Catholic Church*. W: *Earthly Powers. The Clash of Religion and Politics in Europe. From The French revolution to The Great War*. Wyd. Harper Collins. Nowy Jork.

siebie monarchie – skuteczniej zrealizuje swoje dalekosiężne cele, gdy papież i Kościół będą po jego stronie, a przynajmniej nie przeciw niemu.

Powyżej naszkicowana gmatwanina w dziedzinie światopoglądowej, zachodząca wśród elit i instytucji Europy w dobie Oświecenia, arcy- ciekawie rzutowała na kształtowanie i przeznaczenie miejsc kultu. Niektóre, należące do najważniejszych świątyń tej epoki, mają bogate, zmienne i zróżnicowane dzieje – stanowiące często wykres napięć politycznych i religijnych – oraz przemian i nowości w kulturze.

13.2. ST. GENEVIÈVE – PANTEON

Do takich wyjątkowych, ewoluujących przez stulecia pomników architektury kultu jest kościół Świętej Genowefy (*St. Geneviève*) w Paryżu.⁵⁵ Jest wspaniale urbanistycznie zlokalizowany, na osi poprzecznej do słynnego Bulwaru St. Michel, który stanowi kręgosłup Dzielnicy Łacińskiej. Genezą kościoła był akt wotywny króla Ludwika XV, z 1744 roku. Po dekadzie przygotowań, zlecenie projektu otrzymał w roku 1755 czołowy francuski architekt klasycysta Jacques- Germain Soufflot. Od akceptacji projektu w roku 1757 prowadził on budowę aż do śmierci, która nastąpiła w roku 1780. Następcy ukończyli budowlę w 1790 roku, czyli właśnie wtedy, gdy po kilku miesiącach od wybuchu, nabierała rozmachu Wielka Rewolucja. Zgromadzenie Narodowej Konstytuanty odrzuciło przeznaczenie wspaniałej budowli na cele religijne i zdecydowało, iż będzie ona stanowiła narodowe mauzoleum – Panteon Wielkich Ludzi.

Obiektywne okoliczności zdawały się sprzyjać przebudowie gmachu w duchu świeckim. Okazało się bowiem że bezprecedensowo wielkie, oszłamiające rozmachem okna (widoczne na obrazach z epoki) zaprojektowane przez Soufflot grożą zawaleniem konstrukcji. Zostały więc zamurowane, tworząc we wnętrzu nastrój nieco ponurej powagi, sprzyjającej funkcji mauzoleum, a zarazem kreując podobny klimat psychologiczny do „wielkiej pustki” Panteonu rzymskiego. Przy okazji przebudowy partii dolnych, wyeliminowany został charakterystyczny dla kościołów centralizm osiowy z widokiem na główny ołtarz, na rzecz wytworzenia zatok podobnych nieco do kaplic, ale bardziej otwartych do głównego wnętrza centralnego. Przydało to wcześniejszemu mega- wnętrzu w rodzaju barokowej Bazyliki Św. Piotra w Rzymie – kameralizacji kręgów poświęconych poszczególnym bohaterom lub nielicznym ich grupom. W tych wnękach dominuje kameralność, skupienie, kontemplacja i cisza, a pośrodku triumfuje gigantyzm i monumentalizm.

Napoleon (1769- 1821) – jak zasygnalizowano wcześniej – początkowo jako sukcesor Rewolucji jest światopoglądowym racjonalistą wyznającym poglądy naukowe. Jednak z czasem gdy staje się coraz potężniejszym monarchą, przechodzi na pozycję współpracy z Kościołem Powszechnym, przyjmując i dzieląc jego wymogi. Widowym tego znakiem jest przywrócenie Panteonowi roli kościoła *St. Geneviève* w dwa lata po koronacji (1806). Klęska cesarza i przypieczętowanie ją Kongres Wiedeński w r. 1815 stawiają (przejściowo) kres racjonalizmowi, wprowadzając w wieku XIX powrót do tradycyjnych monarchii i starego reżymu (fr. *ancien régime*). Przywraca on więź kościoła i tronu, co w oczywisty sposób rzutuje na inżynierię społeczną, na kulturę i sztukę. Przywrócenie monarchii Burbonów przynosi odpowiednio reaktywację roli Kościoła, w niniejszym przypadku ugruntowanie napoleońskiej decyzji o wykorzystaniu budowli Panteonu jako kościoła.

Losy państwa wahają się jednak nadal i w roku 1830 odrestaurowany stary reżym upada. Rewolucja Lipcowa (król Ludwik Filip, wprowadzenie nowoczesnego parlamentaryzmu) przywraca budowli ostatecznie status Panteonu. W roku 1837 nad głównym wejściem, na fryzie kolumnowego portyku zostaje wygrawerowany i wypełniony złotem napis: *Aux Grands Hommes La Patrie Reconnaissante* („Wielkim Ludziom Wdzięczna Ojczyzna”),

⁵⁵ *Kathedralen. Die schönsten Kirchenbauten aus 1700 Jahren*. 2007. Red. Toman, Rolf. Wyd. Parragon. Kolonia.

odnowiony z okazji pochówku Victora Hugo w roku 1885). Panteon w swojej świeckiej roli przetrwał również upadek Wiosny Ludów (1848), następnie przeżył Drugie Cesarstwo Napoleona III-go oraz liczne późniejsze wielkie wydarzenia, bez zmian funkcji do chwili obecnej. Poprzez XIX, XX i XXI wiek Panteon nabiera coraz wyższej rangi narodowego i międzynarodowego świeckiego miejsca dedykowanego wysokim wartościom.

W jego wnętrzu w roku 1851 zostało po raz pierwszy w historii zawieszony wahadło Léona Foucault, demonstrujące eksperyment obrazowania ruchu obrotowego kuli ziemskiej (ponownie, krótkotrwale w 1995 r.). W latach 1906-1922 pośrodku Panteonu ustawiona była słynna rzeźba „Myśliciel” autorstwa Auguste’a Rodina. W roku 2007 Prezydent Republiki, wcześniej mer Paryża, Jacques Chirac odsłonił w Panteonie tablicę zawierającą rejestr 2600 osób obywatelstwa francuskiego, które uzyskały godność „Sprawiedliwych Wśród Narodów Świata” przyznawaną przez izraelski Instytut Yad Vashem z siedzibą w Jerozolimie, za pomoc żydom w Europie w okresie holocaustu. W panoramach Paryża Panteon niezmiennie stanowi kapitalny duet estetyczny z Tumem Inwalidów. Obydwie te gigantyczne, ale harmonijne kopułowe budowle o podobnych sylwetkach konstruują kompozycję urbanistyczną i architektoniczną – krajobrazową w najbardziej centralnym rejonie stolicy Francji.

13.3. MADELEINE

Drugim znanym paryskim miejscem kultu – arcydziełem Oświeceniowego neo-kłasycyzmu jest Kościół Św. Marii Magdaleny, popularnie zwany po prostu (*la Madeleine*).⁵⁶ Podobnie jak Panteon, jest on materialnym „świadkiem” dziejowych przemian, którymi zapisała się historia Europy i Francji w XVIII i XIX wieku. Ma podobny charakter urbanistycznej lokalizacji kompozycyjnej do Panteonu. Mianowicie znajduje się na zamknięciu osi - poprzecznej do wielkiej nadrzędnej arterii pryncypalnej miasta. *Madeleine* bowiem zamyka perspektywę eleganckiej *Rue Royale* (Ulicy Królewskiej), która odgałęzia się prostopadłe od Osi Pól Elizejskich na Placu Zgody (*Place De la Concorde*, pierwotnie Plac Ludwika XV, 1755, a w okresie terroru podczas Rewolucji miejsce w którym stała gilotyna i wykonywano wyroki śmierci). W czasie uroczystości jubileuszowych 200-lecia Rewolucji (1989) stały w tym miejscu wspaniałe, bliźniacze konstruktywistyczne Wieże Wolności (*Les Tours de la Liberté*) tworzące krajobrazową bramę na Wielkiej Osi.

Losy świątyni w początkowych etapach były złożone i zagmatwane. Do 1182 roku funkcjonowała w tym miejscu, stanowiącym przedmieście, synagoga paryskiej gminy żydowskiej. W wymienionym roku została ona przejęta przez biskupa Paryża i przemieniona w skromny peryferyjny kościół pod wezwaniem Św. Marii Magdaleny. Po włączeniu terytorium do miasta Paryża w 1772 roku, dwukrotnie przystępowano do jego przebudowy, jednak bezskutecznie. Wreszcie ostatni przedrewolucyjny król Ludwik XVI (1754 – 1793), zdecydował o budowie w tym miejscu monumentalnego, podkreślającego powagę miejsca kościoła pod dotychczasowym wezwaniem Św. Marii Magdaleny, jako znaczącego elementu upiększenia rejonu placu i Alei Pól Elizejskich (1777). Dla porównania, był to rok oddania do użytku nowego centrum Lizbony – Baixa, czołowego przykładu urbanistyki Oświecenia.

Jednak do czasu Rewolucji budowla nie została zaawansowana ponad mury przyziemia, nad którymi rewolucjoniści debatowali jaki rodzaj budowli publicznej wznieść w tym ważnym miejscu. Pod uwagę brano były m. in.: archiwa, biblioteka, budynek festiwalowo balowy, hala targowa, muzeum, sala posiedzeń Zgromadzenia Narodowego. Jednak sprawy nie wyszły poza dyskusje, aż do czasu przejęcia władzy i narodowania się Napoleona jako cesarza Francuzów. W szczytowym okresie jego dokonań militarnych i politycznych, w 1806 roku przedstawił on swoją ideę wzniesienia w tym miejscu (które nabrało coraz wyższego znaczenia w urbanistyce rozwijającego się gwałtownie centrum Paryża) – świeckiej Świątyni Chwały Wielkiej Armii.

⁵⁶ Norman, Edward. *The House of God*. 2005. Thames & Hudson Ltd. Londyn.

Przeprowadzono i rozstrzygnięto profesjonalny konkurs na projekt, jednak Napoleon odrzucił jego werdykt i wybrał na autora realizacji - nienagrodzonego architekta Pierre-Alexandre Vignon'a. Reprezentował on bowiem styl bliższy cesarzowi niż nagrodzone prace - był nim najbardziej modny *empire* (cesarski), czyli napoleońska odmiana neoklasycyzmu. Oznaczało to w przedmiotowym przypadku niemal dosłowną kopię antycznej świątyni rzymskiej. Projekt został wykonany w 1807 roku, a niezwłoczną realizację zaawansowano w 1808 roku na tyle, aby dokonać uroczystej inauguracji obiektu.

Upadek cesarstwa i odrestaurowanie królestwa Burbonów (1814-1915, Kongres Wiedeński), jako monarchii konstytucyjnej, postępowej wobec osiemnasto-wiecznego absolutyzmu *ancient regime*, w osobie Ludwika XVIII (1755 - 1824), odzwierciedla się kolejnym powrotem, już po raz trzeci w historii, do proklamowania budowli jako kościoła pod wezwaniem Św. Marii Magdaleny. Pod nowymi władzami prace kontynuuje napoleoński architekt P.A. Vignon, do śmierci w r 1828. Nowy konkurs zostaje zorganizowany (1828) i rozstrzygnięty (1829) - wybrany zostaje architekt i rzeźbiarz. Kontynuatorzy ci wprowadzają istotne ukształtowanie wnętrza oraz prace rzeźbiarskie z tympanonem na czele - odgrywa on istotną rolę ikonyczną jako znak widoczny z osi Rue Royale. Przedstawia on Sąd Ostateczny; klęcząca u stóp Chrystusa - Najwyższego Sędziego, Maria Magdalena - przemawia za zbawieniem grzeszników.

Nieukończony i niekonsekwentny kościół funkcjonował prowizorycznie do Rewolucji Lipcowej (1830, wślawniona m.in. słynnym obrazem Delacroix „Wolność wiedzie Lud na barykady”). Przyniosła ona ustrój monarchii liberalnej (tzw. Lipcowej), na czele z królem Ludwikiem Filipem, a upadła w r. 1848 (zławienie Wiosny Ludów, powrót cesarstwa tzw. Drugiego, z Napoleonem III.). „Lipcowi” liberałowie zaraz po przejęciu władzy w roku 1830, kolejny raz zmieniają przeznaczenie budowli - niedokończona *Madelaine* zostaje proklamowana pomnikiem „Powtórzonej Rewolucji” oraz symbolem pojednania władzy i narodu, czyli prototypowej hybrydy królestwa z demokracją. Był to znaczący krok w kierunku procesu ograniczania monarchii na rzecz parlamentaryzmu, co w ciągu wieku doprowadziło do współczesnej formuły monarchii konstytucyjnej - nieomal symbolicznej (Wielka Brytania, Hiszpania, Belgia, Holandia). Dla podkreślenia dynamiki nowych władz kierowanych przez Ludwika Filipa, w 1831 roku wykonane zostają sklepienia wewnątrz tego narodowego monumentu.

Zdumiewająca jest zupełna niespójność tych wewnątrz z piękną, powściągliwą, lapidarną, rytmiczną architekturą antycznej świątyni rzymskiej, o modelu klasycznego *peripteros* z 8-kolumnowym frontem. Wnętrze jest bowiem zdominowane kolejnymi kopułami na arkadowych łukach pełnych (czyli półkolistych), podpartych grubymi słupami z „doklejonymi” atrapami nic nieniosących korynckich kolumn, z kolorowym i złożonym wystrojem płaszczyzn i powierzchni przesyconym szczegółami, na pograniczu kiczu. Do tego wprowadzono latarnię na pierwszej kopule przed prezbiterium, tworząc sugestię układu krzyżowego. Jest to zwłaszcza w porównaniu z zewnątrz, nieznośna mieszanina estetyki wyjętej z Term: Dioklecjana i Hadriana - oraz Bazylik: Św. Marka w Wenecji i Św. Piotra w Rzymie. Przejawił się w sumie - wyraźny początek eklektyzmu.

Przejęciowo w roku 1837 grupa pragmatyków promowała likwidację statusu i funkcji przedmiotowej budowli jako monumentu pojednania narodowego - na rzecz wykorzystanie go dla adaptacji jako dworca kolejowego. Dziś taka propozycja w tym miejscu może wydawać się osłupiająca. Jednak Paryż przed wprowadzeniem metro (1900, z okazji 2-jej Wystawy Światowej w Paryżu; 1-sza Wystawa w r. 1889 spowodowała powstanie Wieży Eiffla) był już w latach 30. XIX wieku tak potężny, że wymagał kolejowego transportu, który wnikał, częściowo w zagłębieniu, w głąb centrum metropolii (m.in. Dworce: Austerlitz, Montparnasse, Orsay, Północny, Św. Łazarza, Wschodni, Zachodni). Współcześnie stacja *Metro Madeleine* należy do najważniejszych. Jednak koncepcja dworca została odrzucona - władze uznały, że kolejne eksperymentowanie ze świeckimi funkcjami nie jest wystarczająco uzasadnione - i dlatego, po przyspieszeniu prac końcowych, w roku

1842 konsekrowano *Église de la St. Madeleine* jako katolicką świątynię i tak już pozostało do czasów obecnych.

Obecnie kościół ten stanowi oficjalną siedzibę Arcybiskupa Paryża, jest miejscem spektakularnych ceremonii religijnych oficjalnych i prywatnych często o snobistycznym charakterze (chrzty, śluby, uroczystości żałobne – słynne *Les pompes funèbres*). Jest również miejscem kultywowania kultury wysokiej. Znakomite organy i dobra akustyka spowodowały że *Madeleine* plasuje się na pierwszym miejscu jako ośrodek tej dziedziny muzycznej w Paryżu. W plejadzie kolejnych etatowych organistów w tym miejscu, znaleźli się tak wybitni twórcy jak Camille Saint Saëns w drugiej połowie XIX wieku – oraz Gabriel Fauré na przełomie XIX i XX wieku. Obecnie w obrębie Kościoła Św. Marii Magdaleny, zwłaszcza w ogrodach i pomieszczeniach świeckich odbywają się wystawy rzeźby współczesnej, zazwyczaj o profilu sztuki przedstawiającej ale niekoniecznie realistycznej.

13.4. WARSZAWA. ŚW. ALEKSANDER – KLASYCYSTYCZNY ŚWIADEK HISTORII

Oświecenie nie było epoką dominacji architektury sakralnej, jak było to charakterystyczne dla gotyku i baroku. Dominujący w myśli oświeceniowej racjonalizm redukował wcześniejsze preferencje odnośnie budownictwa kościelnego. Instytucjonalny kościół był osłabiony w stosunku do czasów minionych. Dlatego ilość świątyń epoki Oświecenia jest relatywnie mniejsza niż w przeszłości, a również jakość oświeceniowych miejsc kultu jest w dużej mierze przeciętna. Ich architektura jest mniej wyrazista niż przed wiekami, a bardziej powściągliwa, często stereotypowa i mniej sakralna. Z tego powodu mogła być łatwo przekwalifikowywana na budynki publiczne, wręcz nieraz wyglądała jak budowle cywilne. Oświecenie poprzez rewolucję przemysłową, przybliżyło cywilizację i kulturę do modernizmu.

W niniejszej pracy stanowiącej szeroki fresk historycznych dokonań, nie ma wiele miejsca na standardowe kościoły doby oświecenia: klasycystyczne (empirowe), racjonalistyczne, chłodne wyrazowo, kojarzące się współczesnemu badaczowi wręcz z minimalizmem. Wobec przyjętej w niniejszej pracy metody polegającej na eksponowaniu konfliktowych i pojednawczych relacji międzywyznaniowych - oraz zjawisk architektonicznych będących wyrazem tych relacji – szczególnie ciekawe w XVIII/XIX-wiecznym (neo-) klasycyzmie, jest zjawisko wykorzystywania estetyki „pogańskiego” antyku dla budowli chrześcijaństwa a zwłaszcza katolicyzmu – szczególnie niechętnego wobec tego „pogaństwa”.

Pierwszy chronologicznie, wybrany przykład jest arcydziełem kultury polskiej i jednocześnie stanowi świadectwo złożonej historii, zwłaszcza jej okresu rozpiętego pomiędzy rosyjskim prawosławnym carem zaborcą, jednocześnie zafascynowanym katolicką Polską i Polakami, żyjącymi pod jego „butem moskwicina”⁵⁷. Dziełem tym, należącym do najpiękniejszych obiektów klasycystycznych w naszym kraju, zlokalizowanym w świetnym punkcie pod względem urbanistycznym, jest Kościół św. Aleksandra przy Placu Trzech Krzyży w Warszawie. To miejsce jest znamienym „świadkiem” wzlotów ale zwłaszcza upadków w nieszczęsnej historii Polski. Plac zaistniał z woli króla Augusta II, rozpoczynając od strony miasta trakt południowy, późniejsze Al. Ujazdowskie (1724).

W celu zasygnalizowania wyróżnionego miejsca, ustawiono dwa krzyże po obydwu stronach osi alei (1731). W pierwszych latach panowania króla Stanisława Augusta Poniatowskiego (panował: 1764 – 1795), w ramach działalności „dobrego porządku” i „upiększenia miasta” plac objęto projektem regulacji (1770). Realizacją tego przedsięwzięcia było wyburzenie ruder - uwolnienie cennych parcel, wydłużenie placu i otwarcie widoków. Realizacja ukończona w roku 1787 przypadła więc na okres pomiędzy pierwszym a drugim rozbiorem. Klasycystyczna obudowa pierzei przysparza miastu w rezultacie piękne budowle: pałacyk projektu Dominika Merliniego i kamienice które wznosił Antonio Corrazzi (1792 – 1877), najznakomitszy warszawski architekt epoki Oświecenia.

⁵⁷ Lorentz Stanisław i Rottermund Andrzej. dz. ct.

W napoleońskim okresie Księstwa Warszawskiego, dla uczczenia wkroczenia zwycięskiej armii polskiej pod komendą ukochanego przez Polaków X. Józefa Poniatowskiego, ustawiono pośrodku Placu bramę triumfalną (1809). Później powtarzano to w różnych celach. W r. 1815 ponownie zamierzano wykorzystać ów pomysł z okazji wjazdu cara Aleksandra I, a obok bramy wznieść carowi trwały pomnik. On jednak polecił wykorzystanie funduszy w celu zbudowania w tymże miejscu polskiego katolickiego kościoła.⁵⁸ Projektowanie i budowę rozpoczęto niezwłocznie, a ukończono w r. 1826, pod kierunkiem czołowego w Królestwie Kongresowym ówczesnego architekta Chrystiana Piotra Aignera (1756 - 1841), zarazem carskiego zausznika i gorliwego wykonawcy woli zaborców. Kościołowi nadano wezwanie św. Aleksandra, oczywiście w celu przypochlebiania się carowi. Przy swoich złych cechach charakteru, był jednak Aigner znakomitym zawodowcem. Kościół jest wspaniałym dziełem najwyższego europejskiego formatu; posiada idealne proporcje, niebudzące najmniejszego poczucia dysharmonii. Ujmujący jest jego apolliniński „biały minimalizm”. Wreszcie – nie ma w nim tak nachalnego naśladownictwa rzymskiego Panteonu w miniaturze, jak to ma miejsce w większości rówieśnych kościołów, pomimo że w oficjalnych założeniach sformułowano iż kościół będzie 2,5-krotnym pomniejszeniem Panteonu. Sumując - nie ustępuje on porównywalnym skalą kościołom Oświeceniowym Francji i Włoch (vide dwa następne przykłady). W okresie międzypowstaniowym (1845) wprowadzono nazwę Plac Złoty Krzyży.

Po Powstaniu Styczniowym następuje zaostrzenie carskich represji; między innymi dokonana zostaje zmiana nazwy Placu, który otrzymuje imię cara Aleksandra I. U schyłku XIX wieku, wobec nadbudowania otaczających kamienic oraz budowy nowych równie wysokich, uznano iż kościół jest już relatywnie zbyt niski. W związku z tym najwybitniejszy w „Kongresówce” architekt doby historyzmu, Józef Pius Dziekoński (1844 – 1927), dokonuje rozbudowy i radykalnej przebudowy Kościoła Św. Aleksandra, w latach 1886-1895. Było to estetyczną porażką i nieszczęśliwym obrotem sprawy dla kontekstu Placu. Zaistniałe zjawisko i porównanie dwóch wersji kościoła stanowi istny wykład na temat czym był eklektyzm – w ogóle, a zwłaszcza w bezpośrednim następstwie klasycyzmu. Pius Dziekoński był znakomitym architektem. Zapisał się wieloma wybitnymi, trwałymi dziełami, z Kościołem Najświętszego Zbawiciela na czele, który – przepiękny sam w sobie, pod względem urbanistycznym imponująco „zbudował” oś ulicy Marszałkowskiej oraz Placu Zbawiciela. Z Kościołem Św. Aleksandra było całkiem przeciwnie.

Pamiętny obiekt pierwotny – projekt Aignera piękny w swojej „racjonalistycznej, minimalistycznej czystości” został doszczętnie zmieniony i zdeformowany. Wcześniejszy lapidarny biały cylinder głównego korpusu obudowano szarą warstwą pogrubiającą, rozbitą bogatymi sztukateriami i dekoracjami. Na niej u góry, w miejsce eleganckiej płaskiej kopuły na przeszklonym tamburze, wzniesiono brzuchatą „parodię” kopuły z Bazyliki Św. Piotra w Rzymie.⁵⁹ Wcześniejszy klasyczny portyk wejściowy w formie sześciokolumnowego podcienia został radykalnie zmieniony. Dobudowano długą „szyję” stanowiącą wewnątrz nawę, na podobieństwo „rozciągnięcia” Bazyliki Św. Piotra w Rzymie przez Madernę.

Z tego powodu klarowna Aignerowska rotunda stała się hybrydą rotundowo – nawową. Przy wejściu dobudowano symetrycznie dwie wieżyczki „przypominające szopkę krakowską”. Pozostało więc zbyt mało miejsca na elegancki portyk, dlatego wykonano wąski i wysoki, czterokolumnowy, zupełnie „odstający” estetycznie. Na ostateczne pogniębienie harmonii i powagi, ale zgodnie z doktryną eklektyzmu, przybudowano z boku okrągłą glorię na kolumnkach – w stylu ogrodowej altany, nieuzasadnioną funkcjonalnie, ani estetycznie.

Również zdeformowana w czasach eklektyzmu została Bazylika Archikatedralna p.w. Św. Jana Chrzciciela na Starym Mieście w Warszawie. Było to szczególnie dojmujące od

⁵⁸ Chrościcki Juliusz A. Rottermund Andrzej. 1977. *Atlas Architektury Warszawy*. Wyd. Arkady. Warszawa, 251 s.

⁵⁹ Czyż Piotr. 2006. *Kościół pw. Św. Aleksandra. W: Plac Trzech Krzyży*. <http://www.warszawa1939.pl/index.php?r1=aleksander>

strony ul. Świętojańskiej, w widoku głównej fasady, kiepsko przebudowanej na wzór pseudo- angielskiego neo- gotyku. Dopiero po zburzeniu przez hitlerowców została pięknie odbudowana w pierwotnym stylu niderlandzkiego gotyku przez Jana Zachwatowicza.

Po odzyskaniu wolności w roku 1919, natychmiast dokonano przemianowania Placu Aleksandra I., na Plac Trzech Krzyży. Jako trzeci krzyż zawarty w tej nazwie, przyjęto krzyż ustawiony na kopule, na szczycie Kościoła św. Aleksandra.

Tragiczne dla stolicy lata 1939 i 1944 pozostawiają zespół urbanistyczny Placu Trzech Krzyży i wszelką jego architekturę w całkowitej ruinie. Jeszcze przed wprowadzeniem socrealizmu, w pierwszych latach Odbudowy Stolicy, wzniesiony zostaje wielki klasycyzujący gmach o pięknych proporcjach - Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego (1946–1948, Stanisław Bieńkuński, Stanisław Rychłowski). Skrót nazwy tej instytucji PKPG i jej budynek niebawem stają się dla Polaków złowrogie, gdyż symbolizują narzucenie i brutalne egzekwowanie ustroju stalinowskiego w gospodarce (min. Hilary Minc, 5-ta osoba reżimu stalinowskiego, po: Bierucie, Cyrankiewicz, Rokossowskim i Bermanie).

Również Dom Partii, zlokalizowany w pobliżu Pl. 3 Krzyży, jest dziełem sprzed „socu”. Powstał w okresie względnej tolerancji politycznej w PRL, w wyniku konkursu (1947 - Wacław Kłyszewski, Jerzy Mokrzyński, Eugeniusz Wierzbicki) w tzw. stylu „stołecznym” – czyli w odmianie neoklasycyzmu wypracowanej w okresie międzywojennym. Budowę przeprowadzono w latach 1948–1952, na szczęście bez zmian w „duchu” socrealizmu zadekretowanego w czerwcu 1949⁶⁰; mimo że przeznaczenie gmachu sprzyjało takim zakusom ówczesnych dyktatorów kultury.

Już w okresie narzucanego socrealizmu, w latach 1949-1950 następuje pełna odbudowa Kościoła św. Aleksandra, w czysto Aignerowskiej formie klasycyzującej, bez socrealistycznych nalotów. Kościół mimo odbudowy jest wizualnie autentycznym dziełem stołecznego neoklasycyzmu post- stanisławowskiego.⁶¹ Odbudowy dokonano dzięki konserwatorskiemu projektowi Stanisława Marzyńskiego (1904 – 1992).⁶² Był on wybitnym badaczem zabytków, m. in. Zamku Królewskiego w Warszawie, a zarazem kreatywnym architektem, m.in. autorem kościoła w Zbroszy Dużej, rozslawionego jako schronienie działaczy opozycji demokratycznej w latach 1976 – 1981. Analogicznie w Kościele św. Aleksandra w okresie stanu wojennego (1981-1983) znajdował się ważny punkt kontaktowy Solidarności Podziemnej, Regionów: Mazowsze, Dolny Śląsk i Małopolska.

W toku lat transformacji Plac i Kościół otrzymały wzbogacenie kontekstu w postaci: nieco pretensjonalnego Hotelu Sheraton (1994 – 1996), ale przede wszystkim powściągliwego, klasycyzującego gmachu korporacyjnego nr 10/14 (aktualnie ING, 1996 – 1998, uzup., w r. 2000). Ten nowoczesny biurowiec, ostatecznie został oddany do użytku w okresie Milenijnym. Można zdefiniować go jako klasycyzujący, dzięki powściągliwej i kontekstualnej skali, horyzontalności, lapidarności bryły, konsekwentnej modularnej rytmice, ogólnemu klimatowi *New Simplicity* – w kierunku minimalizmu. Jego bliska konfrontacja z Kościołem Św. Aleksandra ukazuje ponadczasowość idiomu klasycznego.

Klasyczność w architekturze sakralnej i świeckiej pozostawała przez stulecia ponad różnicami czasowymi, funkcjonalnymi oraz co szczególnie ważne – światopoglądowymi. Najnowsze próby przeprojektowania Placu Trzech Krzyży, właśnie z powodu braku wyuczania owego idiomu ponadczasowej klasyczności, okazały się nieudane. „Poroniony” konkurs rozstrzygnięty w 2010 roku pokazał, że niedouczeni projektanci, a także oceniający nie rozumieją kultury ukształtowania publicznych, reprezentacyjnych, monumental-

⁶⁰ *O polską architekturę socjalistyczną*. Materiały z Krajowej Partyjnej Narady Architektów. Red. Minorski, Jan. Wyd. Państwowe Wydawnictwa Techniczne. Warszawa.

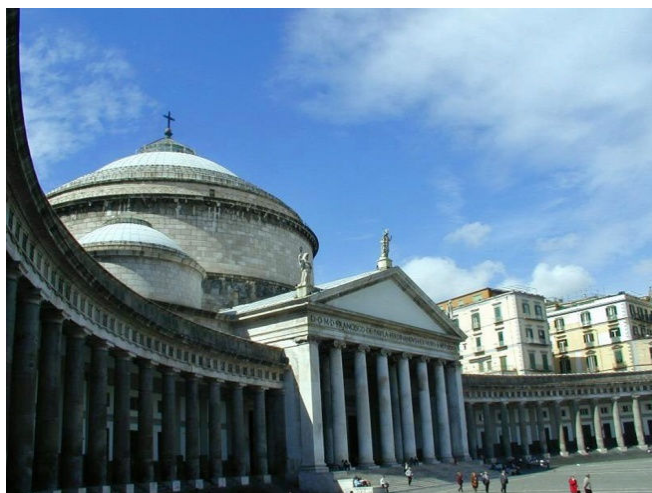
⁶¹ Szwankowski, Eugeniusz. 1964. *Ulice i place Warszawy*, Wyd. Państwowe Wydawnictwo Naukowe PWN. Warszawa.

⁶² *Kościół Warszawy w odbudowie*. 1956. Red. Tomaszewski, Antoni Stanisław. Wyd. Rada Archidiecezjalna Odbudowy Kościołów Warszawy. Warszawa.

nych i kameralnych zarazem, kamiennych i zielonych klasycznych przestrzeni śródmiej-
skich, w historycznej super prestiżowej metropolii.⁶³

13.5. NEAPOL I POSSAGNO W VENETO

W pewnym sensie analogicznym dziełem wobec K. Św. Aleksandra i Pl. Trzech Krzyży w Warszawie, uważanym za znamienne dla włoskiego neo- klasycyzmu w kształtowaniu miejsc kultu w miejscach publicznych, jest kościół pod wezwaniem Św. Franciszka z Paoli, w Neapolu, stanowiący kulminację centralnego, placowego zespołu urbanistycznego (ryc. 42). To miejsce stanowi świadectwo historii Południowych Włoch w XIX wieku, ilustrujące jej kręte ścieżki oraz zmienne losy – lawirujące pomiędzy rewolucją, cesarstwem, odrestaurowaną monarchią sztucznie narzuconą i wreszcie wyzwoleniem oraz władzą wybraną z woli narodu. W drugiej warstwie obiekt ten przechodzi zmienne losy w swym przeznaczeniu, od świeckiego, pochlebczego monumentu tyrana, po piękną dedykację wielkiemu świętemu w postaci kościoła pod jego wezwaniem.

Ryc. 42. Włochy. Neapol. Kościół pod wezwaniem Św. Franciszka z Paoli. 1809 – 1836. Arch. Leopoldo Laperuta. Stanowi kulminację centralnego, placowego zespołu urbanistycznego w sąsiedztwie Pałacu Królów Neapolu i Sycylii. Początkowa nazwa przestrzeni publicznej brzmiała Forum Murat'a, następnie Forum Ferdynanda, od r. 1860 i aktualnie Plac Plebiscytu. Źródło: *Kathedralen*

Fig. 42. Italy. Naples. St. Francis of Paola Church, 1809-1836. Arch. Leopoldo Laperuta. The church is a culmination of a central, urban plaza complex in the vicinity of the Royal Palace of Naples and Sicily. Originally, the public space was called Murat's Forum, later Ferdinand's Forum, and since 1860 to the present day, the Plebiscite Square. Source: *Kathedralen*

W tym przypadku dziełem pierwotnym jest obiekt urbanistyczny w formie monumentalnego placu, a obiektem wtórnym - świątynia stanowiąca jego kulminację. Dziełem urbanistycznym jest imponujące Forum Murat'a – rozpoczęte w r. 1809 przez Joachima Murat'a, marszałka i szwagra napoleońskiego, Króla Neapolu z nadania cesarza. Zostało śmiało zakreślone na podobieństwo Placu Św. Piotra w Rzymie – rozpięte pomiędzy zabytkowym Pałacem Królów Neapolu, a planowanym w miejscu wyburzonego historycznego klasztoru – monumentalnym gmachem ku czci Napoleona (architekt Leopoldo Laperuta). Po klęsce Napoleona i odrestaurowaniu monarchii Burbonów w Neapolu w 1816 roku, nowo „zainstalowany” król Ferdynand nakazuje rozstrzelanie poprzednika i przejmuje budowę Forum, już pod swoim imieniem jako Forum Ferdynanda.

Zamiast niezrealizowanego do końca gmachu napoleońskiego, nakazuje kontynuować budowę wg planów Laperuty, ale już jako katolickiego kościoła. Zostaje on dedykowany Św. Franciszkowi z Paoli (1416 - 1507), który pod koniec życia w pierwszych latach XVI wieku rezydował w zburzonym przez Murata klasztorze. Św. Franciszek z Paoli to wspaniała profetyczna postać Kościoła XV wieku, przyjaciel papieży, pokorny wobec prostych ludzi, wielki jałmużnik, twórca najbardziej skromnego w swej regule, zakonu *Minimitów* (pol. Eremitów Św. Franciszka).⁶⁴ Budowa placu i kościoła była w sumie realizowana w latach 1809 – 1836; po Ferdynandzie jeszcze dwaj jego następcy na Neapolitańsko – Sycylijskim tronie kontynuowali prace. Po upadku monarchii, w trakcie procesu jednoczenia Włoch, w 1860 roku Forum zostaje przemianowane na Plac Plebiscytowy, dla upa-

⁶³ Rejnson, Andrzej. 2010. *Radni: unieważnić konkurs na plac Trzech Krzyży*. Stolica 07.07. Warszawa.

miętnienia historycznego aktu głosowania ludności, dzięki któremu dawne marionetkowe Królestwo Neapolu zjednoczyło się z nowo powstałym, wolnym Królestwem Italii.

Opisane przedsięwzięcie jest przede wszystkim znakomitym dziełem urbanistycznym, które w ciągu XIX wieku było historycznym miejscem rozgrywek politycznych, dzięki czemu ewoluowało od statusu przestrzeni ceremonialnej ku przestrzeni publicznej. Kościół jest w znacznej mierze podobny do innych budowli neo-klasycystycznych inspirowanych zwłaszcza wzorcem rzymskiego Panteonu. Rotunda stanowiąca właściwy korpus świątyni wyraźnie do Panteonu nawiązuje, jest zbudowana monolitycznie, bez otworów okiennych i, w zasadzie bez zewnętrznych ozdób i detali. Czynnikiem nowoczesnym jest szklana latarnia na szczytowym opajonie. W porównaniu z powagą ciężkich portyków neo-doryckich, znanych z wspomnianych realizacji wzniesionych w tym czasie w Berlinie i Possagno, a także zastosowanych w kolumnadzie Forum Murata – lekki sześciokolumnowy portyk joński w wejściu do kościoła imienia *minimisty*, Św. Franciszka z Paoli, czyni wrażenie ulotne i niemal frywolne.

Do mało znanych, skromnych ale bogatych i złożonych treściowo miejsc kultu, należy Kościół Świętej Trójcy w Possagno (budowa 1819 – 1833).⁶⁵ Jest także nazywany *Tempio Canoviano* czyli „Świątynia Canovy”. Nazwa ta pochodzi od pomysłodawcy, ideologia, inwestora – sponsora i po części osobistego wykonawcy dzieła, mianowicie genialnego włoskiego rzeźbiarza Antonio Canovy (1757 – 1822). Canova urodził się i wychował w tym małym mieście opodal Treviso, w pięknym miejscu krainy Veneto, gdzie wenecka równina przechodzi – poprzez wzgórza – w masyw Alp. Canova po życiu spędzonym na wspaniałej karierze rzeźbiarskiej głównie w Rzymie, zwłaszcza jako osobisty ulubieniec cesarza Napoleona, u schyłku życia, trawiony chorobami, zainwestował swój majątek w wybudowanie wotywnego kościoła w swojej „małej ojczyźnie”.

Projekt w aspektach profesjonalnych w dziedzinie architektonicznej wykonał przy pomocy Canovy jego kolega, znakomity wenecki architekt klasycysta Giovanni Antonio Selva (1751 – 1819), autor m.in. słynnego na cały świat, operowego Teatru Fenice w Wenecji, a także szeregu wybitnych realizacji krajobrazowych wokół Wenecji. W roku śmierci architekta i na 3 lata przed śmiercią rzeźbiarza przystąpiono do realizacji. Kościół został wspaniale zlokalizowany – na zakończeniu głównej, szerokiej alei centralnej miasta, wspinającej się na wzgórze. Stamtąd kościół dominuje nad miastem i otoczeniem, widoczny z wielu kilometrów wokoło. Jest syntezą: Partenonu ateńskiego (wejście), Panteonu rzymskiego (nawa) i bazyliki wczesnochrześcijańskiej (prezbiterium).⁶⁶

Klasycyści Oświecenia w przeciwieństwie do klasycystów renesansu, interesowali się nie tylko wzorcami rzymskimi, ale także greckimi – i czerpali z nich inspirację. Z tych przyczyn okazały zespół wejściowy zwrócony ku miastu, jest kreatywną repliką ośmiokolumnowego frontonu świątyni doryckiej. Z kolei bazylikowe wyniesienie prezbiterium ponad poziom posadzki przykrytej kopułą okrągłej nawy, było oczywistym hołdem i funkcjonalnym nawiązaniem do tradycji kościołów chrześcijańskich. Bryła główna stanowi silną formę rotundy i – podobnie jak przykład poprzedni – posiada nowoczesną szklaną latarnię – świetlik na szczytowym opajonie kopuły, będący świecącym w nocy dodatkowym elementem estetycznym oprócz iluminowanej bryły.

Canova był synem kamieniarza z Possagno, dlatego oprócz posiadania geniuszu artystycznego był znakomitym znawcą i fachowcem w dziedzinie użycia kamienia rzeźbiarskiego i budowlanego. Dlatego w ciągu trzech lat (1819 – 1822) z pomocą miejscowej społeczności zdołał zgromadzić potrzebne materiały najwyższej jakości (zwłaszcza biały marmur, biały wapień oraz białe kruszywo marmurowe do zaprawy) i nadać kierunek realizacji budowy, która została ukończona w dekadę po jego śmierci, na przełomie lat 1822/23. Kościół uznawany jest za czołowe dzieło włoskiej architektury sakralnej okresu późnego, schyłkowego Oświecenia, gdy *ethos* neo-klasycyzmu przeplata się z począt-

⁶⁵ *Kathedralen...* Dz., cyt.

⁶⁶ *Norman...* Dz., cyt.

kami eklektyzmu (por. rówieśną, datowaną na rok 1818 – *Neue Wache* Schinkla w Berlinie, kreowaną na podobnych pryncypiach).

W dwusetną rocznicę urodzin Canovy (1757 – 1957), dzięki wspólnej inicjatywie społeczności lokalnej oraz władz Republiki Włoskiej, wielki architekt Carlo Scarpa zrealizował w sąsiedztwie *Tempio Canoviano*, częściowo zaadaptowane w historycznej zabudowie, a po części nowe *Museo Canoviano* (1957).⁶⁷ Jak zawsze w przypadku C. Scarpy jest to obiekt/zespół wspaniały – łączy estetykę dziedzictwa tradycji z wyrafinowaną nowoczesnością. Muzeum jest poświęcone zarówno osobie Canovy, jak też regionowi Veneto i miastu Possagno, a także zawiera przestrzenie na zmienne, czasowe ekspozycje dzieł sztuki i kultury. Jest wspaniałym przykładem dopełnienia zabytkowego miejsca kultu, przez arcydzieło świeckiej kultury nowoczesnej. Refleksje z niniejszego udanego przedsięwzięcia potwierdzają pogląd głoszący, iż Oświecenie i jego wizualny obraz w postaci (neo-) klasycyzmu, stanowiły podstawy nowoczesności światopoglądowej, a także nauki i kultury XX wieku, a w jej ramach zwłaszcza architektury.

14. SYTUACJE SACRUM W PALESTYNI W XIX – XX W. WOJNY ŚWIATOWE I ICH NASTĘPSTWA

Islam po zdobyciu Konstantynopola został w swym pochodzie na Europę najpierw powstrzymany przez Jana III Sobieskiego pod Wiedniem, następnie cofnięty przez Austriaków Cesarstwa na Bałkany, gdzie przetrwał w panowaniu do pierwszej wojny światowej. W tym czasie w Palestynie, dzięki ruchowi syjonistycznemu, czyli napływowi żydów z diaspory do historycznej ojczyzny – Ziemi Obiecanej, od 1855 roku nastąpiła ich ilościowa przewaga nad islamistami. Na peryferiach Jerozolimy zaczynają się budować żydowskie osiedla i domy społeczne. Synagogi okazują się mniej potrzebne, ponieważ przybysze ze świata są często odlegli od religijnej ortodoksji.

Ryc. 43. Izrael. Jerozolima. Tak zwany Grób w Ogrodzie, ang. *The Tomb in The Garden*. Źródło: Fot. Tomasz Jeleński.

Fig. 43. Israel. Jerusalem. The so-called *Tomb in the Garden*. Source: photo by Tomasz Jeleński..

Niejako dla równowagi, w toku drugiej połowy XIX wieku aktywizują też swoją działalność w Palestynie a zwłaszcza w Jerozolimie, państwa chrześcijańskie, głównie Anglicy, Niemcy, Francuzi i Rosjanie. Pod pozorem dbałości o pątników i pod osłoną działań o charakterze charytatywnym oraz pomocowym, poprzez liczne potężne budowle, tworzą dla siebie, na progu wojny światowej, silne przyczółki w tym ważnym strategicznie obszarze.

⁶⁷ Andrews, Jesse. 2006. *Il Tempio e Museo Canoviano*. W: <http://www.italianvisits.com/veneto/possagno>

Niezwykłym przykładem ekspansji *quasi* religijnej/ewangelizacyjnej, a faktycznie wzmacniającej w tym okresie wpływy germańskie: anglosaskie a nawet skandynawskie w Ziemi Świętej, stał się tak zwany Grób w Ogrodzie, ang. *The Tomb in The Garden*, w Jerozolimie (ryc. 43). W imię sugestii wykreowanych na podstawie nienaukowych spekulacji protestanckich autorów niemieckich (Otto Thenius, 1842), a następnie angielskich (plk. Claude Reignier Conder, 1870; Fisher Howe, 1871; gen. dyw. Charles George Gordon, 1883) utworzono w roku 1883 ogród pielgrzymkowo - edukacyjny w pn. części Jerozolimy, kilkaset metrów od murów miejskich, przy Drodze do Nablus, ang. *Nablus Road*. Jest to tzw. Kalwaria Gordona. Centrum zespołu stanowi skała o kształcie podobnym do czaszki (stąd idea Wzgórza Czaszki, aram. *Golgota*), w której znajduje się wykuty grób. Miejsce tego „alternatywnego” pochówku Chrystusa jest popularną atrakcją turystyczną, zwłaszcza dla wycieczek wyznań protestanckich z USA, krajów niemieckojęzycznych i skandynawskich. Większość teologów chrześcijańskich odrzuca przedmiotową interpretację, traktując ją wręcz jako działalność antykościelną.

Ryc. 44. Izrael. Jerozolima. Kościół przy Hospicjum Św. Wincentego a Paulo. 1886. Arch. Jean-Baptiste Lepère. Źródło: Fot., autor

Fig. 44. Israel. Jerusalem. Church at the St. Vincent de Paul Hospice, 1886. Arch. Jean-Baptiste Lepère. Source: photo by the author

Zdecydowanie bardziej pozytywnie natomiast, można ocenić przykład ekspansji francuskiej, którym jest Kościół i Hospicjum Św. Wincentego a Paulo, zrealizowane w Jerozolimie w 1886 roku (ryc. 44). Fundacja o międzynarodowym zasięgu *Francuskie Hospicjum Hospicjum Św. Wincentego a Paulo* stało się pod koniec XIX wieku jedną z ważnych instytucji będących narzędziem ekspansji europejskich mocarstw w strategicznym regionie bliskowschodnim, pod pretekstem działalności charytatywnej i opieki nad pielgrzymami.

Zespół Kościół - Hospicjum ma spośród europejskich inwestycji w Jerozolimie, zbudowanych pod koniec XIX wieku, najbardziej atrakcyjną lokalizację, w obrębie murów obronnych Starego Miasta, w bezpośrednim sąsiedztwie Bazyliki Grobu. Kościół, projektowany

przez francuskiego architekta historycyście Jean-Baptiste Lepère jest niezwykle zręcznie wystylizowany w duchu estetyki romańskiej. Często jest uznawany przez turystów za dzieło z epoki krzyżowców. W znakomitym wnętrzu sakralnym z rzeźbami Chrystusa i Marii, odbywają się renomowane, izraelskie młodzieżowe festiwale chóralnej muzyki poważnej *Hamshishalayim*, z czynnym udziałem Żydów.

Zespół nabrał dodatkowej atrakcyjności po rewitalizacji przymurza jako ekskluzywnego pasażu usługowego w latach 2006 – 2010. Ta prestiżowa izraelska inwestycja prowadzona przez najwybitniejszego żyjącego architekta żydowskiego Moshe Safdie, eksponuje katolicką świątynię jako *master piece* – mistrzowskie dzieło w kontekście urbanistyczno – architektonicznym. Zwłaszcza wieczorem, znakomita, zróżnicowana iluminacja nowo odrestaurowanej dzielnicy, dodatkowo eksponuje Kościół Św. Wincentego a Paulo – na tle Hospicjum i reszty otoczenia.

Ryc. 45. Niemcy, Kolonia. Katedra. 1937. Przejściowy i z gruntu fałszywy obustronnie flirt nazizmu z częścią Kościoła Katolickiego Północnej Nadrenii. Nazistowska flaga ze swastyką „zdobi” fasadę najważniejszej świątyni katolików niemieckich. Źródło: Archiwum autora

Fig. 45. Germany, Cologne, Cathedral. 1937. A temporary and thoroughly mutually false flirtation of the Nazism with part of the Catholic Church in North Rhine-Westphalia. A Nazi banner with the swastika "decorating" the facade of the most important temple of German Catholics. Source: archive of the author

Ryc. 46. Niemcy, Münster. Katedra. 2007. Ośrodek oporu arcybiskupa i Kościoła Katolickiego Westfalii przeciw nazizmowi przed- i podczas drugiej wojny światowej. Po ciężkim zbombardowaniu Katedra została odbudowana z uwzględnieniem odważnych zmian w duchu nowoczesności. Źródło: Fot. autora

Fig. 46. Germany, Münster. Cathedral. 2007. The centre of resistance of the archbishop and the Church of Westphalia against the Nazism before and during World War II. After heavy bombing, the Cathedral was rebuilt, with consideration of bold changes in the spirit of modernity. Source: photo by the author

Pierwsza wojna światowa okazuje się potężną cezurą. Wskutek jej działań imperium Otomańskie zostaje usunięte z kontynentu europejskiego i przemienia się w demokratyczne, nowoczesne państwo tureckie. W toku działań zbrojnych i dyplomatycznych, w roku 1917 Brytyjczycy odbijają i przejmują Palestynę z rąk muzułmańskich. Żywiol islamski powrońceni głównie arabskiej zostaje zmuszony do chwiejnej koegzystencji z Żydami w tzw. Brytyjskim Mandacie Palestyńskim (1917 – 1948). Liga Narodów i Traktat Wersalski potwierdzają w roku 1920 wspomniany Mandat, czyli terytorium pod brytyjską kontrolą

powierniczą, mającą na celu ustanowienie zasad pokojowego współistnienia Palestyńczyków z Żydami.

Prawo do współużytkowania biblijnej Ziemi Obiecanej nadaje Żydom imponującego rozmachu w działaniu. W okresie międzywojennym, z marnej nadmorskiej kolonii Jaffa powstaje i wyrasta modernistyczny, bauhausowski „Biały” Tel Aviv. Zaś w zachodniej Jerozolimie rozkwita piękna żydowska dzielnica Mamilla. Jest zlokalizowana poza murami Starego Miasta – za Bramą Syjonu i Bramą Jaffy k/Wieży Dawida.⁶⁸ Stare Miasto do końca II wojny światowej wciąż pozostaje w rękach mahometan. Mimo to jednak, Jerozolima i Wzgórze otwierają się dla ogółu odwiedzających.

Ryc. 47. Izrael. Jerozolima. Plac i Ściana Smutku. 2009. Z lewej strony na północ od Ściany Żydzi odzyskali obszar „Groty” przylegającej do biblijnego Muru Zachodniego. Jest ona zlokalizowana pod tak zwanym Łukiem Wilsona (Charlesa, archeologa odkrywcy łuku), poniżej Bramy Łańcuchów (por. ilustracja 8). Służy jako czytelnia świętych pism oraz hala modlitwowa dla mężczyzn. Źródło: Fot. autora

Fig. 47. Israel. Jerusalem. The Plaza and the Wailing Wall, 2010. On the left side to the north of the Wall, the Jews have regained the area of the "Cave" adjoining the biblical Western Wall. The "Cave" is located under the so-called Wilson's Arch (named after Charles Wilson, an archaeologist and a discoverer of the arch), down below the Gate of the Chain (cf. Fig. 8). It is used as a men's reading hall of holy scriptures and a prayer hall for men. Source: photo by the author

Ryc. 48. Izrael. Jerozolima. Plac i Ściana Smutku. 2009. Najnowszym, progresywnym przedsięwzięciem w dziedzinie organizacji programowo – przestrzennej jest wyznaczenie i wydzielenie sektora modlitwowego dla niewiast (u dołu zdjęcia). Do tej pory kobiety nie były dopuszczane do Ściany. Źródło: Fot. autora

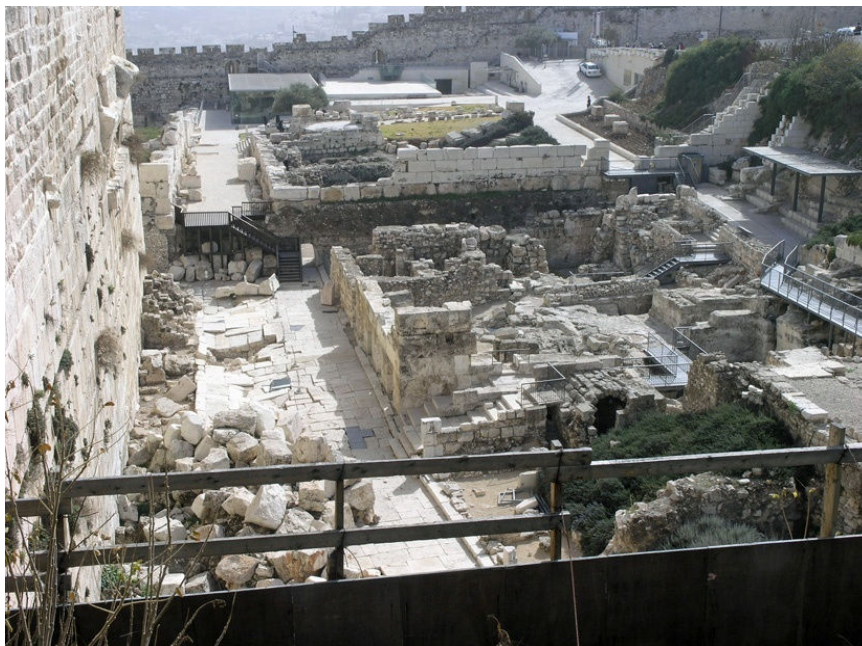
Fig. 48. Israel. Jerusalem. The Plaza and the Wailing Wall, 2010. The most recent and progressive undertaking in the field of programme and spatial organization is the outlining and isolating a prayer section for women (at the bottom). So far, women have not been allowed to come to the Wall. Source: photo by the author

Lata 30. XX wieku zaostrzają sytuację polityczną i kulturalną, a także religijno-wyznaniową z powodu wzmacniania się w kilku znaczących krajach reżymów totalitarnych – zwłaszcza w Europie, – które w konsekwencji doprowadzają do drugiej wojny światowej. Takie władze z zasady odcinają się od religii, zniechęcają do niej swoje społeczeństwa, lub wręcz jej zakazują oraz prowadzą konfliktową politykę wobec rodzimej hierarchii kościelnej i jej światowych zwierzchników. Ewentualnie wchodzą w koniunkturalne obustronne aliance z najbardziej konserwatywnymi przedstawicielami duchowieństwa.

W tym kontekście istne kuriozum stanowiła próba zjednanie sobie niemieckich elit kościołów chrześcijańskich, zwłaszcza katolickiego, w tym także Watykanu, przez hitlerowców/nazistów. Ich neo-pogaństwo pomieszane z pra-germańską mitologią, a także cechująca ich nienawiść wobec wszystkich innych od siebie, pogarda wobec słabych i wy-

⁶⁸ Na ten temat szerzej: Kosiński Wojciech. 2009. *Kreowanie środowiska mieszkaniowego – spełnienie wspólnotowych marzeń. Creation of Housing Environment – Community Dreams come true. W: Środowisko Mieszkaniowe Housing Environment.* Red. Seruga Waclaw i Jagiełło – Kowalczyk Magdalena. Wydawnictwo Astra, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej. Kraków.

kluczonych – dyskwalifikowała ich jednoznacznie wobec kryteriów chrześcijańskich. Mimo to np. biskup Kolonii zezwolił na dekorację nazistowskimi flagami ze swastyką, podlegającej mu Katedry – symbolu godności Niemiec (ryc. 45). Zagadnienia te, jak również liczne nieznane szerzej inne aspekty totalitaryzmów pierwszej połowy XX wieku, przez długie dziesięciolecia minimalizowane lub wypierane, obecnie stają się przedmiotem poważnych badań.⁶⁹

Ryc. 49. Izrael. Jerozolima. Południowo – zachodni węzeł najbardziej zabytkowego, biblijnego Muru Świątyni. Potężne poszukiwania archeologiczne (z udziałem Włochów, czołowych badaczy pozostałości starożytnego Rzymu) obejmują tak zwane Miasto Dawida – prawdopodobnie najstarszą część Jerozolimy oraz domniemane składowisko gruzów pozostałych po zburzeniu Świątyni. Źródło: Fot., autora

Fig. 49. Israel. Jerusalem. The south-western quoin of the most historical, biblical Temple Wall. Extensive archaeological explorations (with the participation of Italians, leading explorers of the ancient Rome remnants) cover the so-called City of David, probably the oldest part of Jerusalem, and the alleged storage yard of debris left after the demolition of the Temple. Source: photo by the author

Przeciwieństwem była nieprzejednana wobec nacisków i zagrożeń ze strony nazistów, postawa niezłomnego biskupa Münster, kardynała von Galen, dziedzica znamienitej rodziny westfalskiej. Podlegająca mu wspaniała münsterska Katedra stanowiła podczas wojny silny bastion oporu wobec polityki nazizmu oraz azyl dla jej ofiar. Poważnie zbombardowana, została dzięki znakomitemu opiekunowi oraz jego następcom z tej samej rodziny, odbudowana w ciekawie unowocześnionej formie. Miało tam miejsce prawykonanie w 1966 roku Pasji wg Św. Łukasza, arcydzieła kompozycji Krzysztofa Pendereckiego, stanowiącego ważny krok w kierunku rewolucji kulturalnej postmodernizmu (ryc. 46).

Dla Bliskiego Wschodu drugą cezurą – niemniej ważną i epokową jak pierwsza „Wielka Wojna”, jest druga wojna światowa i jej konsekwencje dla Ziemi Świętej. Palestyńczycy muszą zmierzyć się z wyzwaniem koegzystencji z Państwem Izrael, powołanym do istnienia decyzją nowo powstałej Organizacji Narodów Zjednoczonych ONZ, na jej inauguracyjnym posiedzeniu plenarnym w San Francisco w 1948 roku. Jednak zamiast spokoju następuje era dramatów i niepokoїв. Wydarzenia z lat: 1948, 1955, 1967, 1975 wyznaczają sinusoidę chwiejności i zmienności relacji tych dwóch żywiołów, przemienność ich przewag w panowaniu nad Wzgórzem Świątyni/Meczetu, Jerozolimą i otoczeniem.

⁶⁹ Przegląd bieżących badań naukowych nad totalitaryzmami pierwszej połowy XX wieku, *vide* w: <http://www.truthcontrol.com/>

Po odzyskaniu przez żydów współ- praw do Jerozolimy dzięki wojnie sześciodniowej z 1967 roku, przeprowadzają oni imponującą rewitalizację swojej dzielnicy. W tym zwłaszcza konserwują, odtwarzają, przebudowują i kreują miejsca kultu oraz obiekty związane z religią. Należą do nich: odbudowana główna synagoga tzw. *hurva*, Główna Szkoła Rabinacka innowacyjnie przebudowana i piękna w swym minimalizmie, imponująca Biblioteka Tory gromadząca setki chasydów dominująca nad Placem Ściany. Przed wszystkim jednak uporządkowano także Plac u podnóża Ściany Smutku, poszerzony o tzw. Grotę czyli potężne pomieszczenie o wymiarach około 100 x 30 metrów przylegające do Ściany i do pozostałego odcinka Zachodniego Muru (ryc. 47). Postępową nowością jest wydzielenie u stóp Ściany sektora dla kobiet (ryc. 48). Konsekwentną inwestycją stanowią imponujące rozmachem prace archeologiczne i konserwatorskie w – przylegającej do Ściany Zachodniej, znajdującej się za pd-zach węglem południowej – najstarszej dzielnicy, prahistorycznym Mieście Dawida. Obszar ten kryje prawdopodobnie rewelacje dotyczące ostatniego okresu Świątyni i jej zburzenia, a także wcześniejszych o kilka dziesięcioleci czasów Jezusa (ryc. a 49).

W układzie dominacji islamu i judaizmu na obszarze Jerozolimy, chrześcijanie: prawosławni, ormianie, katolicy, protestanci – są zdecydowaną mniejszością. Mają dzięki temu swoisty komfort niezaangażowania i nieuczestniczenia czynnego w dramatycznych i często krwawych konfliktach dwóch pozostałych wielkich religii i jej narodowych przedstawicieli.⁷⁰

Po niedobrze ocenianej przez część historyków postawie papieża Piusa XII, na niwie łagodzenia konfliktu chrześcijańsko – żydowskiego, kapitalnie przysłużyli się kolejno: papież Paweł VI, podczas historycznej podróży do Izraela – oraz papież Jan Paweł II licznymi działaniami tonującymi (modlitwa pod Ścianą), a co najważniejsze fenomenalnym określeniem żydów jako „starszych braci”.

Wielkie nadzieje, ale tylko przejściowo budziło – na gruncie świeckim, narodowo państwowym – porozumienie w Camp David (1978, znacząca nazwa w doborze miejsca) pomiędzy prezydentami Egiptu (Anwar Sadat) i Izraela (Menachem Begin). Drugą transzą takich epokowych prób porozumienia były rozmowy zakończone traktatem z Oslo (1993) i Waszyngtonu (1994) pomiędzy przywódcą Palestyńczyków Jaserem Arafatem a premierem Izraela Icchakiem Rabinem. Obydwie transze rozmów znalazły oddźwięk w postaci przyznania ich uczestnikom pokojowych Nagród Nobla. Budzącymi grozę wydarzeniami, tragicznie podsumowującymi te próby i powodującymi ich przerwanie, były zamachy na życie czołowych negocjatorów (Anwar Sadat +1981, Icchak Rabin +1995), dokonane z ręki własnych rodaków reprezentujących nieprzejednane anty- porozumieniowe orientacje. Prezydenta Egiptu zamordowali podczas państwowej parady oficerowie jego gwardii, działający w imieniu ekstremalnej organizacji islamskiej. Mordercą premiera Izraela był reprezentujący poglądy ekstremalnych syjonistów inteligent, pupil szkoły rabinackiej.

Interesujące w tej mierze, są spostrzeżenia i poglądy wysoko postawionego intelektualisty, dominikanina, pracującego od lat w prestiżowej francuskojęzycznej placówce naukowej w Jerozolimie: islamiści w przeszłości i mimo zaszłości nadal, cechują się z zasady koncyliacyjnym i pokojowym podejściem do przedstawicieli dwóch pozostałych wielkich religii Abrahamowych. Natomiast drastycznie zaogniają swoje postawy i działania w sytuacji, gdy ich wartości wyższe i dobra nabyte podlegają zagrożeniu (podczas dyskusji z udziałem autora artykułu, w Jerozolimie w styczniu 2009 r.). Wydarzenia z lat 2010-2011 ukazują agresywne zachowania Izraela w regionie, eskalujące odwieczny konflikt, określane przez niezależnych, także pochodzenia żydowskiego, intelektualistów Zachodnich, wręcz jako przypominające praktyki nazistowskie.

⁷⁰ Bima David van. 2001. *Judaism's Stake. The mysteries of Solomon's Temple*. Time. Dz., cyt.

15. TRANS-MILENIUM: W STRONĘ TOLERANCJI, ZROZUMIENIA I SOLIDARNOŚCI

Trzy tysiące lat dzielące dzisiejszą epokę od czasów legendarnych wyznań religijnej wiary, od ówczesnych przywódców i dzieł (od Wieży Babel Nimroda, misji Zaratustry i budowy Pierwszej Świątyni Dawida - Salomona) – oraz ponad dwa tysiąclecia udokumentowanych i zbadanych czasów historii religii świata, pozwalają spojrzeć na tytułową problematykę niniejszej pracy, ze stosownym dystansem i w dwojaki sposób. Tak zwana cywilizacyjna współczesność, a w niej kulturowa nowoczesność (Modern Movement) drugiej połowy w. XX i pierwszej dekady w. XXI, w bliskiej perspektywie „obiektywu szerokokątnego” jawi się jako okres unikalny i najważniejszy. Ale w „teleobiektywie” wspomnianych trzech tysięcy lat prahistorycznych i historycznych dziejów kultury, ww. 60 lat nowoczesności zajmuje tylko 2,0 % (dwa procent). Mimo tego okruczowego udziału jest jednak kolejnym istotnym etapem kontynuacji, wnoszącym przyczynki nowatorskie o istotnym znaczeniu dla owej większej całości.

Ryc. 50. Francja. Taizé. Wnętrze kościoła ekumenicznej Wspólnoty. Czerwone trójkąty z tkaniny symbolizują „żagle”. Są oczywistą aluzją do metafory kościoła jako łodzi Chrystusowej/Piotrowej. Stanowią stały, powtarzalny w różnych wariantach element wystroju wnętrz, w których odbywają się zgromadzenia i nabożeństwa Wspólnoty, w różnych miejscach świata. Źródło: <http://spm.salezjanie.pl>

Fig. 50. France. Taizé. The interior of the Ecumenical Community's church. Red cloth triangles symbolize "sails." This is an obvious allusion to the metaphor of Church as Christ's (Peter's) boat. Those sails constitute a constant, repeated interior décor elements in places all over the world where meetings and ceremonies of the Community are held. Source: <http://spm.salezjanie.pl>

Z interesującego dla niniejszej pracy punktu spojrzenia, nowoczesność wniosła – zwłaszcza wskutek tragicznych doświadczeń drugiej wojny światowej – narastającą w elitach i rozszerzającą się w społeczeństwach potrzebę tolerancji, w różnych aspektach znaczenia tego pojęcia. Złuszczca dotyczy to takich jej aspektów, które pozwolą na unikanie katastrofalnych, tragicznych konfliktów. Można tu przede wszystkim wskazać tolerancję rasową, narodową i religijną.

Kadr perspektywiczny na tę ostatnią, z punktu widzenia katolickiego wskazuje, iż ważnym progiem pomyślnie pokonanym na drodze do między- religijnego porozumienia, oraz do ukazania możliwości dostosowania konserwatywnej interpretacji religii w kierunku otwarcia, nowoczesności, a w tym zwłaszcza tolerancji – był Sobór Watykański II zwołany

przez papieża Jana XXIII (1962) oraz następujące po nim pontyfikaty papieża Pawła VI i Jana Pawła II. Oprócz zaskakującego „skoku twórczego” dokonanego przez autorów przemian dokonanych na Soborze i bezpośrednio po jego ukończeniu, został uruchomiony wiekopomny proces posoborowych reform i szerzej – posoborowej epoki. W aspektach tolerancji i wzajemnego zrozumienia oraz szacunku dla poglądów innych religii, okres 49 lat który upłynął od czasu Soboru, przyniósł doniosłe zmiany.

Pojęcie: porozumienie chrześcijan czyli ekumenizm, zostało radykalnie przesterowane – od wcześniejszych intencji katolików aby chrześcijanie innych wyznań „nawrócili się” i podporządkowali się Kościołowi Rzymskiemu, do wizji dobrego współistnienia na równych autonomicznych i niezależnych zasadach. Dziś np. byłoby niepodobieństwem roszczenie, artykułowane jeszcze przed kilkunastu laty, że niekatolicy winni „powrócić na łono” Kościoła czyli konkretnie pod władzę Watykanu i jego hierarchii. Podstawmy w tym rozumowaniu do wirtualnych ról np. prawosławnego Jerzego Nowosielskiego (1923 - 2011) i ewangelika Jerzego Buzka. Takie myślenie doprowadzało do absurdalnych jak na wiek XX konfliktów – np. na obszarze Północnej Irlandii, w państwie o tak znakomitych tradycjach religijnych i cywilizacyjnych jak Wielka Brytania.

15.1. TAIZÉ, EKUMENIZM, SYNKRETYZM

W aspekcie ekumenizmu niepodobna nie oddać hołdu i wyrazić wdzięczności dla wielkiego super kreatywnego i skutecznego projektu, którym stało się utworzenie Wspólnoty Taizé (ryc. 50). Najwyższy podziw budzi twórca tego przedsięwzięcia, Brat Roger (Schutz, 1915 - 2005), narodowości szwajcarsko-burgundzkiej, wyznania kalwińskiego, którego można określić jako wielkiego proroka XX/XXI wieku. Już od ciężkich we Francji lat 40. XX w. (okupacja hitlerowska, reżym z Vichy) podejmował ryzyko opieki nad uciekinierami politycznymi, jeńcami wojennymi, żydami i sierotami. Działalność tę prowadził na terenie miejscowości Taizé, w Burgundii w środkowej Francji, stąd pochodziła jego matka. Po wojnie, w latach 1952-1953, opracował zasady i rozwinął Wspólnotę, której naczelnym hasłem stało się pojednanie, a drogą do tego porozumienia stał się ekumenizm i szeroko otwarta akceptacja światopoglądowa.

Ryc. 51. USA. Colorado Springs, Kolorado. Kaplica Akademicka Kadetów Sił Powietrznych (1956 – 1962). Arch. Walter A. Netsch junior (1920 – 2008), w ramach firmy SOM Skidmore, Owings & Merrill. Egalitarnie służąca: katolikom, protestantom, wyznawcom islamu i żydom. Wsławiona spektakularnymi ceremoniami ślubu dla różno- wyznaniowych nowożeńców. Źródło: Norman.

Fig. 51. USA. Colorado Springs, Colorado. United States Air Force Academy Cadet Chapel (1956-1962). Arch. Walter A. Netsch junior (1920- 2008), from SOM Skidmore, Owings & Merrill design office. The Chapel serving in an egalitarian way Catholics, Protestants, Muslims, and Jews is famous for its wedding ceremonies for couples of various faith. Source: Norman

Dzięki ewidentnej wysokiej wartości Wspólnoty i jej powodzeniu, zwłaszcza wśród wrażliwej i ambitnej młodzieży, Brat Roger został zaproszony jako obserwator na II Sobór Watykański do Rzymu (1962). Tutaj znalazł oparcie – i zawarł trwałą przyjaźń z aktywnym w pracach soborowych, młodym biskupem pomocniczym, Karolem Wojtyłą. Podczas trwania Soboru zorganizowana została wizytacja w Taizé z udziałem elity wysokich protestanckich duchownych i katolickich kardynałów. Wspólnota zyskała akceptację z ich strony. W toku następnego dziesięciolecia Taizé stało się żywym symbolem jedności – zwłaszcza młodych –chrześcijan i innych osób poszukujących wyższych wartości. Stopniowo Wspólnota uzyskiwała poparcie hierarchii kościelnych, czego zwieńczeniem

stały się doskonałe relacje z papieżem Janem Pawłem II, a następnie z papieżem Benedyktem XVI.

Charyzmatyczny Brat Roger w bezprecedensowy sposób, swoim nauczaniem i osobistym przykładem, umiał zacierać i łagodzić jątrzące dawniej różnice religijne. W wieku lat 90, poniósł męczeńską śmierć, zasztyletowany podczas wieczornej modlitwy, na oczach tysięcy ludzi. Szczególnie przekonujące z punktu widzenia idei pojednania i ekumenizmu, stało się wyznaczenie w testamencie przez Brata Rogera, jako swego następcy – katolika, w osobie Brata Aloisa (Löser'a, Bawarczyka kształconego w Badenii - Wirtembergii). Pierwotną świątynią Wspólnoty w Taizé, był piękny, niewielki kościółek romański. Architektura nowego kościoła, który zaprojektował architekt francuski – brat Denis Aubert, z zewnątrz nie jest arcydziełem. Natomiast wewnątrz, pomimo pretensjonalnego w swym bałaganiarstwie ołtarza, czyni poza tym wielkie wrażenie, głównie dzięki śmiałej aranżacji w postaci jaskrawo czerwonych, wielkich trójkątnych „żagli”, które stały się globalistycznym motywem aranżacji ołtarzowych, w świątyniach Wspólnoty Taize.

Oprócz ekumenizmu, nadal drugą kluczową sprawą, trudniejszą, ale za to znacznie ważniejszą w świetle współczesnych konfliktów – łącznie z terroryzmem i niektórymi wojnami – jest kwestia synkretyzmu. To szerokie pojęcie, w tym przypadku dotyczy porozumienia pomiędzy religiami bardziej gruntownie zróżnicowanymi niż wyznania chrześcijańskie, połączone Osobą Chrystusa. Największy – nadal – rozdźwięk występuje pomiędzy trzema wielkimi religiami, których wspólne zakorzenienie jest w Biblii, a symboliczną postacią tej tradycji – Abraham. Zaistniałe na kanwie Starego Testamentu – nowe i burzycielskie nauczanie Jezusa i w ślad za nim św. Pawła, w I w. n.e., w realiach Cesarstwa Rzymskiego, spowodowało natychmiastową skrajną wrogość żydów, a niebawem prześladowania ze strony Rzymian, po czym rozgorzał i utrwalił się konflikt wzajemny żydów z chrześcijanami. W tej sytuacji zaistniałe nauczanie Mahometa w VI – VII w.n.e. i stąd rosnące w siłę wyznania koraniczne, nałożyło się na ów spór dwóch religii Biblijnych, przez co zaistniał konflikt w trójkącie Wielkich Religii. Upiorne doświadczenia na tle nienawiści wyznaniowych zaistniały podczas wojny domowej w dawnej Jugosławii, a nadal mają miejsca na Kaukazie i w niektórych krajach azjatyckich, gdzie w spektaklu nienawiści odgrywają rolę także religie Wschodu. Konflikty religijne w różnych postaciach trwają i odradzają się na nowo, a pomimo aktywnych starań ludzi dobrej woli (por. rozdz. 12) nic nie zapowiada ich skutecznego uśmierzenia i zakończenia.

15.2. ŚWIĄTYNIE W USA PONAD PODZIAŁAMI

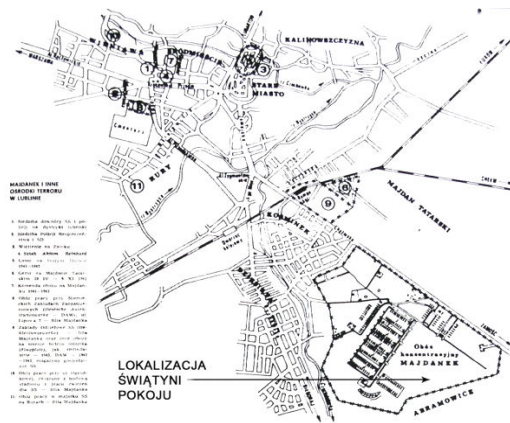
Krajiną pionierską w dziedzinie szerokiej akceptacji różnych wyznań są USA – z racji istnienia tam wielokulturowego społeczeństwa emigrantów z różnych stron świata. Po rozprawieniu się z niewolnictwem i z jego niechlubnym pokłosiem, którym był rasistowski Ku Klux Klan, Stany Zjednoczone budują pluralistyczną społeczność. Dla jej prawidłowego funkcjonowania nieuchronny jest odpowiedni pluralizm wyznaniowy. Udanym, ryzykownym na swoje czasy (1956 – 1962) eksperymentem w tej dziedzinie była idea, projekt i realizacja, a zwłaszcza idealna eksploatacja Kaplicy Akademickiej Kadetów Sił Powietrznych USA, w Colorado Springs, w stanie Kolorado (ryc. 51). Autorem był wybitny architekt modernista Walter A. Netsch junior (1920 – 2008), w ramach znakomitej firmy SOM Skidmore, Owings & Merrill.

Ekspresyjna budowla, złożona z powtarzających się, ostrych stalowych ostrosłupów wycelowanych w niebo, ale rygorystyczna w ich modularnym rytmie – została przysłowiowo „obsypana” różnorodnymi prestiżowymi nagrodami i była w latach 60.-70. XX w., chwytliwym wzorcem architektonicznym, mającym wiele naśladownictw. Spektakularny obiekt od początku służył na równi katolikom, protestantom i żydom, a w ostatnich latach służy także wyznawcom islamu. Wśród głównych użytkowników obiektu, a więc oficerów i kandydatów na oficerów, czyli kadetów pilotażu w armii USA, jest wiele osób rasy czarnej i żółtej oraz Hindusów i Latynosów, – obojga płci, co dodaje Kaplicy wspaniałego ludzkiego kolorytu. Ceremonie są dodatkowo fascynujące podczas częstych ślubów zawierania

nych pomiędzy młodożencami różnych religii, dla których obrzędy odbywają się jednocześnie/kolejno w odmiennych obrządkach.

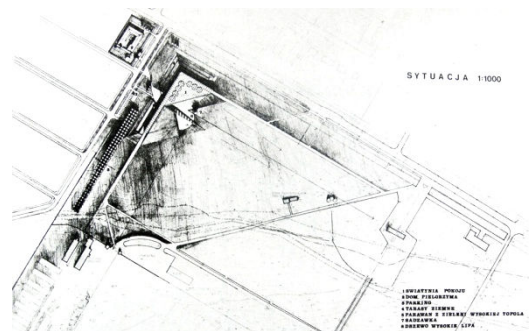
Ryc. 52. USA. Eureka Springs, Arkansas. Kaplica Korony Cierniowej (1980). Dedykowana wszystkim ludziom dobrej woli, bez względu na przekonania religijne lub ich brak. Miejsce kontemplacji, spotkań, cel podróży zbiorowych. Arch. Euline Fay Jones (1921 – 2004). Praca odznaczona Złotym Medalem Amerykańskiego Instytutu Architektury AIA. Źródło: archiwum autora

Fig. 52. USA. Eureka Springs, Arkansas. The Thorn-crown Chapel (1980), dedicated to all people of good will, regardless of their religious beliefs or the lack of them. A place of contemplation, meetings, a point of destination for group travels. Arch. Euline Fay Jones (1921-2004). The project awarded with the Golden Medal of the American Institute of Architects AIA. Source: author's archives

Ryc. 53. Polska. Lublin. Plan miasta. U dołu, w południowej części - miejsce Obozu Koncentracyjnego Majdanek. W jego południowej części lokalizacja projektu konkursowego na temat Świątyni Pokoju. Źródło: *Świątynia Pokoju*.

Fig. 53. Poland. Lublin. City map. At the bottom, in the south part of the city, the place of the Nazi Concentration Camp of Majdanek. In its south part the location of the competition project concerning the Temple of Peace. Source: *Świątynia Pokoju*

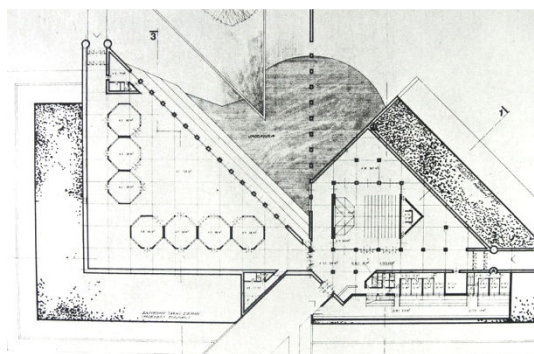

Ryc. 54. Polska. Lublin. Projekt Świątyni Pokoju na terenie Obozu Koncentracyjnego Majdanek. Pierwsza Nagroda: Marek Kowicki, Piotr Wzorek i in. Sytuacja – koncepcja Trójkąta. Źródło: *Świątynia Pokoju*.

Fig. 54. Poland. Lublin. Design for the Temple of Peace in the former Nazi Concentration Camp of Majdanek. First prize: Marek Kowicki, Piotr Wzorek, et al. Situation - a concept of a Triangle. Source: *Świątynia Pokoju*.

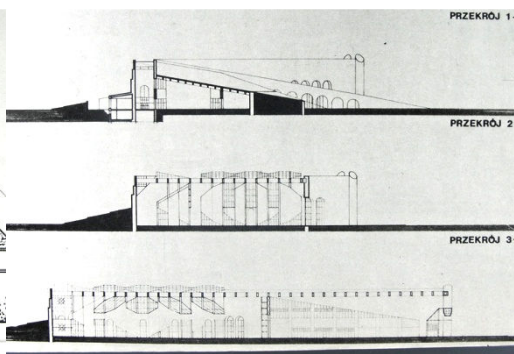
Późniejszym (1980) wybitnym i znanym obiektem w USA, którego misja sięga ponad podziały wyznaniowe jest Kaplica Korony Cierniowej, w Eureka Springs, w stanie Arkansas. Dedykowana jest wszystkim ludziom dobrej woli, także niewierzącym. Określana bywa jako jedna z kilku ikon architektury amerykańskiej XX wieku (ryc. 52). Budowla powstała w szczytowym okresie architektonicznego postmodernizmu, rozbudzonego publi-

kacją Roberta Venturiego „Wielość i Sprzeczność w Architekturze” (1966). Projekt powstał także pod silnym wpływem poglądów Franka Lloyd Wrighta (podobnie jak inna słynna Kaplica w Sedona, w stanie Arizona, autorstwa uczennicy Wrighta).

Ryc. 55. Polska. Lublin. Projekt Świątyni Pokoju na terenie Obozu Koncentracyjnego Majdanek. Pierwsza Nagroda: Marek Kowicki, Piotr Wzorek i in. Rzut głównej kondygnacji przyziemia. Z lewej strony widoczne wspólnotowe, półotwarte, trójkątne forum i zespół siedmiu kaplic, z których sześć poświęconych jest różnym wyznaniom, a siódma służyć ma osobom niezwiązanym z żadnym z tych wyznań. Źródło: *Świątynia Pokoju*.

Fig. 55. Poland. Lublin. Design for the Temple of Peace in the former Nazi Concentration Camp of Majdanek. First prize: Marek Kowicki, Piotr Wzorek, et al. Plan of the main basement level. At the left visible communal, semi-open, triangular forum and the complex of seven chapels. Six of them devoted to various faiths, while the seventh is to serve people not connected with any of those religions. Source: *Świątynia Pokoju*

Ryc. 56. Polska. Lublin. Projekt Świątyni Pokoju na terenie Obozu Koncentracyjnego Majdanek. Pierwsza Nagroda: Marek Kowicki, Piotr Wzorek i in. Przekroje. Na przekrojach 2-2 i 3-3 widoczne daszki oraz zarys ścian poszczególnych kaplic wyznaniowych. Źródło: *Świątynia Pokoju*.

Fig. 56. Poland. Lublin. Design for the Temple of Peace in the former Nazi Concentration Camp of Majdanek. First prize: Marek Kowicki, Piotr Wzorek, et al. Section. On sections 2-2 and 3-3 visible small roofs and outlines of walls of particular chapels. Source: *Świątynia Pokoju*

Autorem Kaplicy Korony Cierniowej, będącej także miejscem skupienia i odwiedzin osób wątpiących i poszukujących był architekt Euine Fay Jones (1921 – 2004) uczeń Wrighta, często korzystający z konsultacji Mistrza.⁷¹ W 20 lat po jego śmierci, niejako w hołdzie dla nauczyciela zaprojektował Kaplicę: arcy prostą w bryle („hangar”), ale wspaniale subtelną w strukturze niezliczonych listew drewnianych łączonych prostymi ciesielskimi węzłami, cienkich stalowych listew i cięgien wzmacniających – wypełnione szkłem, o pełnej transparentności, otwartej na przestrzeń lasu. Autor otrzymał za nią w uznaniu aspektów ideowych, architektonicznych i krajobrazowych, Złoty Medal AIA Amerykańskiego Instytutu Architektury – najwyższe odznaczenie przyznawane dziełom architektury w USA.

15.3. ŚWIĄTYNIE: POKOJU I DOBREJ WOLI

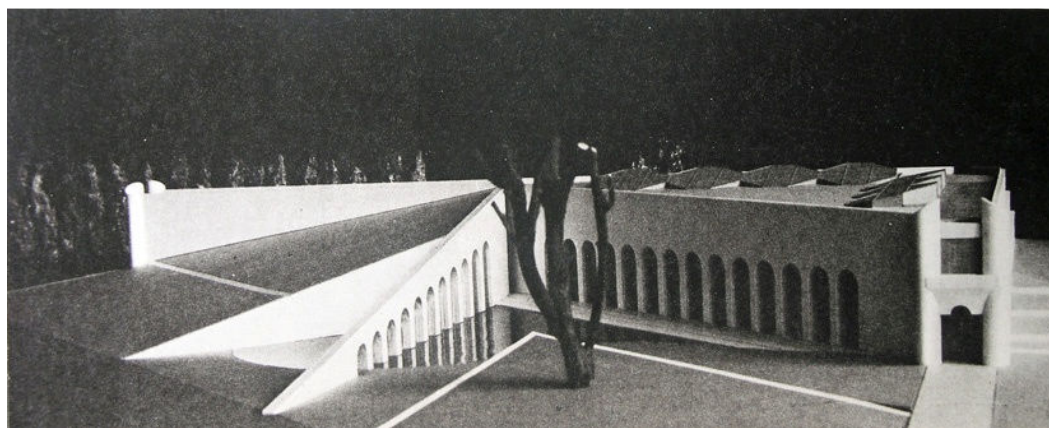
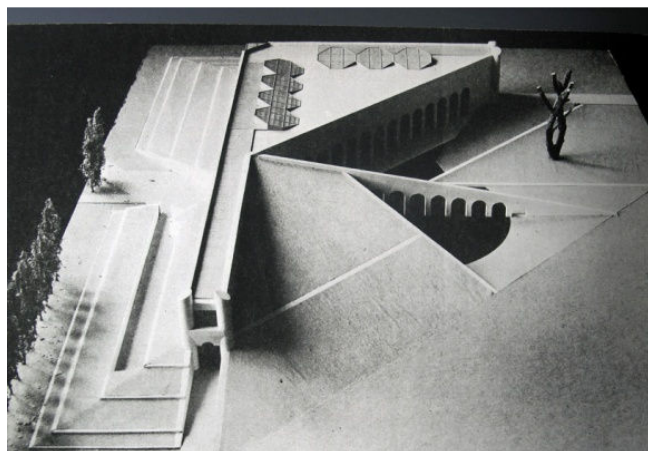
Bezprecedensową, rewelacyjną próbą na polu pluralizmu sacrum była idea Świątyni Pokoju. W 1985 roku zaproponowane zostało wzniesienie takiego miejsca kultu w Lublinie – „na pograniczu Zachodu i Wschodu” (Przedmurze, Ściana Wschodnia). Wybrano rejon, gdzie przed wojną sąsiadami byli katolicy, prawosławni, protestanci, mahometanie i żydzi. Ścisłą lokalizację wyznaczono na przedmieściu Majdanek – w miejscu jednego z najstraszniejszych, oprócz Auschwitz, miejsc eksterminacji. Zorganizowano i rozstrzygnięto ogólnopolski konkurs architektoniczny SARP, który dostarczył wiele atrakcyjnych i pobudzających do myślenia materiałów.⁷²

⁷¹ Wright – Jones. 2004. <http://ncaabbs.com/showthread.php>

⁷² *Świątynia Pokoju w Majdanku. Ogólnopolski architektoniczny konkurs projektowy SARP*. 1983. Architektura 5 (415) wrzesień – październik, Red. Gliński, Andrzej. Wydawnictwo Arkady. Warszawa, s.25 – 46.

Ryc. 57. Polska. Lublin. Projekt Świątyni Pokoju na terenie Obozu Koncentracyjnego Majdanek. Pierwsza Nagroda: Marek Kowicki, Piotr Wzorek i in. Makietta – widok z lotu ptaka. W głębi u góry główna część budowli, na jej stropodachu widoczne siedem szklanych daszków przekrywających poszczególne kaplice. Źródło: *Świątynia Pokoju*

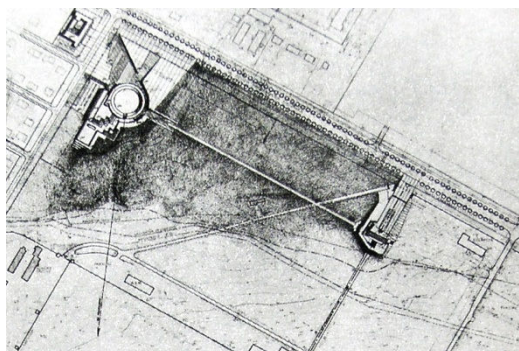
Fig.57. Poland. Lublin. Design for the Temple of Peace in the former Nazi Concentration Camp of Majdanek. First prize: Marek Kowicki, Piotr Wzorek, *et al.* Mock-up - a bird's eye view. At the far end top the main part of the Temple, on its flat roof there are seven glass roofs over particular chapels. Source: *Świątynia Pokoju*

Ryc. 58. Polska. Lublin. Projekt Świątyni Pokoju na terenie Obozu Koncentracyjnego Majdanek. Pierwsza Nagroda: Marek Kowicki, Piotr Wzorek i in. Makietta – widok od strony forum. Z prawej strony główna część budowli, na jej stropodachu widoczne siedem szklanych daszków przekrywających poszczególne kaplice. Źródło: *Świątynia Pokoju*

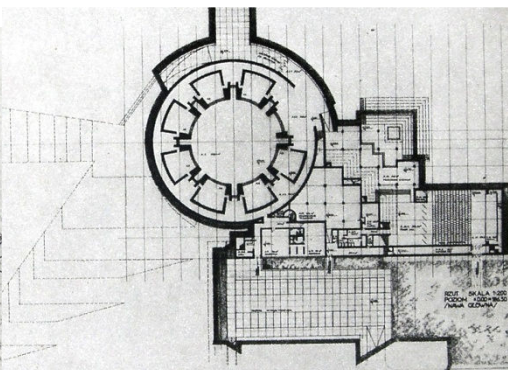
Fig. 58. Poland. Lublin. Design for the Temple of Peace in the former Nazi Concentration Camp of Majdanek. First prize: Marek Kowicki, Piotr Wzorek, *et al.* Mock-up - a view from the forum side. At the right the main part of the Temple, on its flat roof there are seven glass roofs over particular chapels. Source: *Świątynia Pokoju*

Założeniem ideowym było wytworzenie w krajobrazie byłego obozu koncentracyjnego, założenia przestrzennego, a w nim wyrazistego obiektu kubaturowego, w którym znajdzie się siedem identycznych wymiarowo kaplic, powiązanych wspólną przestrzenią publiczną. Sześć zostanie poświęconych poszczególnym, zadany wyznaniom religijnym, a siódma stanowić będzie miejsce dla osób niewierzących, wątpiących i poszukujących. Nadesłano imponującą ilość 186 prac; przyznano pierwszą nagrodę (Marek Kowicki i Piotr Wzorek z zespołem), kilka dalszych nagród i wyróżnień regulaminowych oraz wyróżnienie specjalne (Witold Gawłowski i J. Krzysztof Lenartowicz). Prace nagrodzone i wyróżnione wykazały znakomity poziom zarówno ideowy, jak funkcjonalny oraz estetyczny. Nadal stanowią wielki, nieumniejszony przez upływ czasu, krok w kierunku kształtowania pojedynczych i wspólnotowych miejsc kultu (ryc. 53 – 66).

Ryc. 59. Polska. Lublin. Projekt Świątyni Pokoju na terenie Obozu Koncentracyjnego Majdanek. Trzecia Nagroda Równorzędna: Adam Horodyski, Michał Sondij i in. Sytuacja – koncepcja Koła. Źródło: *Świątynia Pokoju*.

Fig. 59. Poland. Lublin. Design for the Temple of Peace in the former Nazi Concentration Camp of Majdanek. Third (joint) prize: Adam Horodyski, Michał Sondij *et al.* Situation - the concept of a Circle. Source: *Świątynia Pokoju*

Ryc. 60. Polska. Lublin. Projekt Świątyni Pokoju na terenie Obozu Koncentracyjnego Majdanek. Trzecia Nagroda Równorzędna: Adam Horodyski, Michał Sondij i in. Rzut głównej kondygnacji przyziemia. Z lewej strony u góry widoczne wspólnotowe okrągłe, zamknięte forum i zespół siedmiu kaplic, z których sześć poświęconych jest różnym wyznaniom, a siódma służyć ma osobom niezwiązanym z żadnym z tych wyznań. Źródło: *Świątynia Pokoju*.

Fig. 60. Poland. Lublin. Design for the Temple of Peace in the former Nazi Concentration Camp of Majdanek. Third (joint) prize: Adam Horodyski, Michał Sondij *et al.* Plan of the main basement level. At the top left visible communal, closed round forum and the complex of seven chapels. Six of them devoted to various faiths, while the seventh is to serve people not connected with any of those religions. Source: *Świątynia Pokoju*

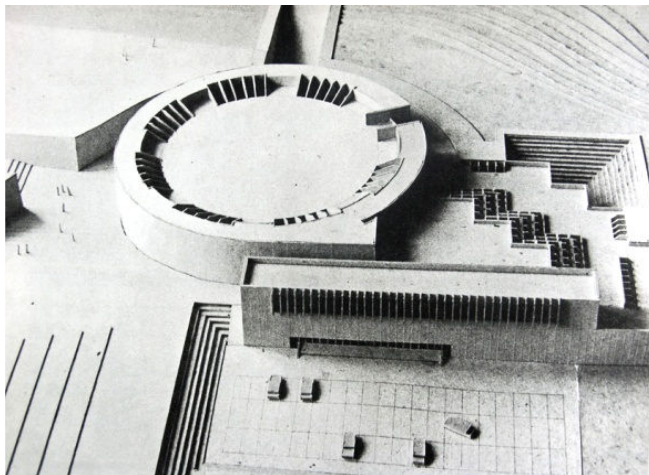
W trakcie kontynuacji zamierzonego procesu inwestycyjnego, nastąpiły konflikty charakterystyczne dla opisywanego w wielu miejscach niniejszej pracy, zderzenia rozbieżnych poglądów. W przeciwieństwie do pojednawczo nastawionych księży katolickich patronujących konkursowi, reprezentujących elitę intelektualną duchowieństwa – przedstawiciele polskiej hierarchii katolickiej, po zapoznaniu się z projektami, uznali przedsięwzięcie za niedopuszczalne, bo wyłamujące się z zasady dominacji religii katolickiej. W międzyczasie, środowisko protestanckie z ówczesnej Niemieckiej Republiki Demokratycznej, ufundowało okazały symboliczny dzwon, który zawieszono prowizorycznie jako *votum* w miejscu lokalizacji. Wskutek tego przedstawiciele środowiska żydowskiego wycofali się z Komitetu Budowy i wycofali swoje udziały finansowe, w proteście przeciw dzwonowi, który wg wierzeń żydowskich zaburza spokój miejsca martyrologii. Pomimo transformacji 1990 roku, nie udało się osiągnąć porozumienia i inwestycja upadła.⁷³

W nowym mileniu, daje się wyraziście dostrzec postępujące przemiany w kierunku podziwu dla wielokulturowości, zasług poszczególnych kultur i religii, a więc czerpania wspólnych wartości z pluralizmu łączącego integralnie ich różnicowane tożsamości. Dotyczy to oczywiście również wielobarwności przejawów zewnętrznych – liturgii, szat, sztuki i architektury – ale przede wszystkim bogactwa intelektualnego i obyczajowego. Na przykład chłodny rozumowy etos protestancki i gorący uczuciowy etos prawosławny kapitalnie kontrastują i uzupełniają się wzajemnie, dopełniane wypośredkowanym w tych aspektach etosem katolików. Rozszerzanie się wielo- religijnej Zjednoczonej Europy na kraje Wschodu i Północy, wyraziście ukazuje zalety owej pozytywnej synergii.

⁷³ Por. http://www.majdanek.com.pl/obozy/majdanek/pmm_swiatynia_pokoju.html Innym przykładem utracenia szansy na zbudowanie w Polsce wspaniałej świątyni o światowej klasie ideowej, architektonicznej i krajobrazowej, była rezygnacja przez stronę kościelną z budowy Świątyni Opatrzności Bożej w Warszawie, autorstwa Marka Budzyńskiego, odznaczonej pierwszą nagrodą w konkursie, zawierającą rękopis realizacji.

Ryc. 61. Polska. Lublin. Projekt Świątyni Pokoju na terenie Obozu Koncentracyjnego Majdanek. Trzecia Nagroda Równorzędna: Adam Horodyski, Michał Sondij i in. Makieta – widok z lotu ptaka. W głębi u góry główna część budowli, na jej stropodachu widoczne siedem zębowanych świetlików przekrywających poszczególne kaplice. Źródło: *Świątynia Pokoju*.

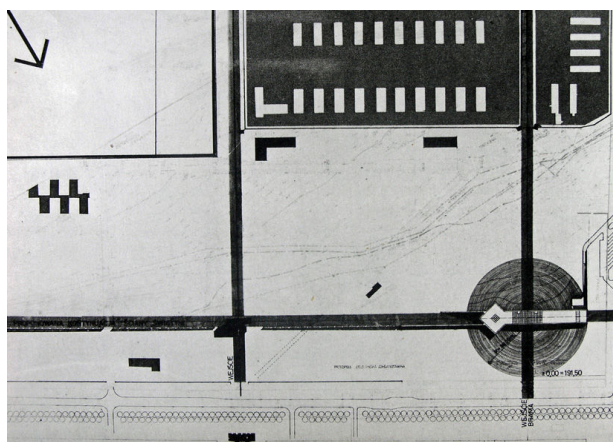
Fig. 61. Poland. Lublin. Design for the Temple of Peace in the former Nazi Concentration Camp of Majdanek. Third (joint) prize: Adam Horodyski, Michał Sondij et al. Mock-up - a bird's eye view. At the far end top the main part of the Temple, on its flat roof there are seven ribbed skylights, which cover particular chapels. Source: *Świątynia Pokoju*

W eksperymentach na niwie kształtowania świątyni między-wyznaniowych, aktualnie dominuje protestantyzm. Stanowi on odłam chrześcijaństwa najbardziej otwarty na ekumenizm, a prawdopodobnie jest w ogóle, wśród wszelkich poważnych wyznań gotowy do dialogu z innowiercami, także spoza kręgu chrześcijaństwa; bliski ideałów tolerancji, porozumienia i solidarności między-religijnej. Właśnie z jego kręgu rekrutują się najciekawsze współczesne świątynie wspólnotowe.

Ryc. 62. Polska. Lublin. Projekt Świątyni Pokoju na terenie Obozu Koncentracyjnego Majdanek. Trzecia Nagroda Równorzędna: Robert Rosik, Waldemar Szczerba, Andrzej Wojniak. Sytuacja – koncepcja Kwadratu. Całkiem u dołu planszy, na przedłużeniu pionowej osi widoczna słynna Brama – zrealizowany pomnik z lat 60. XX wieku. Źródło: *Świątynia Pokoju*.

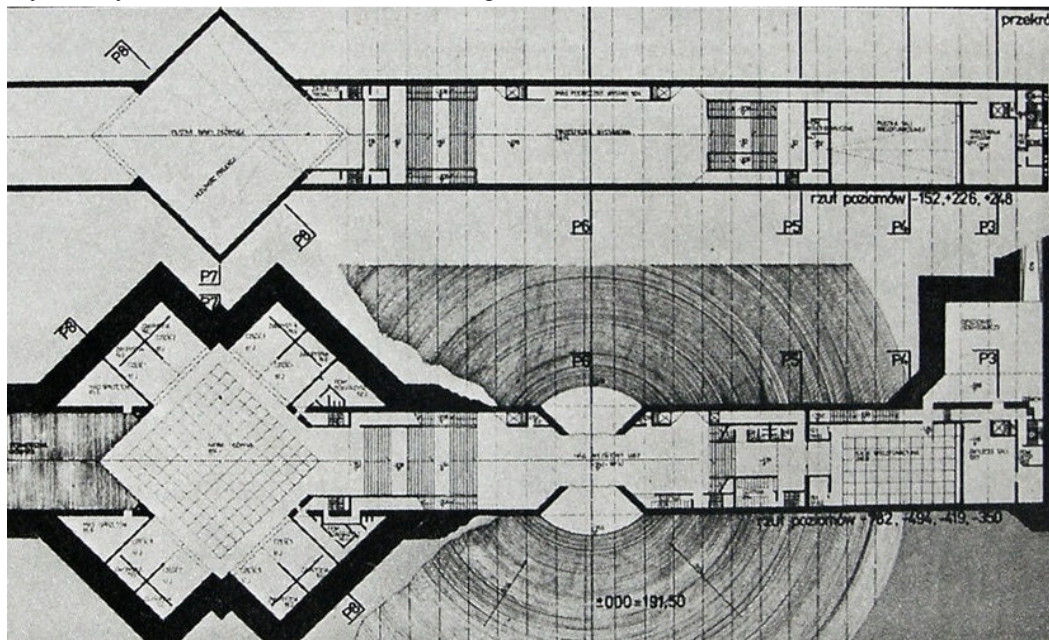
Fig. 62. Poland. Lublin. Design for the Temple of Peace in the former Nazi Concentration Camp of Majdanek. Third (joint) prize: Robert Rosik, Waldemar Szczerba, Andrzej Wojniak. Situation - the concept of a Square. Totally at the bottom on the vertical axis extension line is the famous Gate, a monument completed in the 1960s. Source: *Świątynia Pokoju*.

Wśród nich wybitnie atrakcyjna jest Świątynia Dobrej Woli (portug. *Templo da Boa Vontade*) w Brasílii (Alexandre Chan z Rio, uczeń Oskara Niemeyera, 1989) (ryc. 67-68). Ma formę śnieżno białego ostrosłupa sześciokątnego (ale na planie zbliżonym do kwadratu), złożonego z trójkątnych, idealnie gładkich i ostrych tafli, o minimalistycznym charakterze. Pomiedzy nimi pozostawiono szczeliny wypełnione zielonym przeszkleniem, nadającym nieco kiczowaty (i muzułmański) charakter. W szczycie znajduje się okrągły opajon wprowadzający dodatkowe światło od góry. Jest niewidoczny od zewnątrz, ukryty za wierzchołkami głównych pochyłych płyt. Inwestorem jest stowarzyszenie społecznościone Legion Dobrej Woli (portug. *Legião da Boa Vontade*, skrót LBV) założone w 1950 roku w Portugalii, następnie afiliowane z dużym powodzeniem w Brazylii.

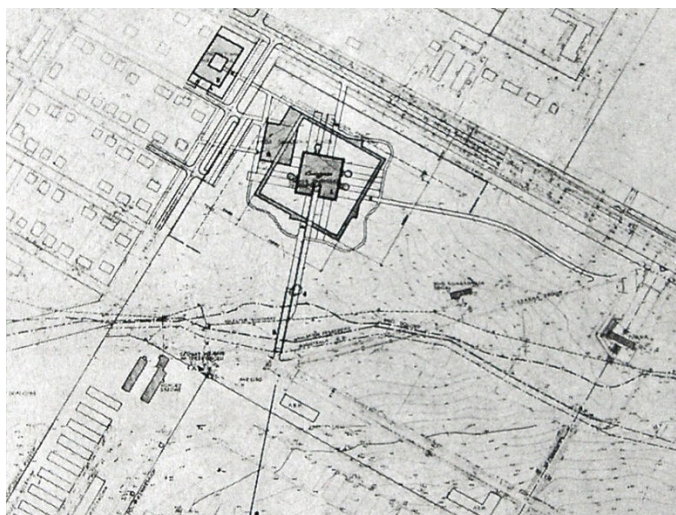
Legion ten, (przez krytyków określany jako populistyczna masoneria) działa w intencjach ekumenicznych, ale faktycznie ma nieco szamańskie i sektowe odchylenie. Głównym symbolem, dominującym w głównym ołtarzu w postaci wielkiej szklanej rozety, a także stanowiącym powszechne logo stowarzyszenia LBV, jest okrągła mandala, o malarskim, rozmytym rysunku przypominającym polny kwiat. Całe przedsięwzięcie mimo atrakcyjności architektonicznej czyni na Europejskim katoliku wrażenie kontrowersyjne, lub wręcz

podejrzane z punktu widzenia religijnego. Prezentuje jakby drugą stronę nowinkarskiego ekumenizmu / synkretyzmu, w stylu amerykańsko – latynoskim, bardzo oddalonym nie tylko terytorialnie od źródeł wielkich religii.⁷⁴

Ryc. 63. Polska. Lublin. Projekt Świątyni Pokoju na terenie Obozu Koncentracyjnego Majdanek. Rzut głównej kondygnacji przyziemia. Z lewej strony widoczne wspólnotowe, kwadratowe forum i zespół siedmiu kaplic, z których sześć poświęconych jest różnym wyznaniom, a siódma służyć ma osobom niezwiązanym z żadnym z tych wyznań. Źródło: *Świątynia Pokoju*

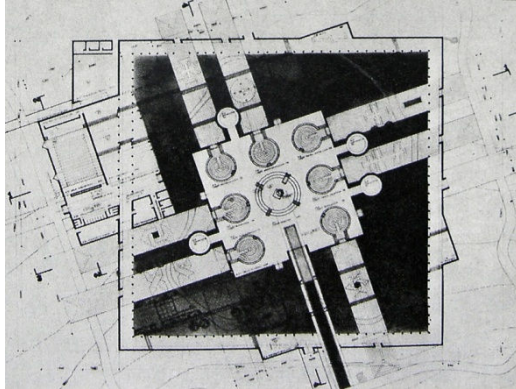
Fig. 63. Poland. Lublin. Design for the Temple of Peace in the former Nazi Concentration Camp of Majdanek. Plan of the main basement level. At the left visible communal, square forum and the complex of seven chapels. Six of them devoted to various faiths, while the seventh is to serve people not connected with any of those religions. Source: *Świątynia Pokoju*

Ryc. 64. Polska. Lublin. Projekt Świątyni Pokoju na terenie Obozu Koncentracyjnego Majdanek. Wyróżnienie: Witold Gawłowski, Krzysztof Lenartowicz. Sytuacja – koncepcja Kwadraty i Rotundy. Źródło: *Świątynia Pokoju*

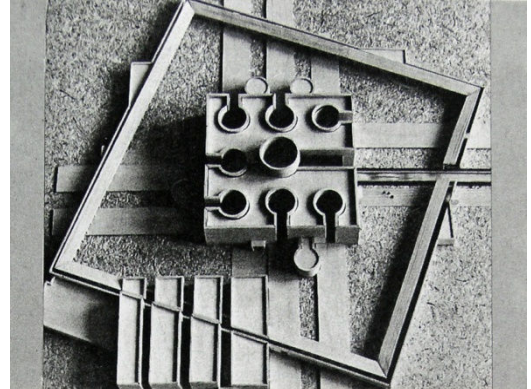
Fig. 64. Poland. Lublin. Design for the Temple of Peace in the former Nazi Concentration Camp of Majdanek. Honourable mention: Witold Gawłowski, Krzysztof Lenartowicz. Situation - a concept of Squares and Rotundas. Source: *Świątynia Pokoju*

⁷⁴ Por.: *Temple of the unrestricted Ecumenism*. W: <http://www.tbv.com.br>

Ryc. 65. Polska. Lublin. Projekt Świątyni Pokoju na terenie Obozu Koncentracyjnego Majdanek. Wyróżnienie: Witold Gawłowski, Krzysztof Lenartowicz. Rzut głównej kondygnacji przyziemia. Pośrodku wspólnotowe, kwadratowe/koliste forum i zespół siedmiu kaplic, z których sześć poświęconych jest różnym wyznaniom, a siódma służyć ma osobom niezwiązanym z żadnym z tych wyznań. Źródło: *Świątynia Pokoju*.

Fig. 65. Poland. Lublin. Design for the Temple of Peace in the former Nazi Concentration Camp of Majdanek. Honourable mention: Witold Gawłowski, Krzysztof Lenartowicz. Plan of the main basement level. In the centre a square/round forum and the complex of seven chapels. Six of them devoted to various faiths, while the seventh is to serve people not connected with any of those religions. Source: *Świątynia Pokoju*

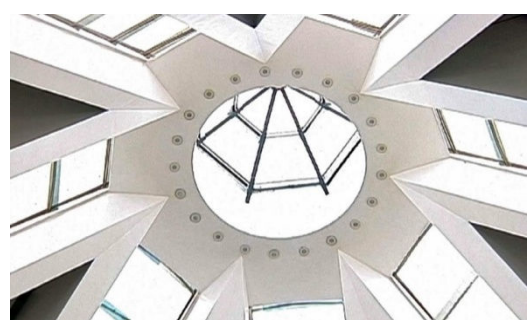
Ryc. 66. Polska. Lublin. Projekt Świątyni Pokoju na terenie Obozu Koncentracyjnego Majdanek. Wyróżnienie: Witold Gawłowski, Krzysztof Lenartowicz. Makieta – widok z lotu ptaka. Na stropodachu głównej budowli, widoczna centralny tambur doświetlający forum oraz siedem cylindrów – rotund zawierających poszczególne kaplice. Źródło: *Świątynia Pokoju*.

Fig. 66. Poland. Lublin. Design for the Temple of Peace in the former Nazi Concentration Camp of Majdanek. Honourable mention: Witold Gawłowski, Krzysztof Lenartowicz. Mock-up - bird's eye view. On the flat roof of the main building visible tambour that provides additional daylight to the forum, and seven cylinder rotundas housing particular chapels. Source: *Świątynia Pokoju*

Ryc. 67. Brazylia. Brasilia. Świątynia Dobrej Woli, portug. *Templo da Boa Vontade*. Uniwersalistyczny metaforyczny minimalizm ucznia Oscara Niemeyera dobrze odzwierciedla wspólnotowe idee ekumeniczne. Czystość formy – obok motywacji ideowych – odpowiada charakterowi modernistycznego miasta stołecznego Brasilia. Źródło: *Temple of the unrestricted Ecumenism*

Fig. 67. Brazil. Brasilia. The Temple of Good Will (Portugal *Templo da Boa Vontade*). The universalistic, metaphorical minimalism of Oscar Niemeyer's student well reflects the communal ecumenical ideas. The purity of form (apart from ideological motivations) corresponds to the character of the modernistic capital city of Brasilia. Source: *Temple of the Unrestricted Ecumenism*

Ryc. 68. Brazylia. Brasilia. Świątynia Dobrej Woli, portug. *Templo da Boa Vontade*. Zwieńczająca latarnia, niemal ukryta przed oglądem z zewnątrz (por., ilustr. 66), nowoczesnie nawiązująca do rozwiązania stosowanego w tradycyjnych świątyniach Źródło: *Temple of the unrestricted Ecumenism*

Fig. 68. Brazil. Brasilia. The Temple of Good Will (Portugal *Templo da Boa Vontade*). The crowning lantern, almost hidden from an external examination (cf. Fig. 66), modernly refers to a solution applied in traditional temples. Source: *Temple of the unrestricted Ecumenism*

15.4. OD KONFLIKTÓW W STRONĘ POJEDNAŃ

Innym segmentem w strukturze nowoczesnych relacji między- religijnych, a konkretnie wyrazem braku porozumienia, są wewnętrzne konflikty między odłamami islamu, np. sunnitów przeciw szyitom. Jeszcze inny charakter ma wrogość islamu wobec religii Dalekiego Wschodu; w tym przypadku dojmujący był wspomniany *casus* wyrażony zniszczeniem przez Talibów, wielkich rzeźb Buddy w Bamian. Z perspektywy europejskiej religie Dalekiego Wschodu wydają się niedoceniane. Tymczasem oprócz znakomitości wysokiej kultury, zwłaszcza budowy świątyń oraz zespołów miejsc kultu, ich potęgą w sensie ilości wiernych np. hinduistów – czynią kwestie szerokiego synkretyzmu sprawą wielce poważną dla przyszłości. W tej dziedzinie, najpoważniejszym przedsięwzięciem było Spotkanie w Światowy Dzień Modlitwy o Pokój, zorganizowany w Asyżu 27 października 1986 r., przez papieża Jana Pawła II, z przywódcami 12 najbardziej liczebnych religii świata. Głównym przeciwnikiem tego Spotkania był ówczesny Przewodniczący Watykańskiej Komisji Doktryny Wiary kard. Joseph Ratzinger, aktualny papież Benedykt XVI.

Ojciec Św. Jan Paweł II miał podczas swego pontyfikatu szereg najwyższej wagi, ryzykownych na owe czasy, pionierskich poczynań pojednawczych. Był gościem meczetu i synagogi, a z muftimi i rabinami prowadził życzliwe dialogi. Jego wysiłki dawały dobre owoce, miał godnych siebie wychowanków. Uroczystości żałobne czołowego z nich – arcybiskupa lubelskiego Józefa Życińskiego, uświetnili swoim aktywnym i życzliwym udziałem Główny Mufti wyznawców islamu w Polsce – imam Nidal Abu Tabaq, oraz Naczelny Rabin Polski – Michael Schudrich.

Ojciec Św. Jan Paweł II modlił się przy Ścianie Smutku i pozostawił tam kartkę z napisaną intencją pojednania. Swoją empatią obejmował także ateistów, co należało do zupełnych wyjątków u hierarchów kościelnych. Rzadko przypominany jest wspaniały fragment jego dziejowej homilii wygłoszonej 2 czerwca 1979 roku pod krzyżem na Placu Zwycięstwa („...niech zstąpi Duch Twój..”) gdy wspominając zniszczoną podczas wojny statuę Chrystusa przed Kościołem Św. Krzyża przy Krakowskim Przedmieściu stwierdził, że „Chrystus cierpiał za wierzących i za niewierzących”.

Na niwie kulturowej, kapitalnym i odważnym eksperymentem w kierunku porozumienia, jest zorganizowana przez wielkiego dyrygenta i pianistę argentyńskiego pochodzenia żydowskiego, Daniela Barenboim'a wraz z jego palestyńskim przyjacielem Edwardem Saidem, arabsko – żydowska młodzieżowa orkiestra symfoniczna (1999). Wielki dyrygent i pianista, emisariusz porozumienia Palestyny z Izraelem, wraz z synem skrzypkiem, koncentruje z nią na światowych tournée. Członkami są młodzi utalentowani artyści z: Egiptu, Iranu, Izraela, Jordanii, Libanu, Palestyny i Syrii⁷⁵. Wyzwaniem drugiej dekady XXI wieku jest więc kontynuacja tak zainaugurowanego postępu: od tolerancji, przez porozumienie, do solidarności (Zygmunt Bauman).⁷⁶ Dla architektów, jako wspomagających swą inwencją i talentem dobre intencje rzeczników takiej więzi, wyzwaniem może być przyczynek w postaci poszukiwania propozycji budowy wielo-religijnych miejsc kultu.

15.5. DZIEŁA ISLAMU I JUDAIZMU NA KRAWĘDZI MILENIUM

Pod koniec XX wieku i na przełomie milenium wzrosły napięcia pomiędzy światem arabskim i żydowskim na Bliskim Wschodzie. Odzwierciedliło się to radykalizacją pozycji fundamentalistycznych u przedstawicieli obydwu przedmiotowych Abrahamowych religii. Równoległe z intifadą in situ, daje się zauważyć silna ekspansja islamu w skali globalnej. Tendencja ta przejawia się także w zakresie miejsc kultu. Wśród dzieł islamu powstałych w ciągu minionego dwudziestolecia, na czoło wybija się meczet Hassana Drugiego

⁷⁵ Barenboim, Daniel; Said, Edward W. 2007. *Paralele i paradoksy*. Wyd. PiW Państwowy Instytut Wydawniczy. Warszawa, 160 s.

⁷⁶ Bauman, Zygmunt. 1999. *Globalization The Human Consequences*. Wyd. Polity Press & Blackwell Publishers Ltd. Oxford.

w Casablance (1993) (ryc. 69 - 74). Jest najwyższą islamską budowlą świata; jego minaret liczy 210 metrów wysokości. Pod względem pojemności wiernych jest piątym meczetem świata. We wnętrzu mieści się wygodnie 25 tysięcy osób, a w obrębie zrealizowanych do chwili obecnej otaczających placów – zarówno otoczonych arkadami jak otwartych w kierunku morza, swobodnie może uczestniczyć w zgromadzeniach około 80 tysięcy osób. Estetyka architektury i detalu jest jednoznacznie zachowawcza, de facto stanowi eklektyczny pastisz powszechnie występującej estetyki meczetów, przy jednoczesnym znacznym powiększeniu przeciętnie istniejących wymiarów.

Ryc. 69. Maroko. Casablanka. Meczet Hassana Drugiego. Widok wzdłuż głównej osi, od strony miasta, od południa, w kierunku głównego wejścia. Uwagę zwraca ciekawy układ placów publicznych w formie trójlistka koniczyny, oddzielonych portykami arkadowymi. Źródło: Fot. autora

Fig.69. Morocco. Casablanca. Hassan II Mosque. View along its main axis, from the city, from the south towards the main entrance. Attention-worthy is an interesting layout of public squares in the form of a three-leaf clover, separated with arcaded porticos. Source: photo by the author

Ryc. 70. Maroko. Casablanka. Meczet Hassana Drugiego. Otwarty plac od strony zachodniej budynku świątyni, doprowadzający do linii brzegowej Atlantyku. Źródło: Fot., autora

Fig. 70. Morocco. Casablanca. Hassan II Mosque. An open plaza from the west side of the temple building leading to the Atlantic coast line. Source: photo by the author

Ryc. 71. Maroko. Casablanka. Meczet Hassana Drugiego. Główny osiowy portyć. Oddziela główny plac przed wejściem do świątyni, od następnego placu pomocniczego, który przylega do obwodnicy nadmorskiej miasta. Po dwóch stronach placu pomocniczego widoczne pierzeje budynków związanych programowo z meczetem. Źródło: Fot. autora

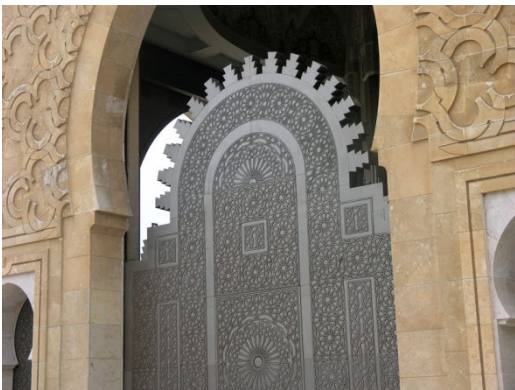
Fig. 71. Morocco. Casablanca. Hassan II Mosque. Main axial portico. It separates the main plaza in front of the temple entrance from another auxiliary square adjoining the coastal ringroad. At both sides of the auxiliary square visible frontages of buildings associated with the Mosque. Source: photo by the author

Ryc. 72. Maroko. Casablanka. Meczet Hassana Drugiego. Główny osiowy portyć i główny plac przed wejściem do świątyni. Stanowi on kameralną, przyjazną przestrzeń społeczną, która łagodzi wrażenie gigantyzmu świątyni. Źródło: Fot. autora

Fig. 72. Morocco. Casablanca. Hassan II Mosque. Main axial portico and main plaza in front of the temple entrance. It constitutes a cosy and friendly social space, which alleviates the impression of the Mosque's gigantic character. Source: photo by the author

Głównym autorem jest francuski architekt Michel Pinseau, co jest zrozumiałe wobec wciąż istniejącej zależności kulturowej w królestwie Maroka, od tradycji kolonialnej związanej z Francją. Meczet Hassana Drugiego jest doniosłym zjawiskiem krajobrazowym. Położony jest na styku z linią brzegową Atlantyku, od strony miasta; stanowi jego efektowne zakończenie – zaakcentowane gigantyczną wieżą minaretu. Dominuje ona tym bardziej, że okoliczne dzielnice Casablanki mają niską, nadmorską zabudowę o charakterze tradycyjnego kurortu (por. kultowy film Casablanca, 1943). Zespół przestrzenny meczetu widziany od strony morza jest imponującym „strażnikiem” miasta, a wieża oprócz siły oddziaływania w roli symbolu religijnego, stanowi znakomicie funkcjonującą latarnię morską, też będącą przecież oprócz praktycznej funkcji nawigacyjnej – także obiektem symbolicznym.

Ryc. 73. Maroko. Casablanka. Meczet Hassana Drugiego. Portal i brama boczna w głównej fasadzie wejściowej. Źródło: Fot., aut

Fig. 73. Morocco. Casablanca. Hassan II Mosque. Portal and side gate in the main entrance facade. Source: photo by the author

Ryc. 74. Maroko. Casablanka. Meczet Hassana Drugiego. Głowica podwójnej kolumny przy wejściu głównym. Źródło: Fot., aut

Fig. 74. Morocco. Casablanca. Hassan II Mosque. Head of a double column at the main entrance. Source: photo by the author

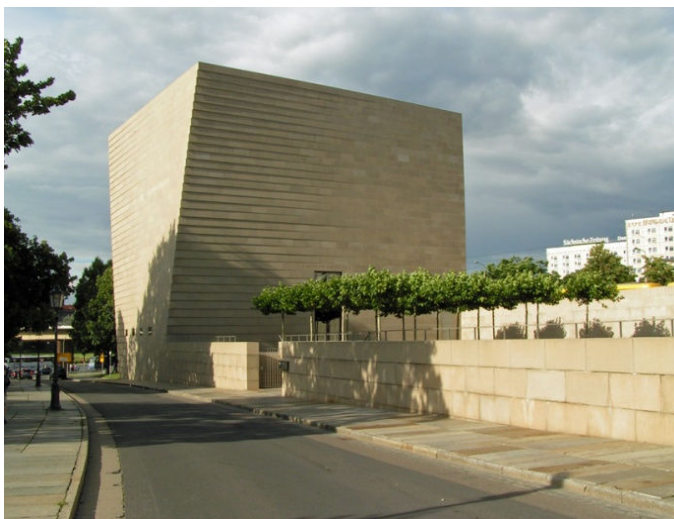

Ryc. 75. Niemcy. Drezno. Nowa Synagoga. Jedna z galerii zewnętrznych doprowadzająca do placu wspólnego znajdującego się między dwoma budynkami synagogi. Źródło: Fot. Przemysław Kowalski.

Fig. 75. Germany. Dresden. New Synagogue. One of external galleries that leads to the communal plaza between the two buildings of the Synagogue. Source: photo by Przemysław Kowalski.

Ryc. 76. Niemcy. Drezno. Nowa Synagoga. Budynek sacrum i plac wspólnotowy/ogród z zielenią. Źródło: Fot. Przemysław Kowalski.

Fig. 76. Germany. Dresden. New Synagogue. The building of the sacred element and the communal plaza / garden full of greenery. Source: photo by Przemysław Kowalski.

Ryc. 77. Niemcy. Drezno. Nowa Synagoga. Budynek sacrum, detal elewacji schodkowych-odwróconych, z minimalnymi oknami-szczelinami. Źródło: Przemysław Kowalski

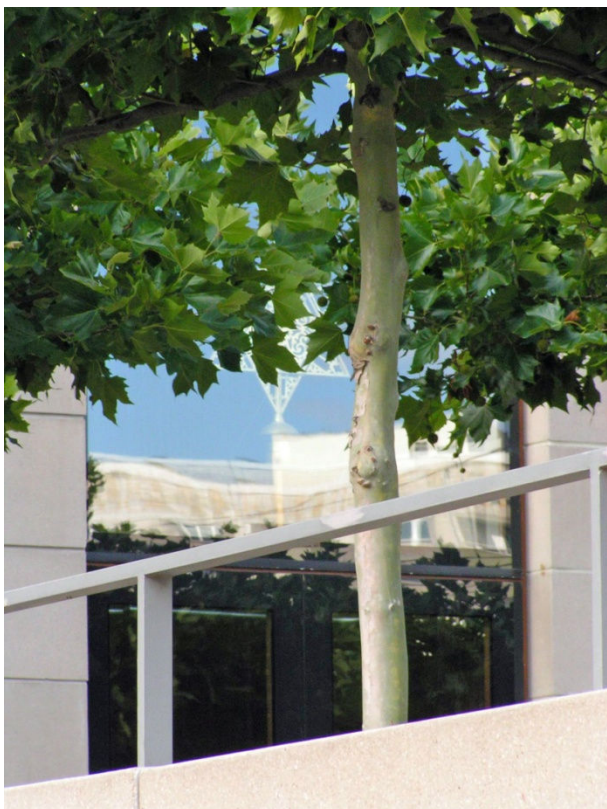
Fig. 77. Germany. Dresden. New Synagogue. The building of the sacred element, a detail of reversed step-like elevations, with minimal slot windows. Source: Przemysław Kowalski

Również judaizm, zarówno w Izraelu, jak też w diasporze odnotowuje ważne inwestycje sakralne, przede wszystkim odtworzenia poprzez literalne rekonstrukcje bożnic – synagog zburzonych wskutek działań dyskryminacyjnych i wojennych. Wśród tych przedsięwzięć na uwagę zasługuje odbudowa przepięknej jakby minimalistycznej głównej synagogi Jerozolimy, tzw. *hurvy*, w Starym Mieście (2010) oraz głównej synagogi Berlina, bogato ornamentowanej i pokrytej misternymi mozaikami (1995). Wybitnym dziełem w pełni nowoczesnym i wybitnie innowacyjnym jest nowa synagoga w Dreźnie (arch. Rena Wandel-Hoefer i Wolfgang Lorch, z zespołem, 2001) (ryc. 75 - 78). Została zrealizowana ściśle na fundamentach dawnej synagogi wzniesionej w 1840 roku przez znako-

mitego drezdeńskiego architekta doby eklektyzmu, Gottfrieda Sempera, jednego z najlepszych niemieckich architektów wszechczasów, autora m.in. przesławnej opery.

Nowa synagoga w niczym nie przypomina ani pierwowzoru, ani w ogóle architektury tradycyjnych synagog. Jest zestawieniem dwóch abstrakcyjnych zwartych brył (sacrum i hala pamięci), pomiędzy którymi znajduje się piękny kameralny plac wspólnotowy/ogród, oddzielony od miasta balustradami i obsadzony dyskretną zielenią, zaś ściany częściowo pokryte są całorocznymi pnączami. Dwie bryły są zróżnicowane, bazują na proporcji sześciątów, ale są zmodyfikowane w formie trapezowej i schodkowej–odwróconej. Materię stanowi tradycyjnie ulubiony przez Niemców beżowy piaskowiec, znakomicie użyty w sensie tektonicznym, z minimalnymi, abstrakcyjnie skomponowanymi okienkami szczelinowymi. Całość czyni świetne wrażenie; obiekt był nominowany w 2003 roku do prestiżowej nagrody im. Miesa van der Rohe czyli Nagrody Unii Europejskiej dla Architektury Współczesnej, współfinansowanej przez Biuro Unii Europejskiej w Brukseli oraz Fundację Miesa van der Rohe z siedzibą w Barcelonie. W ostatecznych rozstrzygnięciach konkursowych praca uległa wobec realizacji Zahy Hadid.

Ryc. 78. Niemcy. Drezno. Nowa Synagoga. Fragment widoku w kierunku hali pamięci. Balustrada od strony ulicy, odbicie w szybie hali pamięci ukazujące gwiazdę na szczycie przeciwległego budynku sacrum, zieleń – integralny czynnik kompozycji zespołu. Źródło: Przemysław Kowalski

Fig. 78. Germany. Dresden. New Synagogue. Fragment of view towards the memory hall. Balustrade from the street side, reflection in the memory hall glass pane showing the David's star on top of the opposite building of the sacred element; greenery - an integral element in the composition of the complex. Source: Przemysław Kowalski

15.6. W WIEKU XXI – W KIERUNKU OTWARCIA

Bezdiskusyjnym w swojej ideowej przejrzystości, wyrazem pozytywnego „solidarnościowego myślenia”⁷⁷ ekumenicznego, jest protestancko-katolicki kościół pod wezwaniem Świętej Marii Magdaleny we Freiburgu, w Badenii – Wirtembergii, Niemiecka Republika Federalna (ryc. 79 – 81). W przedmiotowym regionie Breisgau (pol. Bryzgowia), niemal na granicy ze Szwajcarią, istnieje dwu- religijna społeczność: ewangelicka i katolicka, współżyjąca tradycyjnie w jak najlepszych relacjach. Niejako wykresem przestrzennym takiej jedności w dwoistości, wyrażającej wspomniane przymioty: tolerancję, zrozumienie

⁷⁷ Bauman, Zygmunt. 2010. *Nowy nieład światowy*. Red. Żakowski, Jacek. *Polityka* 51 (2787). 114 s.

i solidarność, jest wspomniany kościół. Został wzniesiony w 2004 roku, według projektu grupy architektów „KSG” z Kolonii: Johannes Kistera, Reinharda Scheithauera i Susanne Gross.

Ryc. 79. Niemcy. Freiburg. Ekumeniczny kościół pod wezwaniem Świętej Marii Magdaleny. Widok od strony głównego wejścia z przestrzeni publicznej miasta
Źródło: Jacek Gyurkovich

Fig. 79. Germany. Freiburg. Ecumenical St. Mary Magdalene's Church. View from the main entrance side, from the public space of the city. Source: Jacek Gyurkovich

Jego układ złożony jest z: centralnego hallu wejściowego – obszernej kruchty, z której dalej wprost osiowo wchodzi się do środkowej hali – nawy wspólnej dla wszystkich przybywających. Po obydwu stronach, za przesuwanymi ścianami znajdują się podobne wielkościowo do opisanego segmentu centralnego – dwie nawy boczne – skrzydła, dla obydwu grup wyznaniowych. W sytuacji zasuniętych ścian działowych wejścia do sal bocznych prowadzi przez wewnętrzne wrota – portale. Spotkania i ceremonie odbywają się albo osobno, przy zamkniętych ścianach działowych, albo wspólnie przy ścianach rozsuniętych, w wielkim wspólnym otwartym wnętrzu trójnawowym. Pod względem estetycznym wnętrza są arcy- surowe, o brutalizującym wystroju z czystego betonu; podobnie jak bryła zewnętrzna – ciężka, bunkrowata w swej masywności, o nieco krystalicznych, trójkątnych podziałach struktury. Jej nieco tępawa szarość – dosłownie i w przenośni oraz mało wyszukane proporcje nie są ani kontekstualne, ani gentryfinujące wobec otoczenia.⁷⁸

Ryc. 80. Niemcy. Freiburg. Ekumeniczny kościół pod wezwaniem Świętej Marii Magdaleny. Centralne wnętrze – nawa główna, rozdzielająca/łącząca skrzydła – nawy boczne katolicką i protestancką..
Źródło: Jacek Gyurkovich

Fig. 80. Germany. Freiburg. Ecumenical St. Mary Magdalene's Church. Central interior: central nave which separates (or links) the two wings (side aisles) - one Catholic, and one Protestant. Source: Jacek Gyurkovich

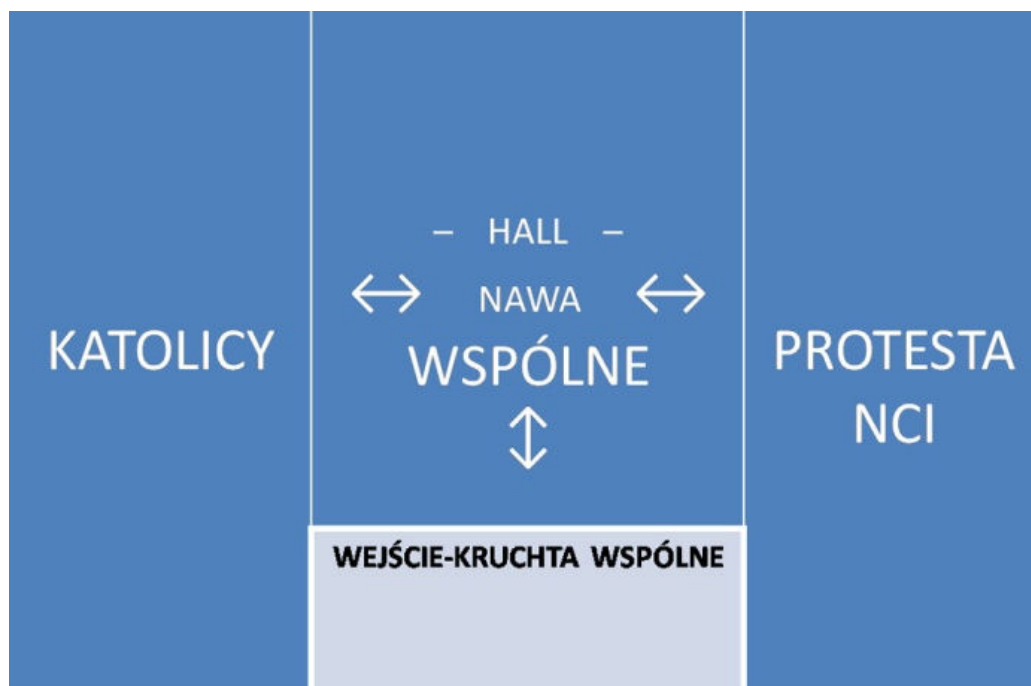

Wybitnie profesjonalny i współczesny charakter nosi Ekumeniczna Kaplica Sztuki p.w. Św. Henryka k/Turku (ang. St. Henry's Ecumenical Art Chapel, autorzy: Matti Sanakse-

⁷⁸ Por. na ten temat: Węclawowicz – Gyurkovich Ewa. 2008. *Nie tylko minimalizm w przestrzeni miast*. Czasopi-smo Techniczne. Zeszyty Architektura. Numer 6A. Red. Kozłowski Dariusz. Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej. Kraków.

naho oraz Pirjo Sanaksenaho, Enrico Garbin z Helsinek; wnętrzarze Kain Tapper i Hannu Konola, 2005) (ryc. 82 – 86).

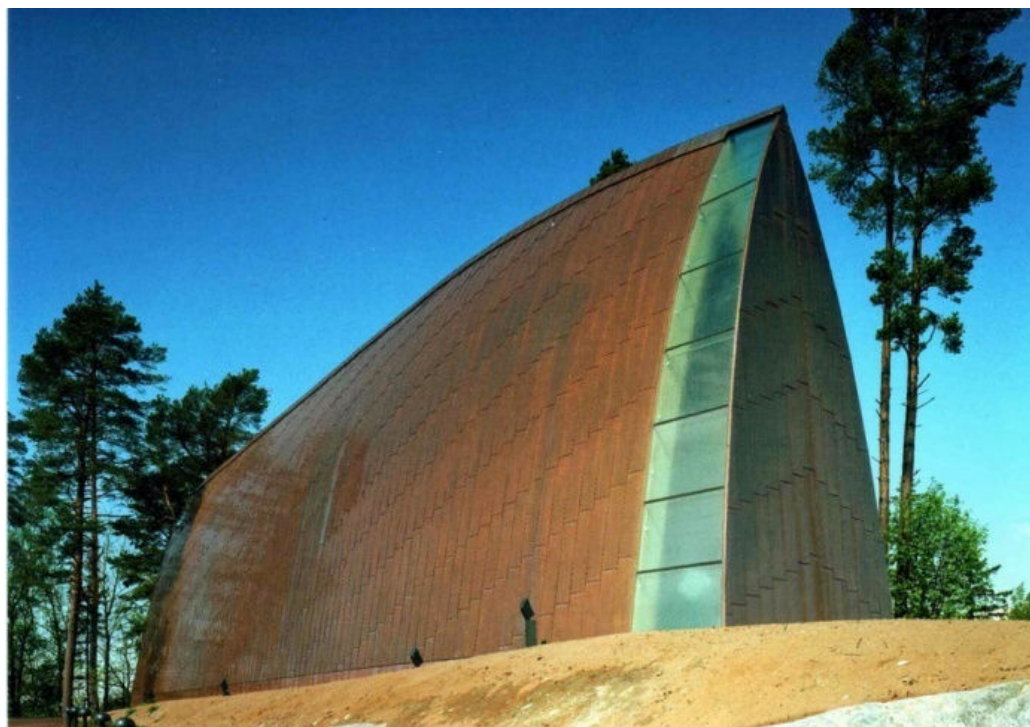
Wzniesiona została w romantycznej scenerii pierwotnego nordyckiego chramu, na wyniosłej skalnej wysepce, nieopodal fińskiego Turku. Bryła jest lapidarna, jednorodna o formie odwróconej łodzi, organicznie kontynuująca skałę podłoża. Z dala wygląda jakby wykonano ją z idealnie wypolerowanego czerwonego drewna; okazuje się, że pokrycie stanowią cieniutkie listki z uszlachetnionej miedzi. Pokrycie harmonizuje z otaczającym sosnowym lasem. Miejsce kultu połączone jest w jednej wydłużonej, osiowej kubaturze z galerią sztuki. Poprzez nią wchodzi się do budynku i podąża wzdłuż osi, w stronę nawy.

Ryc. 81. Niemcy. Freiburg. Ekumeniczny kościół pod wezwaniem Świętej Marii Magdaleny. Schemat programowo – funkcjonalny rzutu świątyni, ukazujący relacje ekumeniczne: wspólnotę i rozdzielczość wyznaniową. Źródło: Opr. Studio AS Wojciech Kosiński, rys. Miłosz Zieliński

Fig. 81. Germany. Freiburg. Ecumenical St. Mary Magdalene's Church. Programme and functional layout of the temple plan, showing ecumenical relationships: religious community and separation. Source: Studio AS Wojciech Kosiński, drawing by Miłosz Zieliński

Droga wiedzie od ciemności kruchty — do jasności prezbiterium, która pochodzi z okolo ołtarzowych, bocznych oszkleń na całej wysokości kościoła, początkowo ukrytych przed wchodzącymi. Podczas nabożeństwa można przyglądać się ekspozycji. Pomimo nowoczesności idei i rozwiązania funkcjonalnego, nastrój kojarzy się z pierwotnym kościółkiem skandynawskim. Wynika to z konsekwentnie użytego we wnętrzu drewna. Klejone sosnowe, rytmiczne dźwigary łukowe symbolizują jednocześnie gęste (co 2 m.) krokwie, jak również organiczne żebra — wręgi arki. Drewno ma naturalny kolor, przewidywane jest stopniowe przebarwienie na rudo. Komentatorzy wspominają, że kaplica czyni wrażenie połączenia fińskiej architektury organicznej Alvara Aalto i Rheima Pietilä, z japońskim szintoistycznym minimalizmem Tadao Ando.

Ryc. 82. Finlandia. Turku. Ekumeniczna Kaplica Sztuki p.w. Św. Henryka. Widok od strony prezbiterium ukazujący zasadę oświetlenia wnętrza narożnymi pasami okiennymi Źródło: Broner...*Northern Light, Landscape and Wood...Ecumenical Art Chapel*

Fig. 82. Finland. Turku. St. Henry's Ecumenical Art Chapel. View from the chancel side showing the way the interior is lit by corner window strips. Source: Broner...*Northern Light, Landscape and Wood Ecumenical Art Chapel*

Dwu- a czasem wielo- funkcyjność tej świątyni wywołuje często w jej wnętrzu atmosferę nieporównywalną: ani z wnętrzami kościołów katolickich, ani zborów protestanckich. Czasem bowiem toczy się w nich porostu życie zbiorowe związane z nie w pełni religijną działalnością odprawiania i uprawiania kultu. Odbywają się wernisaże wystaw ogarniające całe wnętrze i przenoszące się w otoczenie świątyni. Przybywają wycieczki zwiedzających ekspozycje lub uczestniczących w zdarzeniach artystycznych takich jak happeningi oraz interaktywne instalacje. Bywają też warsztaty, których główna aktywność zachodzi w części ekspozycyjnej, ale spokojne narady, szkicowanie, artystyczne skupienie, medytacja i zwykła chwila odpoczynku uczestników – znajdują miejsce w świątynnej nawie – z należytym uszanowaniem ołtarza i otaczającego go prezbiterium.

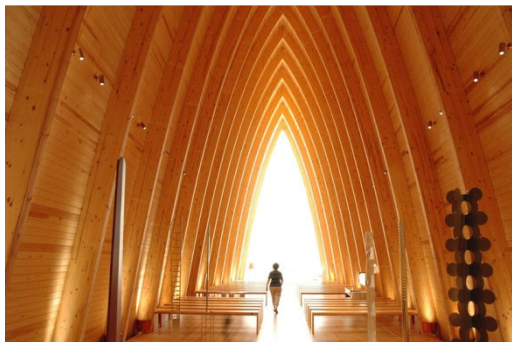
Obiekt został przysłowiowo „obsypany” nagrodami. W roku poświęcenia i inauguracji użytkowania – 2005 – otrzymał dwie znamienite ogólno- skandynawskie nagrody architektoniczno – budowlane: „Dach Roku (fin. *Vuoden Katto*) oraz „Triumf Drewna” (duńsk., norw., *Tre-Prise*) – przyznawana w wyniku optymalizacji opinii skandynawskich stowarzyszeń architektonicznych i referendum publicznego *via internet*. W tym samym roku Kaplica otrzymała wyraz uznania w postaci „Kościelnej Nagrody Kultury” (fin. *Kirkon kulttuuripalkinto*); przy tej okazji arcybiskup północnego kościoła reformowanego wygłosił znaczące przemówienie nt. wartości świątyń ponad- wyznaniowych. Podczas Biennale w Wenecji (2005), Kaplica eksponowana w formie wystawowej i multimedialnej, uzyskała najwyższe opinie zarówno za projekt, jak też za realizację oraz wartości ideowe. W roku 2007 poświęcono jej specjalne wydanie japońskiego czasopisma *Architecture and Urban*

nism a + u, a na światowej wystawie w Tokio (2008) reprezentowała Finlandię w segmencie ekspozycyjnym „Święta Przestrzeń” (ang. *Holy Space*).⁷⁹

Ryc. 83. Finlandia. Turku. Ekumeniczna Kaplica Sztuki p.w. Św. Henryka. Widok od południa. Świątynia jest tradycyjnie orientowana – zwrócona ołtarzem w kierunku wschodnim Źródło: Broner...*Northern Light, Landscape and Wood...Ecumenical Art Chanel*

Fig. 83. Finland. Turku. St. Henry's Ecumenical Art Chapel. View from the south. The Chapel is oriented in a traditional way, with its altar directed to the east. Source: Broner...*Northern Light, Landscape and Wood...Ecumenical Art Chapel*

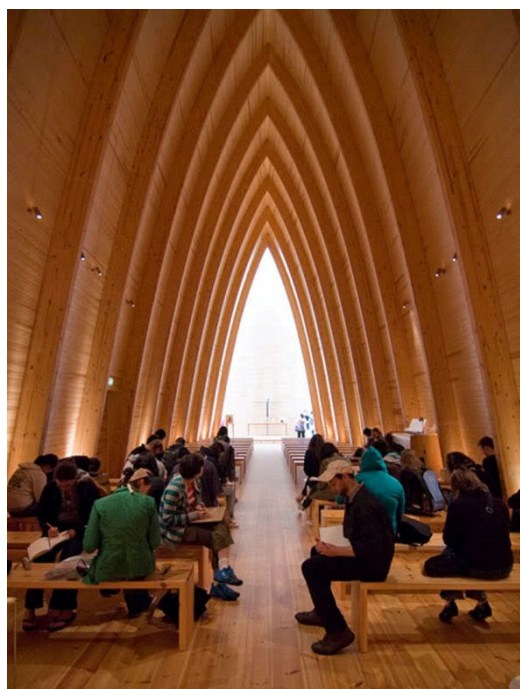
Ryc. 84. Finlandia. Turku. Ekumeniczna Kaplica Sztuki p.w. Św. Henryka. We wnętrzu łuki tramowo - krokwiowe stanowią aluzję do konstrukcji żebrowo - wręgowej kadłuba odwróconej łodzi – nawy. W nawie widoczna jest dyskretna ekspozycja zmienna ekspozycji z kręgu sztuki nowoczesnej. Źródło: Broner...*Northern Light, Landscape and Wood Ecumenical Art Chapel*

Fig. 84. Finland. Turku. St. Henry's Ecumenical Art Chapel. Bearer and rafter arches in the interior allude to the rib and frame structure of a turned-down boat (a ship). Visible in the nave is a discreet changing exhibition of modern art. Source: Broner...*Northern Light, Landscape and Wood Ecumenical Art Chapel*

Szczególnie wcielająca zasadę nowoczesności w podejściu do świątyni wielo-światopoglądowej, jest wśród dzieł najnowszej generacji – minimalistyczna drewniana Ekumeniczna Kaplica Polna (ew. Polowa; oryg. ang. Field Chapel, niem. Flur – Kpelle), nieopodal Bödighheim k/Buchen, w Badenii – Wirtembergii (2009) (ryc. 87 – 90). Nie tylko jej architektura, ale także podstawy ideowe i sposób organizacji inwestycji zasłużyły na największą uwagę i aprobatę, co odzwierciedliło się sławą i wysoką nagrodą. Jak wspomniano, Badenia – Wirtembergia jest krajem związkowym o znakomitym społecznym klimacie, religijnego otwarcia. Czynnikiem dodatkowo sprzyjającym przedsięwzięciu ekumenicznemu jest programowa postępowość i nowoczesność miejscowej społeczności w Bödighheim i regionie Buchen. Nazywa ona siebie w j. angielskim|: *The New –Modern Community*, pomimo że miejscowość właśnie obchodzi swoje 1000-lecie erygowania, którego symbolem jest średniowieczne zamczysko.⁸⁰ Wykorzystując w konstruktywny sposób wojenne zniszczenia i możliwości odbudowy na dowolny sposób – wybrano modernizm.

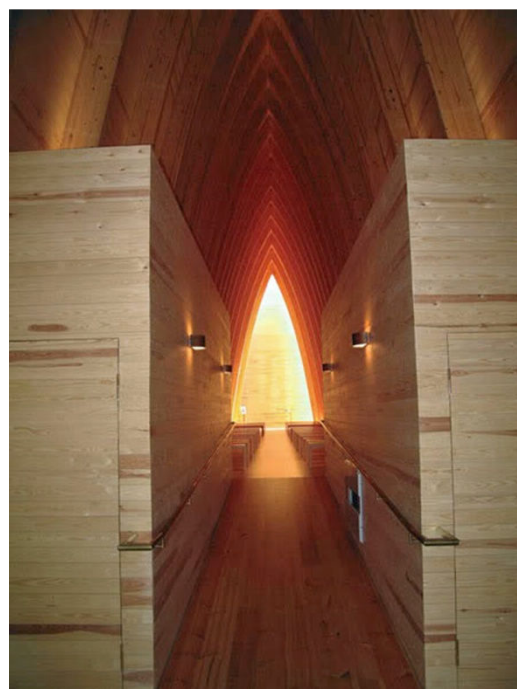
⁷⁹ Broner, Kaisa. 2007. *Northern Light, Landscape and Wood as Architecture. St. Henry's Ecumenical Art Chapel in Turku*. Carré Bleu, 1, Aneks. Paryż, Neapol, Helsinki.

⁸⁰ Saieh, Nico. 2009. *Field Chapel in Boedigheim by Students of the College of Architecture at the Illinois Institute of Technology*. W: <http://www.archdaily.com/37921/field-chapel-in-boedigheim-students-of-the-college-of-architecture-at-the-illinois-institute-of-technology-ecker-architekten>

Ryc. 85. Finlandia. Turku. Ekumeniczna Kaplica Sztuki p.w. Św. Henryka. Kaplica jest dla twórczej młodzieży powszednim miejscem artystycznych warsztatów: plastycznych, muzycznych, poetyckich i in. Źródło: Broner...*Northern Light, Landscape and Wood...Ecumenical Art Chapel*

Fig. 85. Finland. Turku. St. Henry's Ecumenical Art Chapel. This is a daily venue of artistic workshops for creative youth (fine arts, music, poetry, etc.). Source: Broner *Northern Light, Landscape and Wood Ecumenical Art Chapel*

Ryc. 86. Finlandia. Turku. Ekumeniczna Kaplica Sztuki p.w. Św. Henryka. Przy wejściu w kruchcie znajdują się pomieszczenia atelierów i archiwów dla twórców. Źródło: Broner...*Northern Light, Landscape and Wood...Ecumenical Art Chapel*

Fig. 86. Finland. Turku. St. Henry's Ecumenical Art Chapel. At the entrance in the porch there are ateliers and archives for artists. Source: Broner...*Northern Light, Landscape and Wood...Ecumenical Art Chapel*

Przejawiał się w ciągu II połowy XX w., w zabudowie mieszkaniowej, w kreacji szkół, szpitala, a sukcesywnie: pola golfowego, parku biznesowego – powiązanych sprawną siecią drogową, ze szczególnym uwzględnieniem transportu publicznego, także w skali gminy i regionu. Również nowoczesna okazała się w nowym Milenium kongregacja protestancka z progresywnym pastorem Dankwartem Moser – Feesche. Stał się on głównym ideodawcą przedsięwzięcia i zlecił, aby przygotowała je właścicielka biura z sąsiedniego miasteczka, architekt Dea Ecker. Jest ona absolwentką słynnego chicagowskiego Illinois Institute of Technology (IIT), czyli Nowego Bauhausu, założonego w 1937 roku przez László Moholy - Nagy, po ekspulsji Bauhausu z Niemiec. Poprosiła do współpracy kolegę ze studiów, obecnie profesora IIT Franka Flury, będącego jednocześnie praktykiem prowadzącym biuro, z dużymi sukcesami w dziedzinie realizacji pro- społecznych i pro- ekologicznych.

Ryc. 87. Niemcy. Bödighheim. Ekumeniczna Kaplica Polna. Współpraca międzynarodowego warsztatu akademickiego z warsztatami lokalnych rzemieślników zaowocowała bezpretensjonalną, praktyczną i naturalną architekturą.. Źródło: Saieh *Field Chapel*

Fig. 87. Germany. Bödighheim. Ecumenical Field Chapel. Combination of international academic skills with those of local craftsmen resulted in an unpretentious, practical and natural architecture. Source: Saieh *Field Chapel*

Ryc. 88. Niemcy. Bödighheim. Ekumeniczna Kaplica Polna. Progresywna idea kongregacji kościelnej w powiązaniu z eko- awangardowym podejściem architektonicznym odzwierciedliła się unikalnym dziełem. Źródło: Saieh *Field Chapel*

Fig. 88. Germany. Bödighheim. Ecumenical Field Chapel. The progressive idea of the church congregation in combination with an ecologically avant-garde architectural approach was reflected in a unique piece of work. Source: Saieh *Field Chapel*

W powstałym układzie biuro Dea'i Ecker zostało jednostką kontaktową ds. relacji z inwestorem, urzędem i mieszkańcami. F. Flury został głównym projektantem, a grupa 12 osób studiujących w jego klasie w ITT – wykonała dokumentację oraz realizowała obiekt. Za tę pracę studenci otrzymali w Chicago zaliczenie semestru oraz praktyki budowlanej. Były to osoby o różnych narodowościach i odmiennych światopoglądach w dziedzinie wiary i religii. Do realizacji zgłosili udział miejscowi rzemieślnicy. Stali się oni opiekunami studentów w procesie wykonawstwa, i udostępniili swoje warsztaty do prac budowlanych. Mieszkańcy dokonali także donacji finansowych (np. na koszty podróży autorów) oraz donacji materiałów budowlanych (cegła, zaprawa, żwir, drewno, stal). Jedna z obywatelskich rodzin ofiarowała swoją połowę działkę na lokalizację Kaplicy.

Znalazła ona miejsce na malowniczej, lekko wypukłej wysoczyźnie, dominującej nad zamieszkałą doliną, łącząc się ponad nią wizualnie w „dalekim sąsiedztwie” (ang. *a far neighbourhood*) z równie wysokim wzgórzem zamkowym. Nie przewidziano drogi kołowej, a jedynie komfortową ścieżkę dla wózków, rowerów i pieszych. Doprowadza ona do Kaplicy poprzez zaprojektowane żwirowisko (20 x 20 m.) z otoczków, stanowiące bezpośrednie otoczenie obiektu, częściowo obramione żywopłotami. Żwirowisko izoluje przybyśców od łąki/pola i potencjalnego błota, jest względnie stabilne do stania i przechodzenia; ale przepuszczalne, w sumie biologicznie czynne, mimo wspomnianego statusu nawierzchni na w pół utwardzonej.

Ekumeniczna Kaplica Polna jest skrajnie prostą strukturą ciesielską. Jej wymiary zewnętrzne z konstrukcją wynoszą około 3,30 x 6,60 x 9,90 m, w układzie schodkowym – o niższej części wejściowej (3,30 m), zakończonej pionową wieżą (9,90 m.). Struktura została posadowiona z 10-centymetrowym odstępem dla przewiewu, izolacji przeciwwilgociowej i niegromadzenia się wody – na posadzce z rozbiórkowego klinkieru, ofiarowanego przez sąsiada. Rzut stanowią trzy zestawione sekwencyjnie kwadraty, wszystkie o

bokach 3,30 x 3,30 m., z których pierwszy jest tylko płaskim podestem wejściowym. Stąd proste drzwi prowadzą przez pierwszy niższy, pomocniczy segment „profanum” (wys. 3,30 m.), korytarzykiem obok drewnianego boksu, służącego jako zakrycia. Następnie przechodzi się prosto dalej poprzez ten segment, poszerzony, z wzdłużną ławeczką, pozbawiony sufitu i dalej linią prostą przez drugie identyczne amfiladowe drzwi – do wieży będącej głównym docelowym miejscem o charakterze przestrzeni sakralnej (rzut 3,30 x 3,30, wys. 9,90 m.).

Ryc. 89. Niemcy. Bödigheim. Ekumeniczna Kaplica Polna. Ożywcza współczesna estetyka minimalistyczna znalazła idealne zastosowanie dla funkcji postępowych spotkań międzywyznaniowych. Źródło: Saieh *Field Chapel*

Fig. 89. Germany. Bödigheim. Ecumenical Field Chapel. Novel, contemporary minimalist aesthetics found an ideal application for progressive denominational meetings. Source: Saieh *Field Chapel*

Jej struktura w 1/3 dolnej części (wys. 3,30 m.) stanowi pełne ściany drewniane, „wymykające” przestrzeń czyli w tym wypadku wytwarzające mini – wnętrze. Jest ono do wysokości powyżej wzrostu człowieka zasłonięte/ zamknięte przed kierowaniem wzroku na zewnątrz. Górne 2/3 wieży jest ażurowe, wytworzone z poziomych listew ustawionych pochyło jak w tradycyjnej okiennicy/żaluzji. Dzięki takiemu układowi, gdy wieża jest oglądana zewnątrz w ujęciu przekątniowym, a zwłaszcza w ujęciu dynamicznym przy obchodzeniu jej wokół – jej skośne listwy nakładające się w planie bliższym i dalszym dla oglądającego, wytwarzają wspaniałe migotliwe efekty artystyczno- optyczne (op-art’owskie). Pod względem konstrukcyjnym listwy są wpuszczone do czterech narożnych, masywnych słupów stanowiących węzły. Dach na nich jest płaski, wykończony od spodu prostą listwową strukturą kasetonową o kwadratowych polach. Wykorzystano miejscowy modrzew o znacznej zawartości soków ustrojowych (niewymagający suszenia), które nadają drewnu wartości izolacji przed chłonięciem wody, oraz ognioodporności. Konstrukcja została obliczona na odporność przeciw parciu i ssaniu wiatru tzw. wiekowego, czyli o sile występującej teoretycznie *in situ* średnio raz na sto lat.

Po poświęceniu Kaplicy w roku 2009 przez protestanckiego biskupa i otwarciu jej do użytku, obudziła ona znaczne zainteresowanie lokalne i krajowe, przynosząc uznanie dla pomysłodawcy/ideologa pastora Moser – Feesche, dla jego kongregacji oraz mieszkańców i władz miejscowych. „W uznaniu rangi architektonicznej: idei, projektu i sposobu realizacji *Ecumenical Field Chapel in Boedigheim / Germany*, Amerykański Instytut Architektury AIA przyznał profesorowi F. Flury i 12-osobowej grupie studenckiej „odrabiającej” w ten sposób wiosenny semestr 2009 w ramach jego pracowni dydaktycznej w Illinois Institute of Technology IIT w Chicago – *The Distinguished Building Honor Award 2010*.” Dzięki temu sukcesowi rozpowszechnionemu poprzez media, przedsięwzięcie uzyskało ogólnosiatową renomę w środowisku zawodowym i w opinii publicznej, zwłaszcza w kręgach zainteresowanych i związanych z szeroko pojętym ekumenizmem wykraczającym poza ramy chrześcijaństwa i z ideą wielo- światopoglądowych miejsc kultu.

Wypowiedzi autorskie i głosy opiniodawców przyniosły interesujące informacje na temat subtelnych aspektów związanych z kreacją Kaplicy. O swoim rozumieniu Katedry Polnej F. Flury tak opowiada: *“an interdenominational chapel, a space for people who are in a search for God – a place for quiet reflection, but also one that welcomes hikers and cyclists who appreciate a rest stop that has a sense of beauty”*.⁸¹ Ultra minimalistyczna forma tego kameralnego obiektu miała w inwencji autorskiej trzy inspirujące wzorce, pochodzące z całkowicie „innych światów”: Świątynię Jerozolimską (główny gmach), wieżę zamku w Bödigheim oraz miejscowe suszarnie tytoniu, stanowiącego główny produkt uprawy lokalnych rolników. Pod względem lapidarności i bezpośredniej komunikatywności, w podziale na „profanum i sacrum” oraz w konsekwentnym wykorzystaniu idiomu tradycji prostej konstrukcji ciesielskiej – obiekt jest pokrewny z poprzednio zaprezentowaną Ekumeniczną Kaplicą Sztuki w Turku, wcześniejszą o cztery lata. Pod względem minimalizmu: wymiarowego i wyrazowego, ze względu na (pół ażurowe) zamknięcie ścian „sacrum” i skierowanie wzroku przybyszów głównie wzwyż ku niebu, a także w powodu lokalizacji wśród pól – budzi nieodparte skojarzenia ze słynną Kaplicą Brata Klausa, projektu Petera Zumthora (2007). Jednak w konkretach obydwa wskazane podobieństwa są bardzo dalekie, zaś analogie dotyczą głównie aspektów ideowych i skojarzeń wyższego stopnia.

Wymienione przykłady stanowią wspianiałą, pocieszającą odmianę estetyczną w porównaniu z pretensjonalną, spłaszczającą wartości, żurnalową i komercyjną architekturą współczesną. Wulgarność nowej architektury komercyjnej jest to swoiste dalsze obniżanie pułapu honoru człowieczeństwa po XX-wiecznym modernizmie, który wykorzystywał Oświeceniowy racjonalizm i „naukowy” socjalizm w kierunku atrofii transcendencji, a w ślad za tym – moralności. W XXI wieku coraz ważniejszym i pilnym zadaniem stają się miejsca kultu: otwarte i zapraszające do tej samej przestrzeni jednocześnie osoby o różnych wyznaniach i praktykach religijnych, mających odmienne przekonania światopoglądowe, łącznie z osobami poszukującymi, wątpięcymi i odrzucającymi wiarę.

Rolą współczesnych elit jest krzewienie wartości głębokich i wysokich, wobec wszechogarniającego spływania tych wartości i obniżania ambicji moralnych, na rzecz pragmatyzmu, hedonizmu, egoizmu i życia chwilą, bez szerszej i dłuższej perspektywy. Innym czynnikiem przemawiającym za tworzeniem wspominanych wyżej nowatorskich miejsc kultu „dla wszystkich i dla każdego” jest tempo i tryb życia. Wiele osób nie wygospodarowuje czasu, aby spokojnie i na dłużej złożyć osobistą wizytę w świątyni, choć w zasadzie chciałyby to uczynić. Inne nie mają motywacji, ale gdyby miejsce kultu znalazło się na ich drodze – skorzystaliby. Choćby dla chwili introspekcji, zastanowienia się nad sobą i swoimi sprawami, dla skupienia i wyciszenia, dla intelektualnej relaksacji, dla symbolicznego, lub rzeczywistego – ogrzania się.

⁸¹ Flury Frank. 2010. W: *Field Chapel by Students of the College of Architecture, in Boedigheim, Germany*. <http://archide.wordpress.com/page/19/> post 26 października.

Ryc. 90. Niemcy. Bödigheim. Ekumeniczna Kaplica Polna. Skrajnie lapidarna forma wykonana w równie „czystej” technice ciesielskiej, stanowi rewelacyjną spójność z naturalno – kulturowym krajobrazem. Źródło: Saieh *Field Chapel*

Fig. 90. Germany. Bödigheim. Ecumenical Field Chapel. An extremely succinct form made in an equally "pure" woodwork technique constitutes an exceptional cohesion with the nature and culture landscape. Source: Saieh *Field Chapel*

Wobec zarysowanych szkicowo powyższych uwarunkowań potrzebą obecnych czasów jest tworzenie nowoczesnych i nowatorskich miejsc kultu – bezpretensjonalnych, niekosztownych i skromnych wizualnie – działających tonująco, a nieepatujących powierzchownym lub ekspresyjnym, działającym bodźcowo *décor*. Oprócz lokalizacji wolnostojących – w miastach lub krajobrazach otwartych, miejsca sakralne winny być wbudowywane w obiekty kreujące i generujące zbiorowości:⁸² dworce, hipermarkety, parki tematyczne, obiekty kultury powszechnej i elitarnej – podobnie jak ma to już miejsce w szpitalach. A także winny znaleźć się w miejscach szczególnych, o charakterze wychowawczym i resocjalizującym jak zgrupowania służb mundurowych, domy samotnych rodziców z dziećmi, noclegownie, domy poprawcze i zakłady karne.

16. REKAPITULACJA

Relacje pomiędzy ludźmi, wynikające z różnic w ich poglądach wyznaniowych i religijnych, miały w czasach legendarnych i w toku całej zbadanej historii – oraz mają nadal – swoisty i silny wpływ na wydarzenia polityczne, społeczne i kulturowe. Ważną rolę w tej mierze odgrywa architektura. Dlatego wspomniane relacje również wpływały i wpływają na kształtowanie miejsc kultu – ich *sacrum i profanum* – w tym także na układy urbanistyczne i wręcz na kreowanie miast oraz okolic. W sposób oczywisty miejsca kultu,

⁸² Kucza – Kuczyński Konrad. 2010. Wypowiedź w dyskusji *Programme de Travail Place du Cult, Union International de l'Architecture*. Tuluza, 6 czerwca.

a zwłaszcza budynki świątynne różnych religii, są odmienne na skutek wytycznych liturgicznych i kulturowych, zalecanych lub nakazanych przez władze wyznaniowe. Jednak istnieją pomiędzy budowlami tej samej religii różnice estetyczne wynikające z różnych kultur lokalnych, w których budowle przedmiotowe się zrodziły.

Całkowicie odmiennym, ale znamionym zjawiskiem są budowle, które zmieniły religijne przeznaczenie pod naporem wydarzeń historycznych. Np. niektóre kościoły katolickie zostały na skutek reformacji przemienione w zbory protestanckie; na tak zwane kościoły reformowane, m.in. na obszarze Siedmiogrodu. Po II wojnie światowej na ziemiach PRL, w części wschodniej, następowały zamiany cerkwi prawosławnych na kościoły katolickie. Przykłady światowe obfitują w zjawiska wyburzania świątyn i budowy na ich lokalizacji, – miejsc kultu innych religii przywiezionej przez najeźdźców/zdobywców. W miejscach kultu i architekturze świątyn występuje nakładanie się warstw kolejnych panujących kultur - palimpsest, również pojawia się swoiste *Correspondence des Arts* – artystyczne przenikanie sztuk różnych religii, łączenie się i dające syntezę.

Pogranicza religijne, regiony wzajemnego bliższego lub dalszego sąsiedztwa wyznawców różnych wyznań były i są wyzwaniem dla wzajemnego szacunku, a także dla harmonijnego budowania swoich świątyn różnych wyznań w pobliżu siebie. Istnieje wreszcie wyzwanie czasów najnowszych – uniwersalne miejsca kultu – wielka idea, z której może rodzić się wielka architektura. Wielka w sensie idei, w sensie przełamywania tysiącletnich stereotypów i zaszczości. Niekoniecznie wielka przepychem i wymiarami – przeciwnie, może być skromna i zgrzebna, minimalistyczna i ekologiczna. Sprzyjająca zrównoważonemu rozwojowi – przestrzennemu i społecznemu, międzyludzkiemu. Ekumenizm i synkretyzm plus miejsce dla poszukujących i dla wątpiących, stwarzają szanse dla stymulowania ambicji twórczych u projektantów, dla tworzenia nowych wydarzeń przestrzennych wywołujących nowy dreszcz estetyczny i klimaty psychiczne.

W czaso-przestrzanej narracji o architekturze miejsc kultu – w odniesieniu do zagadnień ważnych w chwili obecnej i na najbliższą przyszłość – pomiędzy Nimrodowską budowlą Wieży Babel, a studencką Kaplicą Polną, widać ekstremalną rozpiętość, różnicowanie w każdej właściwie dziedzinie, z jednym ważnym wyjątkiem, którym jest jednak pewna ważna analogia między wymienionymi: Wieżą i Kaplicą. Otóż w tych obydwu przypadkach, motywacją było i jest poszukiwanie ludzkiej wspólnoty ponad podziałami, w imię wyższych wartości zawartych w wierze religijnej lub poszukiwaniu takiej wiary. Architektoniczne pokierowanie wzroku do góry, symbolizuje przez tysiąclecia podążanie do tych wyższych wartości. Motywację w tym kierunku stanowiły w różnym stopniu odmienne, ale pokrewne byty ponad- materialne: wiara, modlitwa, skupienie, społecznościowość (oddziaływanie pro- społeczne, ang., *sociopetal*). Wreszcie: Baumanowskie: tolerancja, zrozumienie i solidarność⁸³ – niebudzące zaognień, ale potraktowane uspokajająco, kojąco i koncyliacyjnie. Aby pięknie się różnić, dzięki osobistej i grupowej mądrości, uczciwości, moralności i etyce.

THE ARCHITECTURE OF THE SACRED IN THE FACE OF CONFLICTS, TOLERANCE AND RECONCILIATION. HISTORY, THE PRESENT TIME, PROSPECTS

Motivations and materials for this paper are rooted in research and design projects developed by the author, which concerned places of religious worship, and which he has been undertaking and pursuing in his professional life from the most remote times to the present day. The author, strongly set in the Catholic culture, already as a student of architecture at the Cracow University of Technology, was actively involved in exploring and designing church architecture under the guidance of an eminent tutor of design class, Professor Włodzimierz Gruszczyński (1906-1973). On that occasion, the young graduate

⁸³ Bauman Zygmunt. 2010. Dz. cyt.

of architecture found himself in the sphere of interests in places of worship, both those immersed in the deep past, and the most contemporary and visionary ones, designed for the future and with the aim of manifesting one's creative attitudes⁸⁴.

In the period of the 1980s-1990s, the author intensively conducted his designing practice, (in various design team configurations), which also included, among other things, the field of church complexes and buildings. That was first of all, a church devoted to Saint Brother Albert (Kraków, 1985), constituting a mausoleum of his mortal remains, and providing a place of exhibition of his *Ecce Homo*⁸⁵, a magnificent picture of Christ shown in the famous moment known from the Gospel. The facility was considered to be one of the most significant in its generation on the Polish ground.⁸⁶ The second project was the home of Albertine Sisters, located close to the said church (1987), and constituting a harmonious element of the convent layout established by the great creator, Jan Karol Sas Zubrzycki. The next was the Parish House of Lord Jesus the Good Shepherd's Parish (Kraków, 1989) comprising an internal chapel, teaching rooms, and apartments for priests. Finally, there was a small votive church dedicated to the Mother of God, the Queen of the Podhale Region (the mountain pass of Danielki near Jabłonka, 2005)⁸⁷. In the course of his intensive research and creative work in the field of religious places, the author has been extensively commenting and expressing his views on the issues in question on scientific and professional forums⁸⁸.

The most recent and direct reason for engaging in a new research and, based on it, producing this paper has been the author's active participation in the activities of the Working Group "Places of Worship" (Groupe de Travail Lieux de Culte) operating under the framework of the International Union of Architects (Union Internationale de l'Architecture). The author has been invited by President Konrad Kucza-Kuczyński to join the Group, and continues to work there under the guidance of his successors: Ewa Kuryłowicz and Jerzy Uściłowicz. The most current source of the author's research work has been a touring seminar through the routes of Provence and of the Pyrenees, starting from numerous traces of the cultures of the Cathars and the Albigensians, to Lourdes. During travels, presentations, and discussions, the author had an opportunity to take advantage of a vast knowledge gained by his colleagues: from Hungary (the issues of the Reformation in East Europe), from Ukraine (the Greek Catholic religion, the Uniates), from France in the person of Zygmunt Knyszewski, a Polish architect, who lives and works in Perpignan (the Cathars, other faiths separated from the Roman Catholic Church and persecuted), from the Alsatian Strasbourg in the person of Albert Dubler, UIA Vice-president (the mosaics of the West-European Protestantism), and finally from Poland in the persons of Jerzy Uściłowicz (the Orthodox Church with references to Jerzy Nowosielski), and Konrad Kucza-Kuczyński (an omniscience as regards places of worship situated around the Roman Catholic faith axis). Based on those experiences and inspirations, the author has drafted a record or a report, designed for a separate academic publication.⁸⁹ Actually, that report has become the basis for this paper.

⁸⁴ Kosiński Wojciech. *Problematyka sakralna w architektonicznej szkole profesora Włodzimierza Gruszczyńskiego*. PAX Research Journals. Journal no. 1 (18), (1978): p.180. Ed. Czajkowski, Zbigniew. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.

⁸⁵ Kosiński Wojciech; Popławska Marzena. *Idee i stylizacje. Kościół imienia Brata Alberta w Krakowie*. Architektura. Journal 1 (431): p. 80. Ed. Gliński, Andrzej. Warszawa: Arkady, 1983.

⁸⁶ Kucza-Kuczyński Konrad; Mroczek Andrzej Artur. *Nowe kościoły w Polsce*. Ed. Rober, Witold. Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1991, p. 416.

⁸⁷ Kosiński Wojciech. *Budowaliśmy razem - kościół na przełęczy między Orawą a Podhalem*. Archisacra '94 post-session proceedings. (1994): p. 64. Ed. Kucza-Kuczyński Konrad, Kuryłowicz Ewa. Warszawa: UIA Working Group - *Lieux de Culte* – the Polish Section.

⁸⁸ Kosiński Wojciech. *Totalizm i personalizm w polskiej architekturze współczesnej - na przykładzie kościołów*. Proceedings of the 4th National Seminar of Polish Contemporary Architecture in Mogilany. (1983): p. 144. Ed. Szafer T. Przemysław, Pęckowska Agnieszka. Kraków: Oddział Krakowski Polskiej Akademii Nauk.

⁸⁹ Kosiński Wojciech. *Miejsca kultu w kontekście sporów i porozumień – religijnych, kulturowych i politycznych*. "A monograph in the series Architektura kultur lokalnych pogranicza. Ed. Uściłowicz, Jerzy. Editor of the

As far as the sacred element of two remaining great Abrahamic religions (Islam and Judaism) is concerned, the author had an opportunity to study it in situ. He studied the urbanism and architecture of Islam especially during his study tour along the trail of large historical, the so-called imperial cities (2010), exploring on the territory of the present-day Morocco such Islamic centres as Agadir, Casablanca (the world's biggest and highest, modern Hassan II Mosque), Essaouira, Fez, Marrakesh, Meknes, and Rabat. The sacred elements of Judaism were studied by the author predominantly on the occasion of his participation in the world "Jerusalem Seminar on Architecture - Green Design" (2009), when he visited, among other places, Caesarea, Jerusalem, Jericho, Masada and Tel Aviv (including modernist works in there). An extremely attractive synagogue of the latest generation was studied by the author in Dresden, while traditional synagogues in Berlin (rebuilt) and in Kraków.

The architecture and urbanism of the sacred, especially when considered in such a wide extent as herein, have an impressive (in terms of quantity and quality) literature on the subject. A substantial part of that collection has actively been utilized in this paper and, as such, has been included in the list of reference books attached hereto. And finally, an important intellectual and factual fuel for this paper has been provided (somehow alongside the main research process) by materials encountered by the author in the course of working on another, comprehensive and original work in the form of a monographic synthesis concerning determinants and effects in the field of urban aesthetics⁹⁰. Picking from the bulk of information and knowledge accumulated around the issue of shaping the space of the sacred, the author, at the background of his experiences outlined above, has focused in this paper on broad political, cultural and worldview-related determinants, including also the problems of religious intolerance, conflicts and wars, which in various, dramatic, and often extremely interesting ways stimulated transformations in sacred spaces.

Many interpersonal, tribal, ethnic, transborder and international conflicts erupt or get escalated over and for reasons of worldview, faith and religion differences, either overtly or under a pretext of other causative factors. There is a fundamental difference in situation in that field as regards the past and the present time. In the past generally all sides to conflicts were marked by their strong, often fundamentalist (today sometimes, too) religious beliefs and feelings. Opponents were blamed rather for their "erroneous faith" ("false prophets") than for the lack of faith. For example, the famous historical saying in Poland "infidel dogs" was applied not to non-believers in general, but to "those of 'other' religious persuasion."

Since the days of the Enlightenment there have been many conflicts occurring on the line of clash between fundamentalists and "the godless", from the French Revolution, through the Empire, the Congress of Vienna, up to the 20th century ("those heathen Bolsheviks"). Contemporary fundamentalists strike not only the infidels (the Olympic games in Munich) but also modern societies and states that are formally lay and exist based on the principle of separation of church and state, and especially those, which openly declare the cult of hedonism and consumption (September 11, 2001). Religious conflicts of recent and last years, and current, horrible terrorist attacks and acts of homicide directed against fellow brothers in faith often manifest themselves as secondary factors. Such acts are committed on the occasion of struggles, which are underlain by politics, and often provoked by external forces (the Balkans, Middle East, the Caucasus, Africa).

series: Institute For Architecture of Local Cultures, Faculty of Architecture, Białystok University of Technology.
 Editor of the journal: Institute For Architecture of Local Cultures, Faculty of Architecture, Białystok University of Technology, UIA Working Programme "Spiritual Places." Białystok: Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej Oda Art (in print).

⁹⁰ Kosiński Wojciech. *Miasto i piękno miasta*. Ed. Kozłowski Dariusz. Kraków: Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, 2011, p. 200.

The architectural and urban planning issues concerning the location, development and transformation of places of worship often appear in the shadow of those great, overriding interhuman and territorial events. When those historical, interhuman events pass away, archetypes in the form of worship places remain their visible, often long-lasting and long-lived witnesses. Those built complexes and single facilities, which are "witnesses to history," become stimulants to next events. They become such stimulants indirectly, through influencing the subconsciousness, consciousness and imagination of individual people, and hence influencing the collective consciousness.

1. BABYLON: THE AMBIVALENCE OF MEANINGS OF THE MYTHICAL TOWER

The most primary and expressive archetype of the Tower of Babel has aptly been analysed and assessed in the "Ideological Message" for a discussion seminar of the Working Group "Spiritual Sites," titled *The Tower of Babel. Divisions and Unifications in Religions - Motives and Their Consequences in the Architecture of Spiritual Sites*.⁹¹ That legendary structure attributed to mythical and biblical Nimrod,⁹² the early ruler of Mesopotamia, was given by the authors of the Bible the name of the Tower of Babel (after the town of Babylon) to convey to readers suitably negative connotations aimed at Babylonian enemies and oppressors of Israel.⁹³ Actually in original Sumerian and Chaldean dialects the said tower was called *Etemenanki*.⁹⁴ A seldom recalled yet recorded in the Script reason (one of many) for the construction of the tower by the great ruler, hunter and fighter was the creation of a shelter from the great flood, a frequent occurrence in Mesopotamia, "to never repeat the tragedy of the Great Flood."⁹⁵ (Fig. 1).

The conclusion of the authors of the "Ideological Message" concerning the ambivalence of that archetype as a symbol firstly concentrating (a centripetal action) and next dispersing (a centrifugal action) is apt. "The Tower of Babel was erected by people as an intentional sign, thanks to which people would not 'disperse', as a symbol of man's unification with God. One should, however, construe it dialectically - as a symbol of man's willingness to get closer to God but also as a symbol of separation, split, and schism."⁹⁶

Despite that second, pessimistic interpretation, the myth of the tower creates between the lines a fundamental truth about the temple (church) as a place of community meeting and a shelter for the believing, active, and motivated brotherhood. The feeling of bond within a group and of community united by solidarity and conviction about shared values is a major mechanism of belief - also of self-belief. It contributes to the feeling of a constructive power, of support in weakness and danger. Good examples of such shelters are provided by the Essenes' caves at Qumran, where scrolls of their religious texts were found, and by later catacombs of the early Christians. In recent years, in Poland under the martial law, a specific social and religious refuge was the chaplaincy of the Underground Solidarity movement in the church in Żytnia Street in Warsaw. Also masses for the homeland celebrated by Blessed Fr. Jerzy Popiełuszko in the parish church of St. Stanisław Kostka in the Warsaw's district of Żolibórz, and papal masses in symbolic churches in the open air played a similar role.

⁹¹ Knyszewski Zygmunt, Uściłowicz Jerzy. *Przesłanie ideowe*. Materials for a discussion seminar of the Working Group "Spiritual Sites" titled The Tower of Babel. Divisions and Unifications in Religions – Motives and Their Consequences in the Architecture of Spiritual Sites. Toulouse 3-7 June 2010. A copied version. Białystok–Perpignan.

⁹² Beek Martin A. *Bildatlas der assyrisch– babylonischen Kultur*. Gütersloch: Güterslocher Verlagshaus Gerd Mohn, 1961.

⁹³ *Gen, 11:1-9: Biblia - the Bible*. Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. The Collection: Księgi Święte Religii Monoteistycznych. Warszawa: Święty Wojciech, 2009, Vol 1.

⁹⁴ About the Etemenanki, cf.: Ascalone, Enrico. *Mesopotamia*. Milano: Mondatori Elecka S.p.A., 2005.

⁹⁵ *Gen, 10:9-10: The Bible*. *Op. cit.*

⁹⁶ Knyszewski, Uściłowicz. *Op. cit.*

The myth of the Babylonian Tower, especially in the interpretation of the hostile authors of the Bible, leads to further, basic reflections and rudimentary conclusions. The first part of them is quoted by the authors of the *Ideological Message*: "God did not intend to permit that people, acting against His will, should access the gates of His Kingdom. He confused languages of the builders, thus dividing people into various nations. A worker could not understand his foreman, and the latter could not understand the architect. The Tower was left off unfinished since frightened people scattered all over the world. The Tower was a desperate attempt at recreating the axis linking the heaven and the earth, once broken as a result of the original sin, an attempt undertaken by people contrary to God's will" [Lurker 1978].⁹⁷

There is in these statements a fundamental message that a religious building or structure (and not only but especially it) should be erected with unambiguously clear intentions, as an expression of human modesty in the face of the sacred, and not of an excessive pride. It is of no significance here whether the architecture of the facility in question is sumptuous or modest since this depends on the factor of artistry and does not concern the idea of the worship message, which - according to the Bible analysts - should always be marked with humility.

It is just beauty produced with a creative effort when developing the form of the sacred, which may be an expression of the humble veneration. It is necessary to draw one's attention to the aspect of humility or the lack thereof: the supporters of the 9/11 attack claim that according to their categories of judgement, the WTC towers were symbols of pride and conceit. The similarity to the Tower of Babel myth is striking, yet gruesome in the face of the actual dimension of that event from 10 years ago. The terrorists in a hateful but dispassionate, coolly calculated way ascribed to themselves the right to inflict a martyr's punishment to alleged (in their belief) sinful, conceited peacocks, or the Western Christian civilization.

However, facts concerning the Tower of Babel are, based on such approximation which in view of such a distant past can find support in most recent research, different than those described in the Bible story. This has no significance for the religious and ethical message, which is of an ageless value but it does have a significance only for the scientific exactness. The Etemenanki Tower was completed on the altitude exceeding 70 metres, still having on that height a considerable width, which made it possible to place on that top *plateau* a medium-sized temple of Marduk.⁹⁸

Due to its strong impact on human imagination and thanks to the ambivalent richness of its contents the Tower of Babel has become an ageless symbol. Many outstanding masters used to paint and draw it, including Albrecht Dürer and Pieter Bruegel the Elder, as well as innumerable graphic artists illustrators, especially in the 19th century, with Gustave Doré among them. Its aesthetic archetype in the form of a conical, spiral ziggurat has become one of the most important art signs in the world iconography of symbols.

A characteristic ideological and artistic event in the modern culture of the 20th century was a famous, yet non-implemented project, which was based on that ziggurat form and concerned the construction of a monument palace of the Third International in Petersburg / Petrograd / Leningrad / Saint Petersburg. (Fig. 2). The project was authored by Vladimir Tatlin, a Soviet constructivist designer, a man extremely talented even within his circle of phenomenal artists. They called themselves suprematists, which expressed the supremacy of high ideological values over matter, in opposition to the other practical constructivist trend, namely productivism.

⁹⁷ *Ibid.*, a quotation from: Lurker, Manfred. A Dictionary of Gods and Goddesses, Devils and Demons. London: Routledge, 1978.

⁹⁸ Ascalone. *Op. cit.*

The archetype of the Tower of Babel was as a symbol appropriated by international communists, who pretended to conduct activities on behalf and in favour of the world proletariat. The symbol was depicted as a slightly tilted tower building, very catchy in terms of aesthetics, 400-metre high, of a spiral framework made of red steel. Inside that openwork megastructure there were glass cuboids housing offices and headquarters of the world communist movement. Two things have remained after that design. One is a phenomenal visualisation - a photomontage showing that grand monumental building dominating over the Admiralty Building and the Admiralty Square in the foggy aura of the then capital city of Russia / Soviet Union (Fig. 3). The second important exhibit that has remained after that "cathedral of godlessness" is a superb, original red mock-up, made by Tatlin himself. It was made as a 1/100-scale model, so it is 4 metres high. It is shown in the permanent exhibition in the New York Museum of Modern Art (MoMA) (Fig. 4).

For the post-modernist architect Bernard Tschumi, Tatlin's tower building provided in the 1980s an inspiration for his post-constructivist designs of red *folies* in Parc de la Villette in Paris. Among those 35 *folies* there is the one, which is the most beautiful in the whole series, simply imitating in an artistic way a transformed pattern of the Tower of Babel. (Fig. 5).

2. THE KINGDOM OF ISRAEL: RELIGION AND ARCHITECTURE OF THE ONLY GOD

It is "on the ruins" of hated Babylonian culture that the Bible sketches a magnificent picture of the ethically and aesthetically ideal Jerusalem Temple.⁹⁹ It was constructed around 960 B.C., upon the order of the Lord, and by the earthly will of the victorious King David. It was him who after eliminating the enemies of the tribes of Israel decided to declare the identity of the united nation, and named Jerusalem as the capital of his kingdom.

He located the future Temple in the most holy place of Abraham's Sacrifice and Covenant, on the rock at the top of Jerusalem Mount. He could not build the Temple himself since he was a warrior tarnished with human blood. That honour was bestowed upon his most able son, first prince, and then king, Solomon. Under the technical guidance of his ally, king Hiram of Tyre (who, in modern times, was the patron of Masons), a masterwork of architecture was created: the House of the Lord protecting the Ark of the Covenant.

Legendary traditions picture a grand building, rich with fine finishing materials but aesthetically abstract, moderately decorated, without figurative motifs. This however did not prevent the builder from naming two main frontal columns, which were cast of bronze with the admixture of gold, and flanked the main Temple entrance. They were named as the "Temple guards": Boaz (meaning an exclamation, in strength!), and Jachin (meaning Yah establishes).¹⁰⁰

Since that time the fate of the Temple has been reflecting a complicated, full of dramatic tensions fate of the Israeli nation. That fate stimulates subsequent events in the material story of the Temple, like in a visualisation of a model. The Babylonians under King Nebuchadnezzar II, an eminent and dreadful ruler, invade the Promised Land. They capture and burn the capital city, destroy the Temple and kidnap the Ark, which never again will be regained. The people of Israel are expelled to suffer a 70-year Babylonian captivity (587-517 B.C.).

⁹⁹ Kosiński Wojciech. *Wzgórze Świątynne w Jerozolimie – miejsce spotkania trzech wielkich religii*. Architektura miejsc kultu i pamięci, w dialogu kultur narodów i religii. A monograph in the series Architektura kultur lokalnych pogranicza. Ed. Uścińowicz, Jerzy. Editor of the series: Institute For Architecture of Local Cultures, Faculty of Architecture, Białystok University of Technology. Editor of the journal: Institute For Architecture of Local Cultures, Faculty of Architecture, Białystok University of Technology, UIA Working Programme *Spiritual Places*. Białystok: Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej Oda Art (in print).

¹⁰⁰ *Ibid.*

Incidentally, it is worth mentioning that the period under discussion between the 10th and 6th centuries B.C. is attributed to the existence and teaching of Zoroaster and the development of his religion. It was the second, and some say the first, in addition to Judaism, truly monotheistic religion. It differentiated between strongly manicheistic good and evil. It disregarded an anthropomorphic imitation when describing and imagining divinity.

Freed from the Babylonian captivity by the Persian King Cyrus, the Israelites return to their land. They build the Second Temple. Apparently, to a great extent, they rebuild it on the Solomon's model, although little is known about its aesthetics (consecration in 515 B.C.). After another conquest by enemies and a repeated destruction of the Temple, Israel falls under the rule of the Roman Empire as a relatively autonomous kingdom.

King Herod, though brutal and ruthless but at the same time brilliant as a builder, on the threshold of the Christian era, that is ca. 20 years before the Christ birth, radically redevelops, exquisitely improves the appearance, enriches and beautifies the Second Temple. In that totally new architectural shape and decor, the Temple symbolizes the "Golden Age" of Israel. An abundant literature on the subject has been produced, from the earliest one written in the epoch of the Temple construction and existence to the most recent one, resulting from extremely exhaustive and in-depth research (Leen Rittmeyer et al.).¹⁰¹

Scientists differ in numbering the First and the Second Temples. Some believe that the First Temple is the one built by King Solomon in 960 B.C., while the Temple erected after the Babylonian exile in 515 B.C. is defined to be the Second, whereas King Herod's project is, in their opinion, only a thorough redevelopment and extension (20 B.C.). Other scholars claim the First Temple is only the true Solomon's Temple, the one erected after the Babylonian exile is still the First Temple yet rebuilt, whereas the Herod's undertaking is an autonomous construction project, thus called by them the Second Temple¹⁰² (Fig. 6).

Probably the Temple created and shaped a magnificent landscape as a compound urban architectural complex, which surrounded the actual building, rich in hierarchically arranged yards and plazas, arcades, columned porticos, gardens and pools. Lavish construction materials were applied, from Lebanese cedar trees, through white Jerusalem limestone and dolomites, to substantial amounts of gold. Those precious materials were applied, however, in a solemn and reserved style, peculiarly minimalist. The metaphor of that aesthetic appearance was appropriate to the principled approach to Jewish customs and religion, and the resultant geometrical abstraction in the aesthetics of buildings, details, and decor. (Fig. 7).

As a result of its features and because of manifesting them by the faithful, the Jewish religion (which was extremely monotheistic and abstract, referred to human intellect and imagination, and not to sculptures or images, propagated faith in an invisible God, who could not be depicted iconographically, and even mentioned by name) was unimaginable, and therefore unacceptable to other nations, from Babylonia to Rome, which had their own mythological, anecdotal, anthropomorphic, and pictographic religions. Consequently, the Jews and their state were surrounded by a never-ending religious and ethnic hatred incited by their neighbours and other communities, with whom the Jews entered into relationships. It continued so at least since the days of Nebuchadnezzar and through the ages to the era of Tytus who, on behalf of his father, emperor Vespasian, in A.D. 70 as a commander-in-chief during the campaign in Judea, defeated Israeli rebels, destroyed Jerusalem and burned down the Temple.

Following that defeat, God's Chosen People were expelled from their Promised Land by the Romans, condemned to a global dispersion, left without the Ark and the Temple. On

¹⁰¹ Rittmeyer Leen. *The Quest. Revealing the Temple Mount in Jerusalem*. Jerusalem: Carta Jerusalem & The Lamb Foundation, 2006.

¹⁰² *Ibid.*

the Temple ruins, the Romans erected their own temple devoted to Jupiter. Close to it they put a monument to emperor Hadrian (76-138), the originator of that construction. Below the Mount, in the west part of Jerusalem (Golgotha, presently the location of the Basilica of the Holy Sepulchre), they provocatively built a temple of Venus (or a temple of Aphrodite if dedicated to the Greek goddess). That patron and that personification of frivolity were purposefully chosen by the invaders from their mythological pantheon to set a drastic contrast to the solemnity of the Jewish religion, right in the Jews' holy city and at the foot of the former Temple. Perhaps there was another purpose underlying it, namely to wall off and to desecrate the Christian holy of holies, the place of Christ's agony, death and burial, which was illegally worshipped by the first Christians.

Despite the destruction of the Temple, the place of its original location and its surroundings, especially the Western Wall or the Wailing Wall,¹⁰³ have remained in the Judaic cult and been considered the point of eternal presence and care extended by the God of Israel over His dispersed people, and therefore accepted to be a symbolic shrine for the most important prayers. "The Divine Presence never moves from the Western Wall. The Temple Mount continues to be the focus of prayer for Jews from all over the World".¹⁰⁴ Other remains include also historical streets, which led through the urban tissue to the Temple. The most important of them is the main street in Jerusalem - David Street, running from the David's Gate towards east and to the Temple. In the Roman period, the street constituted the main east-west-oriented axis of the city, the so-called decumanus. Today it runs between the Christian Quarter and the Armenian Quarter. Its continuation in the Jewish Quarter under the name of the Street of the Chain leads to the Western Wall Plaza (Fig. 8). One of major biblical routes leading towards the Temple, and today an object of pilgrimage cult by Orthodox Jews is the Street of Prophets (Fig. 9).

In the moment when the Jews were deprived of their Temple, capital city, land and state and started living in dispersion, there began the unceasingly fragile and changeable, also today, situation of the Jews worldwide. It is determined to a great extent by the attitude to the Jews displayed by followers of other religions. That relationship is positioned between antisemitism and philosemitism. In the local scale, it is demonstrated by the changeable views expressed by masters of Jerusalem on the extent of permitting or forbidding the Jews to perform worship in their historical holy capital city.

In consecutive political and cultural periods that followed in Jerusalem: the Roman, the Byzantine, and the Arabic stages, serious and documented chronicles reported prayers attended by the Jews on the Temple Mount, alternately with the prohibition of their staying in that place, and conveyed information that many times they were granted permission to build the Third Temple, which projects failed for various reasons, often through the fault of the Jews themselves. Speaking of the Third Temple, there is currently an extremely radical Hasidic faction, whose slogan is just the rebuilding of the Temple in its original place. In reply, there is a comment by representatives of Islam states that any attempt at such undertaking might result in "the end of the world."

3. CHRISTIANITY. THE DECLINE OF THE ROMAN EMPIRE. THE MIDDLE AGES. BYZANTIUM AND CONSTANTINOPLE

The religious hatred of the Romans towards the Jews as followers of the Old Testament hit in the next turn also the New Testament Christians, who were progressive continuators of the monotheistic faith. The hatred for the "heathens" consisted also in the otherness and reluctance to understand Christians, though partly for other specific reasons than in relation to their "elder brethren in Abraham's faith." Later, especially as regards the era of Neron and catacombs, those manifestations were widely disseminated, both by historical research papers, and in more loose artistic forms (cf. Quo Vadis?). The Romans

¹⁰³ Regarding the correct Polish translation of the *Wall of Sorrow* and not the *Wailing Wall*, cf.: Kosiński. *Op. cit.*

¹⁰⁴ An inscription placed at the entrance to the plaza in front of the Wall.

sometimes absurdly considered and called Christians (just like the Jews) atheists, since Christians did not share the ancient recognition of the Roman mythological polydeity.

There exist, however (yet not confirmed by scholars)¹⁰⁵ speculations that rulers of the Roman Empire (Julius Caesar, 100-44 B.C.) might have doubts about the sense of mythology. Influenced by Zoroastrianism and Judaism at the same time, they were intrigued by faith in a single god. Those two worldview vectors had a synergistic effect. With the passage of centuries, the growing Christianity has been raising similar doubts. There is a speculation that the Pantheon in Rome, one of the most splendid architectural structures of all time, has been and is the quintessence of similar doubts, presumptions and conjectures. Preliminary sketches of it are attributed to Vitruvius (about 75-15 B.C.), dating back to the time when he used to work for Julius Caesar and his successor, Augustus Caesar (63 B.C.-A.D.14). The first construction of the Pantheon was completed in 27 B.C. After a fire in A.D. 80, a second version, the one generally known, was created. In 609 the Pantheon was transformed into a Christian church. In addition to evoking admiration as a masterpiece of artistic and engineering skills, it was for next ambitious investors and builders employed by them an unattainable ideal and a significant inspiration. For ages it has constituted and continues to be a subject of comparisons in relation to Hagia Sophia in Constantinople, the Duomo Cathedral in Florence, and St. Peter's Basilica in Rome, as well as later great structures.

After Christianisation, the Pantheon was not destroyed or disfigured, or transformed in any significant way, yet the actual interferences with its ideal form made themselves felt, and contributed to the provision of interesting historical information. The Byzantine emperor Constans II (A.D. 663) ordered removing from the Pantheon dome gold-plated bronze roof tiles (cf. roof decking of the Sigismund's Chapel in the Wawel Cathedral in Kraków) to use them at his place in Constantinople. In the Middle Ages a small bell tower was added at the edge of the entrance portico, yet in future the tower was removed. Pope Urban VIII coming from the Barberini family confiscated around 1630 bronze coffer ceiling over the entrance portico to donate that material for the Bernini's baldachin in St. Peter's Basilica in Rome, and to cast canons for Castel Sant'Angelo ("...what the Barbarians did not do, the Barberini did ...") The same investor, after having removed the medieval bell tower, ordered Bernini to add two symmetrical towers at the edges of the entrance portico. Urban art restorers removed those towers at the end of the 19th century but still they can be seen on numerous pictures from the epoch.

There are, however, permanent remains of the papal domination in the form of two obelisks. By virtue of its open opation in the top keystone of the dome the Pantheon has no suitable place for the crowning cross. That is why on two adjacent squares two obelisks were installed, both crowned with Latin crosses. Both obelisks are of an Egyptian origin, and they served emperor Diocletian to flank the temple of Isis in Rome. The first of them, which had been found earlier, was placed by Bernini in 1667 (as ordered by Pope Alexander VII) at the backyard of the Pantheon, near the Minerva Square. The obelisk was provided with an elephant-shaped pedestal. The second one was found later and in 1711, as ordered by Pope Clement XI, was installed on the former fountain in the front entrance area of the Pantheon, in Rotonda Square (an old name of the Pantheon) (Fig.10). No major changes were made in the temple interior. Generally, figures of the Roman gods were replaced with Christian altars (Fig. 11).

From the architectural point of view, an exciting example of religion conversion effects is that of the transformations of a beautiful, Corinthian temple of Antoninus and Faustina in Forum Romanum (141-161) (Fig. 12). The temple is beautifully exposed thanks to having been placed on a high pedestal (crepidoma). The temple is one of the main Forum Romanum landmarks. In the barbarian period it was probably a pagan temple, then, most probably in the 6th century, it was transformed into a Christian church. Its white columned

¹⁰⁵ Wilder Thornton. *Idy Marcowe*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy PIW, 1973.

portico was left intact in full, with columns reaching almost 20 metres in height. The main building, moved back behind the portico in line with an ancient temple model, was rebuilt in the shape of an early Christian basilica.

Since the mid-16th century, thanks to brilliant Pope Sixtus V (1521-1590), the restorer of Rome, the downtown area of the city has been heroically cleared of rubble and debris, and archaeological excavations have been made. In Forum Romanum the thickness of the layer of brash exceeded 6 metres. Near the temple of Antoninus and Faustina the whole pedestal and the stair crepidoma were covered with levelled debris up to the ground floor level. With Nolli (Giovanni Battista, 1701-1756) and Piranesi (Giovanni Battista, 1720-1778), the radically redeveloped city obtained permanent, competent and strong conservation authorities. This was due to great ambitions of popes, which concerned creating Rome the capital city of the Counter-Reformation, as the world centre of evangelisation.

Those high ideas were also combined with a practical concept of increasing the pilgrims' traffic arriving from the whole Christian world, which was connected with fabulous revenues for the city and for the Church. The rulers of the post-Renaissance Rome were aware of the value of ancient monuments, although in their understanding they were "pagan", and especially the ancient temples. For reasons of those ambivalences in assessing the city's historical heritage, Rome has for ages remained a disorderly metropolis. However, in the context of the aforementioned goals: the Counter-Reformation mission, and popes' intention to make Rome rich and generating revenues from the worldwide pilgrimage, the area and surroundings of Forum Romanum were at last straightened up.

Probably in the 17th century the facade of former temple of Antoninus and Faustina was shaped anew. In place of an early medieval basilica frontage, a characteristic shape of the Roman wavy Baroque was introduced. It symbolized at the time the Church power and the idea of the Counter-Reformation. The so developed, picturesque facility constitutes today a particularly recognizable decoration of - anyway full of attractions - Forum Romanum.

The political and religious decadence of later Roman emperors, and their military weakness following it inspired them to implement reforms. Particularly ambitious reform attempts in relation to the falling empire were made by emperor Diocletian. He was a guiding spirit of, among other projects, the construction of the famous palace and city that is Spalato in Dalmatia, where he met his end around 315. Today this is a magnificent, historical city of Split in Croatia. However, top-down reforms could no longer yield results that might reinforce the empire, which took on the shape of a proverbial giant with feet of clay. Situation on growingly larger areas of the empire resulted in more and more frequent victories won by the so-called barbarians, and finally led to the collapse of the old Pax Romana, Lex Romana order.

As far as religious aspects are concerned, the twilight of the ancient era and the birth of the Middle Ages are filled with the famous call: "Nazarene, you have won!" A considerable role in that respect should be attributed to the East, and specifically, first to St. Paul the Apostle, and after him, to the early Christian rulers of Byzantium, who spread belief in Christ.¹⁰⁶ Saint Helena (died around 330), wife or partner of the Roman and Byzantine emperor Constantius and mother of great emperor Constantine, a larger-than-life personality, rendered considerable services in that field. In addition to plenty of dissertations and hagiographic works devoted to her, an outstanding intellectual, poet and writer of the English modernism Evelyn Waugh devoted to her one of his major literary works. During her pilgrimage stay in the Holy Land in 326-328, Saint Helena carried out several epoch-making actions and projects there.

¹⁰⁶ Angold Michael. *Byzantium: The Bridge from Antiquity to the Middle Ages*. London: Phoenix, 2002.

First, in Bethlehem, she caused that the place of the Incarnation cult was put in order and spatially arranged— she inspired the construction of the Basilica of the Nativity (in 326). After she had come to Jerusalem, she began her activity from the Mount of Olives, which was one of the more important places for both Judaism, and especially for Christianity. That place is associated with the Christ's triumphant entry into Jerusalem, and with his Ascension. After the destruction of the Temple in 70, Jews used to pray just on the Mount of Olives. The mountain top is on the altitude, which is by almost 100 metres higher than the Temple Mount plateau, thus offering magnificent view panoramas of the city and its surroundings. Presently a wonderful promenade runs there (the Haas Promenade), designed by leading modern landscape architects Shlomo Aronson and Lawrence Halprin.

Saint Helena erected a basilica there in 328 named Eleona, and half a century later the Ascension Church was built in the neighbourhood. Presently both those places of worship are in the form of ruins, preserved after excavations in the beginning of the 20th century carried out by white friars - the Hospitallers and the Franciscans. When Saint Helena entered the Mount of Olives with her first project, she got into a confrontation with the Jews who, deprived of their Temple, were looking for a place for their prayers right there, in that beautiful venue. According to traditions that coexistence turned out to be possible. Since the time directly after the death of Muhammad (the 7th century) his followers have been occupying part of the Mount of Olives. Presently Muslims share the ownership of the Ascension shrine with the Franciscans, and use that facility peacefully within mutually determined and agreed limits. Additionally, enriching the multi-religious atmosphere of the place, there is a beautifully gilded Orthodox church dedicated to Mary Magdalene.

From the viewpoint of principles of supra-nationalist agreement and tolerance, special significance can be attributed to the ideologically and aesthetically interesting project at the foot of the Mount of Olives, in the evangelical Gethsemane Garden. This is the Church of All Nations (otherwise called the Church of Agony), unusual in its stylistics balancing between the Roman Classicism and the Florentine Renaissance. An Italian architect and historicist, Antonio Barluzzi, built it in the early 1920s.

After her previous successes in the provinces of Israel and in the outskirts of Jerusalem, Saint Helena focused her activities on the centre of capital city. Probably she had her share in mapping out the first version of the hypothetical course of the Via Dolorosa, which through ages, after several amendments, received its final route in the 17th century, as it is today¹⁰⁷ (Figs. 13-16). As far as architectural projects are concerned, in the beginning Saint Helena ordered to rebuild the temple of Venus on the Golgotha, and to convert it into the Basilica of the Holy Sepulchre. Soon she changed her original decision, and commissioned a complete demolition of the temple, removal of its "sinful" remains, and construction of the Basilica of the Holy Sepulchre from the zero point, like a totally new structure¹⁰⁸ (Figs. 17-22).

In the same period, on the Temple Mount, the temple of Jupiter, which was built in there by emperor Hadrian in place of the Holy Temple, was wiped off the surface of the earth, as instructed by Saint Helena. She commissioned to build there, on the Abraham's Rock, a small modest church devoted to saint martyrs Cyrus and John. Later, she ordered to extend it, and changed its name to the Church of the Holy Wisdom.¹⁰⁹ One should remember that emperor Justinian would in future adopt an identical invocation for St. Sophia's Church in Constantinople, as *Σοφία* means in Greek "wisdom." Three and a half centuries later, on the Temple Mount, Sultan Malik will build the Dome of the Rock Mosque, after having previously demolished the Church of the Holy Wisdom erected by Saint Helena.

¹⁰⁷ Murphy-O'Connor, Jerome, OP. *The Holy Land: An Oxford Archaeological Guide from Earliest Times to 1700*. Oxford: Oxford University Press, 2008.

¹⁰⁸ *Ibid.*

¹⁰⁹ Biema David van. *Jerusalem at the Time of Jesus*. TIME Magazine. Tampa, FL. (16 April 2001).

The son of Saint Helena, emperor Constantine (272-337) moved the empire capital from Rome to Byzantium in 330, and changed the name of the city to Constantinople. At the same time, a magnificent emperor's palace was put into use. Interestingly enough, during the palace opening celebrations, both Christian, and mythological, old Roman ("pagan") ceremonials were followed.

4. THE DIVISION OF THE ROMAN EMPIRE. "THE GREAT BORDER"

Emperor Theodosius, who lived in years 347-395, took a far more serious decision, crucial for the future of Europe and, in a sense, for the future of Christianity. In the last year of his reign, he made a division of the empire, thus breaking the Roman statehood after ca. 1150 years of its existence (if counted from the time of the legend of Romulus and Remus). In the newly established Eastern Roman Empire, with the Greek language and rite, and with Constantinople as its capital city, he placed on the throne his elder son. The Western Roman Empire remained the second imperial being, with the Latin language and rite, and with the younger son of Theodosius on the throne.

During his rule over the yet non-divided empire, Emperor Theodosius went down as a significant lawmaker. He contributed to the consolidation of Christianity, and combatted practising the ancient cult, which required worshipping mythological deities. Under the rule of emperor Theodosius that type of religion was considered to be pagan, and prohibited on the penalty of death. Laws passed in accordance with the Theodosius' code were directed against various phenomena, cases and beings, which were equated with the ancient paganism. The register of prohibited things included such various aspects, as e.g. the Olympic games, or homosexuality.

Among religious denominations, prohibited were also such, which were close to the model evangelical Christianity, for example he strived especially to eradicate Arianism. The orthodox teaching of the New Testament, as understood and construed by Rome, became the only acceptable one, having the state status, in accordance with the principle: "one state, one religion." Later that motto would be altered, transferring the notion of a state onto the person of its ruler (cf. Latin *cuius regio, eius religio* - "whose realm, his religion.") One should mention that it is from that wording that a model adopted centuries later by absolute and totalitarian rulers was developed (cf. French *L'État, c'est moi* - "I am the State" declared by Louis XIV of France, or German *Ein Volk, ein Reich, ein Führer* - "One People, One Nation, One Leader", a Nazi slogan.)

Therefore, in years 350-400, after a number of wars, including also domestic wars, the Christian religion spreads through the whole Empire and becomes its official religion. Next it is official in both Empires that came into existence as a result of the division, namely in the Western (Roman) and in the Eastern (Byzantine) Empires. That division resulted in an obvious blurring of the European ethos in the Byzantine Empire and bringing it closer to Asian standards (cf. "Eastern obsequiousness, Byzantine sumptuousness, Byzantine hierarchy.") The excellent Roman law, close to the ideal of justice, coherent, based on mathematics and logics, gave way in the East to the interpretative, discretionary Byzantine law, subjectively adjudicated, with an obvious damage to justice.

Conflictual relationships with the West as generated by Byzantium resulted also in "clashes" of a religious nature. The more pragmatic and tinted by classical elements Roman Christianity came face to face with the Eastern, mysticizing Christianity, especially in buffer contact areas.¹¹⁰ One of such areas was Bulgaria, and within its framework Macedonia, conquered by Byzantium in 972. Resistance against invaders was reflected in the society in the form of an extremely original variant of religiosity of the Bogomils, similar to that of the later Cathars, and probably constituting an inspiration for them. Bogomilism was a religion, which - similarly to Catharism - combined in a syncretic way the Zoroas-

¹¹⁰ Papisov Katarina. *Christen oder Ketzer – die Bogomilen*. Stuttgart: Ogham Verlag, 1983.

trian Manichaeism with Christianity. It defined the world as a realm of good and evil, of the Satan and God, and of His sons: Christ and the condemned, fallen Satan.¹¹¹ The Bogomils have survived in many countries of Europe until the 15th century, and in Rus' until the 16th century. They left beautiful cemeteries, with original burials, especially in the area of the former Yugoslavia (e.g. in the region of Mostar - Medjugorje), as well as an interesting chapel in the form of an openwork bower in Travnik (Bosnia), with the interior décor reminding that of the Dome of the Rock Mosque in Jerusalem.

On the other hand, the Western Europe, after a period of barbarian invasions and migrations of people is undergoing an early-medieval transformation on the Roman culture foundations, towards Christian statehood and culture. On the basis of the Roman model for a legionnaires' camp (*castrum romanum*), there develop chequered towns of a new generation, e.g. Trier, which is recognized to be the oldest founded town in Germany of the Christian era. The town's symbol, which reminds of its ancient past, is the remarkable black gate, or the *Porta Nigra*, which opens the main street leading to the Main Market Square. In the middle of the Square there is an impressive monument, which symbolizes the linking and building up of epochs (Fig. 23). In 958 a wondrous, simply minimalist in its expression, ancient Roman column was installed there. A beautifully carved Greek cross was placed on top of the column. Customarily, it has for ages been painted gold and carmine. It includes in its internal circle a high relief of the Holy Lamb. The monument is a gratitude votive for repulsing the Viking invasion, an event that was concurrent with granting the town a right to hold a market, which made it rich and powerful.

A border was delineated between the new Empires that emerged as a result of the division. In its most significant course, i.e. along the meridian 19.5° (crossing the Adriatic coast near the present-day border between Albania and Montenegro), that border is still a symbolic "Great Border" between the cultures of the Western and the Eastern Europe. If extended towards the north through the Alps and the Carpathians up to the Baltic Sea, it will run approximately along the line indicated by several Polish cities: Bielsko Biała - Częstochowa - Włocławek - Elbląg. In the Polish history of architecture this is, more or less, a symbolic line of division between stone architecture and wooden architecture (Silesia vs. Małopolska, Wielkopolska vs. Mazovia, Prussia vs. Podlachia). The border is partly related to the former borders between Poland's annexed sectors in the period of Partitions, which have also affected the urban planning and architectural culture, and, to some extent, diversification of religious creeds.

Last but not least, it is just in the Polish lands that there developed an exceptional abundance of religions attributable to religious groups of the West and of the East. The subject of an outstanding role of Poland as a new EU member, just because of Poland's multiculturalism, resulting from its history and the present-day, symmetrical location on the "Great Border" axis, was reviewed by Bronisław Geremek in his superb lecture, delivered in Brugia in 1997 during preparations to Poland's EU accession.¹¹²

5. THE GREATNESS OF BYZANTIUM. HAGIA SOPHIA

In 537, Justinian, one of the most outstanding Byzantine emperors, opens ceremoniously in Constantinople St. Sophia's Church (Hagia Sophia), or the Church of the Holy Wisdom, which was built upon his order (Fig. 24). This is a peak period of success for the Eastern Empire, worked out by his predecessors, but crowned just by Justinian and his controversial spouse, empress Theodora (a former dancer and a woman of easy virtue).

Allegedly, he ended his opening speech saying, "Solomon, I've surpassed you!" In addition to the power of its religious message that was the first building which, as regards professional aspects, might successfully (based on subjective assessment criteria) com-

¹¹¹ *Ibid.*

¹¹² Geremek Bronisław. *Europa i pamięć*. Gazeta Wyborcza published by Agora. 20-21 September 1997.

pete for the palm with the Pantheon in Rome. Indeed, Hagia Sophia was (besides the Pantheon) incomparable in terms of its scale, spatiality, structural perfectness, grandeur of its dome, and finally, an overwhelming urbanistic role in the sense of its domination within the urban space. There appeared in Christianity an object incomparably more magnificent than anything that had been built so far in the name of Christ, and in the praise of Him. After all, at that time there were neither the late-Byzantine St. Mark's Basilica in Venice (832), great cathedrals of the Middle Ages, the Duomo Cathedral in Florence, nor St. Peter's Basilica in Rome. Note that for the authors of the last two temples (Brunelleschi and Michelangelo, respectively), Hagia Sophia constituted the object of analyses and studies and, what is most important, a thing which spurred their own creative ambitions.

Of no small importance was also just simple competition with Rome, also a capital city of the then Christian empire, which, so far, had not borne such a splendid fruit. Constantinople made a name for itself, both in terms of grandeur and prestige, and won the first place among cities all over the world. Hagia Sophia confirmed that position as a material existence. It constituted somehow a symbolic stamp confirming the hegemony of its state and of its ruler. For ages of the European Christianity Hagia Sophia represented a major challenge to Rome, and not only to numerous architects, creators of St. Peter's Basilica, with Donato Bramante and the aforementioned Michelangelo in the lead. It was a symbol of the power of evangelising through a great spatial urbanistic and architectural piece of work, a symbol which was so very important for its powerful investors: popes of the Counter-Reformation and Baroque periods.

In 726-843 that magnificent temple was struck with a plague, personified by the iconoclasts. They were Byzantine, East-Christian rulers who, following the example of the Arabic doctrine prohibiting creation of representational arts (hence arabesques), ordered the destruction of holy pictures.¹¹³ Seven hundred years later, Muslims made similar changes for the second time, yet in a more cultural way. In 1453, when they conquered and took Constantinople, they turned and transformed Hagia Sophia into a mosque. The transformation was made in a subtle way, with covering and not destroying Christian symbols. Hagia Sophia was provided with new elements, especially the impressive minarets, which did not spoil the masterpiece but enriched it with new values.

6. MUHAMMAD AND MUSLIMS IN JERUSALEM

Under the impact of Muhammad (571-632) and guided by him, the Muslim movement engulfs the East, followed by increasing conquests in the name of Allah and his only Prophet, representing and spreading the religion and culture of Islam. Religious, social and political events carry with them unavoidable, adequate architectural repercussions.

101 years after that great religious, architectural, urban- and landscape planning event of putting Hagia Sophia into use, and 6 lat after the death of Muhammad, his fighting and effective in their conquests followers conquer Jerusalem (638). Immediately they begin to express their political and religious activeness by an immediate and gradual dominating of the urban landscape with their buildings and places of worship.

The conqueror Caliph Omar (Umar) finds the Temple Mount extremely neglected by the last generations of Jerusalem Byzantians, who even went so far as to use the Mount as the municipal garbage dump. Caliph himself, leading his soldiers and arriving Muslim settlers, clears the area and prepares it for a new project.

In the centre of the Mount, that is in the place of Abraham's Rock and of the Temple of Israel, and later of the Church of the Holy Wisdom (after the demolition of the latter), Muslims guided by the next caliph, Malik of the Umayyad Dynasty, construct the epoch-

¹¹³ *Iconoclasm*. Editors Bryer, Anthony and Herrin, Judith. Birmingham: University of Birmingham, Centre for Byzantine Studies, 1977.

making mosque named the Dome of the Rock (691) (Figs. 25-31). The rock is exhibited in the middle, surrounded by a circle of floor and balustrade, while the golden dome which crowns the body of the mosque is "suspended" axially above it on a glazed cylindrical "lantern." According to Muslim beliefs it is from that rock that Muhammad ascended to Heaven on a winged horse and accompanied by Archangel Gabriel. After Mecca and Medina, Jerusalem was declared the third most important city for the Quran followers.¹¹⁴

The second most significant structure in the city and set directly on the Mount is the Al-Aqsa Mosque (701). It has been located on the southern edge of the top plateau, at the head of a very high in there urban defence wall. Thanks to such "overhanging" the Mosque acts spatially as an element dominating over the legendary, the oldest "lower" quarter called the City of David. Still that aesthetically fine situation of the Mosque is unfortunate when one considers its foundations and the way they are seated. The Mosque has a dozen or so times been subjected to bedrock movements resulting in damages and danger of whole structure collapsing. Since those times until now, the said two golden mosque domes have been the only true landmarks of the city.

Three hundred kilometres to the north of Jerusalem, in the downtown part of Damascus, in the Roman times a temple of Jupiter the "Thunderer" was built. It was commonly held that the head of John the Baptist was buried within the temple limits. According to the Gospel, the apostle was beheaded by the order of King Herod, who had been provoked by his stepdaughter, Salome. She, in turn, had earlier been egged on by her mother, Herodiade. The King, however, felt reverence for the prophet, hence suggestions about his behaviour and rendering the last service to his relics. After the official establishing of Christianity, on the ruins of the temple, a basilica devoted to St. John the Baptist was built. The Umayyads, who captured the city in 661, rebuilt the basilica to form the Great Mosque, named after the name of their dynasty, and put it into use as a place of worship in the 8th century.

The new lords also held in respect and worship the memory of St. John the Baptist, considering him to be a prophet. In the nave close to the alleged location of the burial of his head they built a magnificent internal temple - a tomb, in a rather Roman than Muslim style. The semiotics of Islam is represented by large green glass panes, which separate that tomb chapel from people gathering in the nave. In 2001 Pope John Paul II visited that site and in his famous speech to Muslims and Christians, and to the media he delivered his appeal on the need for tolerance and peaceful settling of religious differences.¹¹⁵

Following the episode of the Crusades, when Sultan Saladin recaptured Jerusalem and the whole Holy Land from the Crusaders in 1187, he found in the distinguished city of Hebron (the primary capital city of Israel) the alleged tomb of Abraham, over which a Christian basilica was placed. Saladin converted it into a mosque, named also after Abraham, since Islam believers recognize him as a prophet, just like the Jews and Christians. After the 6-day war of 1967, the Jews took over Hebron, which currently is under a mixed Israeli and Palestinian control. They put up a modest synagogue nearby for the faithful Jews visiting the Abraham's tomb, without disturbing the dignity of the mosque and its functions for the faithful.¹¹⁶

The new Muslim rulers of the Holy Land assume government in a way, which is very tolerant and open as regards religious issues. They do not consider the three Abrahamic religions to be contradicting or hostile one to another. They obey the same God. They do not cause difficulties both for Christians, who focus their cult near the Holy Sepulchre Basilica, and for the Jews, who want to pray on the Temple Mount but, on the contrary,

¹¹⁴ Armstrong, Karen, *Islam's stake. Why Jerusalem was central to Muhammad*. TIME Magazine. Tampa, FL. (16 April 2001).

¹¹⁵ Bedürftig, Friedemann. *Bildatlas Pilgerstädten und heilige Orte*. Cologne: Naumann & Göbel Verlagsgesellschaft, 2009.

¹¹⁶ *Ibid.*

facilitate a conflict-free coexistence. They believe Islam to be an integral part of the faith based on the Bible and on the Gospel. They demonstrate a certain modesty of their branch of faith, which, until the time of Muhammad, has not borne any prophet. They see differences mainly in external ceremonials and in the wording of holy Books, which they consider to be specific for each of the religious factions.

Muslims in Jerusalem turn out to be more tolerant in relation to the Jews than Christians ruling the city through ages, who in the Byzantine period and later during the Crusades could not put up with the Jews as their neighbours. Yet, Caliph Malik invited 70 venerable Jewish families to settle in Jerusalem and to freely practise their religious cult. On the contrary, through their antisemitism the Crusaders pushed the originally conciliatory Jews to collaboration with Muslims, against the Crusaders and their Cause.

Eight and a half centuries later, Suleiman the Magnificent (1494-1566) from the Ottoman dynasty and one of the most outstanding Muslim leaders that ruled in Jerusalem, who rebuilt and extended it, famous as the author of large urban walls, again demonstrated his philosemitism. He commissioned his court architect to arrange the Western Wall of the Temple Mount as a wall of prayers for the Jews. He also ordered to build a special oratory for them. This is the present-day Wailing Wall. (Fig. 32). That was another confirmation of the possibility of a harmonious cohabitation between Muslims and the Jews.

7. THE GREAT SCHISM. THE EASTERN ORTHODOX CHURCH

For ages mutual dislike and hostility between both Empires has been increasing. It started in 395 that is upon the division of the Roman Empire into the Western Empire and the Eastern Empire. In the situation of that weakness and East-West (Constantinople-Rome) conflicts in secular field, the only significant factor that was holding things together was the Church. It also played a fundamental, constructive role in education, health service, formation of intellectual values, and development of culture-related investment projects. With the time, the Romanesque and the Byzantine elements went separate ways, and not only in the sphere of high culture, for example in architecture (e.g. towers in Romanesque churches versus domes of Byzantine temples) but also at least equally intensively in fundamental fields, such as politics, understanding religion, customs. In 1054 during that growing state of mutual aversion there happened a moment of culmination, and even of a general embarrassment. During a conference, which was intended to be a conciliatory one, in the course of an escalation of divergent views, both dignitaries of imperial churches who headed the opposite sides of the dialogue mutually excommunicated their adversaries.

The situation, which could not be relieved, led in the very same year 1054 to the definitive breaking of the Christian Church unity. Instead of unity, there was the Great Schism. This was a mutual separation and a split of the Church into the Western Church with Rome and the pope standing at the helm, and the Eastern Church with its centre in Constantinople and the Great Patriarch of Constantinople as the head of all Eastern Churches. The Schism became "the biggest scandal and tragedy of Christendom." This was another, after the division of the Empire in 395, great breaking of the value, which had been developing for many ages, namely the multicultural yet united Catholic Europe. Today, hundreds years later and with enormous difficulties, attempts are made at returning to the then lost cohesion, tolerance, and solidarity. As expressed by those words, the 1054 event resulted in endless bigger or smaller disasters and blows.¹¹⁷

These are extreme statements. In order to counterbalance them, one should, at least in an absolutely sketchy way, outline the marvellous religious, cultural and artistic (also architectural) phenomenon of the European and world culture, namely the Eastern Orthodox Church, which came into existence as the outcome of the Schism.

¹¹⁷ Davies, Norman. *Europa. Rozprawa historyka z historią*. Kraków: Znak, 2008.

Besides Constantinople there were no other freely existing Christian centres in the Eastern Empire, since bishoprics in Antiochia, Alexandria and Jerusalem had already been in the Muslim captivity. Constantinople - already during the reign of Justinian - had 500,000 inhabitants, so it was a mega-metropolis at the time. The Byzantine emperors gathered in their hands both secular and church powers, as patriarchs of the East were traditionally subordinated to autocrat rulers. That was the so-called caesaropapism, condemned by Western Christians, and in particular, for obvious reasons, by the pope. By contrast to the Eastern Empire, in the Western Empire the pope was an absolute sovereign of the religious will and a ruler of Vatican, although emperors and kings intensively solicited, and even fought with him to be able to participate in control over the Church. The person, who turned out to be the most consistent in those endeavours (some time later and in the context of the Renaissance anti-clerical humanism) was King Henry VIII of England.

The polarization of the Eastern Orthodox Church against Catholics involves a number of aspects of various weight and quality. One of the major differences concerns the issue of celibacy. Less grave was the conflict about religious practices, e.g. concerning the type of the altar bread. One of especially profound differences on the doctrine's level is the issue of the origin of the Holy Spirit (the so-called filioque problem, Latin for "and (from) the Son.") The great merit of the early Eastern Orthodox Church was its opening to local languages, in evangelisation and, first of all, in liturgical practices. In the Roman Catholic Church that opening took place only in the 1960s, after the Second Vatican Council (Pope John XXIII).

The Russian, Bulgarian, and Greek Orthodox Churches, as well as kindred Christian Churches of the East were subjected to Christianisation modified by various oriental influences. By that, they are captivatingly pluralistic in the sense of the multitude of varieties, and in the sense of their architectural and iconographic colourfulness. That pluralism manifests itself beginning with the organizational structure: there are nine patriarchates and a dozen or so of canonical churches. This is reflected in the multiform architecture, which is relatively less numerous in terms of quantities and types than in the case of temples of other leading religions, yet which is impressive through its originality and the treasure of the power of faith contained in arts, in particular the Eastern Orthodox and Armenian arts. For an observer arriving from the Western Christianity milieu, which is full of apostasy, ambiguity, scepticism and doubt, it is fascinating to admire the fervent involvement in the Orthodox faith on the part of the former Soviet Union population, of people with a broad spectrum of generations, education, places of living, and material status.

Those Eastern Churches, which have become affiliated or integrated with Roman Catholicism, e.g. Greek Orthodox Church, the Uniates deserve a close attention and reflection. In the moody atmosphere of Eastern Christian cults, a Western Catholic is struck by the aforementioned involvement, the power of unshakeable beliefs (also among young and modern persons), and also by the beauty of worship, which expresses an unconcealed and unwavering mysticism deprived of the Western coldness, reserve, and even relativism and cynicism. The mysticism of the East is also a counterpoint for the much bigger in the West susceptibility to materialism. Materialism led, firstly with the humanistic anthropocentric Renaissance in the 15th-16th centuries, to Protestantism, and two ages later to rationalism. Soon from rationalism the worldview radicalism and anticlericalism of the Enlightenment would be born. As a result, through industrial and political revolutions, at the turn of the 19th and 20th centuries there comes about modernity.

8. THE CRUSADERS. THE EPHEMERAL LATIN KINGDOM IN THE EAST. THE FALL OF CONSTANTINOPLE

In the Holy Land under the rule of the Crescent, depending on periodical changes in the situation, the "infidel" were allowed to create own places of worship and to pray in public sites, including Jerusalem and the Temple Mount. More often those "lucky ones" were the Jews, and a little more seldom Christians. The situation changed radically in the 11th

century at the times of Caliph Al-Hakim, when the aggravation of Arabic sanctions directed both against the Israelites and Christians was manifested, among other things, by mass destructing of synagogues and churches, which began in 1010.

The Western Christendom reacts at first with an indignation, and then with a resolution to retake the Holy Land from the hands of Saracens. A parallel reason underlying that action is a request from the weakening Byzantium for help against Turks, in the name of Christ, and for a good compensation including potentially available booty. In those circumstances, starting from 1096, several military expeditions (the "Crusades") are launched, especially by Frenchmen (the king and the knighthood), with a strong support of the pope. Those powerful principals desire (by means of the Crusaders) to "square accounts along the way" also with other opponents, such as the European Jewish diaspora, and other infidels, especially heretics and apostates, and finally the Byzantine Christians from the East, although it was them who have asked the West for help.

Generally, in their expansion and ruling the Crusaders were definitely ruthless and severe. Yet even those methods could not save them from defeats. However, in 1099-1291 they managed to keep the whole or the major part of the Holy Land, or its fragments. They introduced radical changes in the operation of the places of worship. Specifically, they turned mosques into Christian churches but they did not go so far as to destroy them, especially those most important ones. The Dome of the Rock Mosque on the Temple Mount was renamed to be the "Temple of the Lord," and the second mosque Al-Aqsa the "Temple of Solomon" yet intended for Christians.

Despite various relationships between the Crusaders and the Jews (both European Jews and those from Jerusalem), knights showed a definitely absolute hostility towards them. The First Crusade began from the extermination of the Jews in towns on the Rhein and on the Danube, on the way to the Holy Land. In that situation, the Jews living in Palestine who so far had been waiting for the turn of events, now moved shoulder to shoulder with Muslims, demonstrating considerable military skills. They also shared the fate of Muslims during the slaughter that followed the capture of Jerusalem by the Crusaders. The cross winners treated defeated and captive Jews worse than the followers of Allah.

As a rule, the Crusaders killed Muslims "honourably, in a knightly manner," with a sword, while the Jews, often tied up individually or in groups, were burnt alive in locked synagogues. In the Western historical literature, the Crusaders and the Crusades constitute the genesis of the present-day antisemitism, for which fire is the ultimate solution.¹¹⁸ Gradually, the knights of the cross were losing territories they had conquered. Jerusalem was lost in 1187. Since that time the Arabic and next the Turkish followers of Islam have been holding the Holy Land in an iron grip and until 1855 non-Muslims were not admitted to the Temple Mount.

Meanwhile, in Rome-Byzantium relationships, and later in Byzantium-Muslims relationships there followed epoch-making events. In 1187 there was a fratricidal massacre of Catholics in Constantinople, who were killed by their Orthodox neighbours and townsmen. And so, by coincidence, it took place in the same year, in which the Crusaders lost Jerusalem. The Crusaders took a revenge on Byzantians in 1203 and in 1204, during the Fourth Crusade.¹¹⁹ That Crusade, heading towards the Lord's Sepulchre in Jerusalem, stopped, however, in Jerusalem, where it turned into a punitive expedition against Byzantine "brothers in Christ." (Fig. 33).

A sort of justification for such action was failure to meet the provisions of the treaty by the pretender to the Byzantine throne, whom the Crusaders had installed on that throne. He promised to the rulers of the West and the Crusade commanders that in exchange for the

¹¹⁸ Rausch, David. *Legacy of Hatred: Why Christians Must Not Forget the Holocaust*. Ada (MI): Baker Christian Publishing Group, 1990.

¹¹⁹ Angold, Michael. *The Fourth Crusade: Event and Context*. Harlow: Longman, 2003.

throne, he would cause the withdrawal of the Great Schism and return Byzantium to the bosom of the Latin Church, thus making the Catholic Church one body again. He failed because of the blank refusal on the part of the whole community. In that situation, once that extremely important promise had not been fulfilled, the Crusaders looted Constantinople, robbed and desecrated Hagia Sophia (still a Christian church) and imposed by force the rule of Rome on the Byzantine Empire. Complicated political scheming ended up with the capture of Constantinople by the Crusaders firstly in 1203, and secondly in 1204. Afterwards they put on the Constantinople throne first the earl of Montferrat as the Byzantine king, and later Baldwin, the Count of Flanders, who was crowned the Byzantine emperor.

Following the Fourth Crusade, in place of the Byzantine Empire, the Latin Empire of the East was established. It turned out to be rather ephemeral. In an obvious way the Empire was strongly linked with the West. However, those links did not include the return to the common religion, since Byzantines of all social classes still did not consent to the conversion.

Also in other minor states in the regions of the Balkans and Asia Minor, which were dependent on Constantinople, the Latins took over the power. The main task of the Fourth Crusade, i.e. the liberation of Jerusalem, was not taken at all. Christian city-states suffering under the Muslim oppression in Palestine and in the region were left without any help, and virtually completely fell into decline, being gradually dominated and absorbed by Islam. In that way there ended the mission of a significant bastion in the East, including also the Holy Land, which was so extremely important for the Western and Christian civilization in general. The Fourth Crusade is considered to be one of the worst political and military scandals in general history.¹²⁰

The Latin Empire of Constantinople existed for 57 years, until 1261, when it was recaptured by the Eastern Emperor, Michael VIII Palaiologos, who restored the Byzantine Empire. He was an outstanding, visionary ruler, striving for reaching an agreement with Rome (the papacy) and with the West (monarchies, duchies and knight counties). However, his efforts failed. Events from the Latin past of his Empire: a specific kind of democracy, weakened power of the emperor, decentralization of the country, integrity of regions, freedom of cities after the West European model, as well as many other reforms caused that it was no longer possible to practise the formula of the old, autocratic, and oriental empire.

Statehood died down drastically. The Empire became weak as compared both with the former Byzantium, and with the recent Latin period. The only power was that of the Eastern Orthodox Church and its central leaders. When Emperor Michael VIII decided to restore Catholicism in exchange for European economic and military assistance, he encountered a definitive resistance on all ladders of the social scale, just like in the days of the Fourth Crusade. Additionally, political strife and internal conflicts have weakened the country, and even resulted in its partial disintegration (Serbia).

The interior of such a weakened empire was more and more courageously penetrated by Muslim armies, as exemplified by the battle of Kosovo in 1389. Next emperors from the more and more abandoned and lone Constantinople appealed for help from the West European rulers but the pope made it conditional on the comeback of the Latin religion. Despite an obvious Ottoman threat, still there was no consent on the part of the Orthodox Church elites and people. In that situation, the seizure of the capital city of the Eastern Christianity by Muslims was a mere formality, yet it ended with an exceptionally merciless battle on the city defence walls and inside the city. That great event, which general history named the fall of Constantinople in 1453, ended with a horrendous slaughter, the annihilation of the proud empire, and a severe blow on Christianity (Fig. 34).

¹²⁰ *ibid.*

9. THE WESTERN CHRISTIANITY BEFORE AND AFTER THE SCHISM. PROTESTANTISM, COUNTER-REFORMATION

Western Christianity in the period before the Reformation apparently develops to a great extent without any major turbulences, devoid of any major and permanent mutations and schismatic trends. The faithful follow a straight path of Christ's evangelisation that has been introduced and disseminated in Europe by St. Paul, guided in their earthly problems by the Church, which is ruled by consecutive successors of St. Peter. In architecture there dominates the style of early Christian basilicas, and the gradually developing Romanesque art. An interesting culture stratification occurs in that respect. The stratification appears and increases especially between different branches of architecture in the Mediterranean basin. That tendency progresses with a certain contribution of first pagan, and then Christianised incoming peoples.

A fascinating centre of changing rules and cultures following them is Ravenna. Its history contains a record of rulers, who actively went down in history, exercising power and creating culture: Roman emperors, the Latin Christian Empire, Byzantium, the Ostrogoths, the Longobards, the Franks, and finally the papal state. From among an innumerable quantity of valuable historical monuments in Ravenna, one should mention at least the Tomb of King Theodoric. That picturesque hero from the early Middle Ages living in the period of ca. 451/5-526 was an invader from the pagan Germania, later educated under the Roman civilization, and next an Arian convert. After the fall of the ancient Rome civilization, the art of construction declined so much that the 10-metre high dome of the royal tomb was carved out in a single stone boulder since they could not build a masonry dome. Ironically enough, that happened exactly 400 years after the Roman Pantheon had been erected.

The second famous landmark of Ravenna is the Eastern Christian Basilica of San Vitale (548) with its famous mosaics showing the main sponsor, the Byzantine Emperor Justinian (483- 565) with Theodora, his wife. That building was used 250 years later by Charles the Great (768-814) as a model for the construction of the famous cathedral with his own throne chapel in Aachen (Latin *Aquisgrana*, also known in English by its French name Aix-la-Chapelle).

The Arian faith of Theodoric is a signal that there begin to appear reforming movements in Christianity. Some of them gain a high popularity and success and simply threaten official institutions, including the papacy in the first turn. People support most those currents, which represent interests and rights of common folk, despised and oppressed by higher clergy and secular circles. The second group of problems, which provided ideological grounds for effective and popular reforming trends (obviously named "heretic" by Church hierarchs) resulted from criticism of the interpretations of the articles of faith and religious duties, which were over-interpreted and abused by authorities - mainly church but also secular ones. Particular criticism was directed by reformers towards abuses of religious services made for material reasons. Reformers also condemned priests' excessive pride so strikingly contrasting with the teaching of Jesus.

Among pre-Protestant reformers, these are, first of all, the Albigensians or the Cathars, who deserve attention. The first name comes from the town of Albi, and the second from the Latin *catharus*, meaning "pure." The intellectual genesis of their approach to religion (the Zoroastrian Manichaeism) is attributed to Bogomil models. The Catharist current was of folk provenance. It had its origin in the shire of Toulouse, where it won the support of local magnates. It was established certainly before the Schism, since already in 1022 Church authorities have performed the first burning of the group of Cathars as "heretics." The highest development of those "religious outcasts" took place in the 12th and 13th centuries. In southern regions of the shire, in the Pyrenees up to the seaside region of Languedoc-Roussillon (today the world-famous holiday resort) they contributed to the

construction of castles, which are unbelievably great in terms of landscape values.¹²¹ They also exerted significant influences in the Western Italy, which, together with France, formed the so-called Occitania. Their exciting and moving religious and social views were exceeding the framework of Christianity and reaching syncretic links with the Manichean traditions and the teachings of Zoroaster,¹²² in a European mutation.

The second movement included the Waldensians, poor townsmen, who gathered around Pierre Waldo from Lyon, since 1173. They began their movement in Lyon and Lombardia. They conducted their activity from Spain through Switzerland, Piedmont, up to the region of Silesia in today's Poland (the town of Świdnica). Also important was their collaboration with the Hussites, especially with their radical wing, the Taborites. After the introduction of Protestantism, they collaborated with Genevan Calvinists. Their durable accomplishment includes, in particular, the establishing of an ideological and social background for the later-period, mature Reformation of John Calvin emanating from Geneva. The whole period of the Waldensians' activity is strewn with executions at the stake and on the executioner's block. Such brutal ways of putting them to death were due to the fact that they were mainly plain townsmen, and not knights. Their activity met with many official condemning and punishing decisions, passed by secular and Church bodies. They have survived until today in an endemic form (USA).

The third eminent meta-Protestant movement was that of the Hussites. They came from the Czech state, were established from an inspiration and acted under the leadership of John Huss, professor at Charles University in Prague. Also that movement, despite its wide (and high) support was, actually, crushed by the rulers of Europe, with the pope's approval. In 1415 Huss was deceitfully decoyed by Church authorities to Constance and after hearing, despite safe conduct authorizing his security, he was seized and condemned to be burnt at the stake. Surrounded by flames, Huss in a moment of clairvoyance, proclaimed: "You will silence the goose (for *Huss* means 'goose' in Czech), but in 100 years God will raise up a swan that no one will be able to silence." The sense of that cry was not understood, yet it was entered into the court files. The actual fulfilment of that prophetic utterance resulted in a revolution in Christianity of an unprecedented popularity, accessibility, power, durability, and prospects.

In 1517, almost 100 years later, Martin Luther, professor at the University of Wittenberg, *with a swan appearing on his family crest* nailed his famous 95 "Theses of Contention" into the church door at Wittenberg. The Theses have permanently shaken the Church and Christendom. The Luther's genius has been reflected not only in the reformation of the Christian faith and religion but also in a widely conceived humanistic activity. His first translation of the Bible into German played a large role, which additionally contributed to its popularity and influences in the West. Dark sides of his views and teachings included hatred towards witches, Slavs, and Jews but his successors who were building up the Reformation tempered and generally eliminated that hatred.

In 1521 the initially wavering Diet of Worms finally (as a result of intrigues) condemned Luther and his teachings, thus sealing the disintegration of Christianity into the centralized Roman and papal Christianity, and the Protestant Christianity of various specific and local varieties. The notion of Protestantism and Protestants was born in 1529, upon the conclusion of the Diet of Speyer, paradoxically enough, in a document, which condemned Lutherans. During the Diets of Augsburg in 1530 and of Schmalkalden in 1531 the Evangelical religion was gradually being recognized in a full separation from Catholicism. Later, it became widely disseminated, from Königsberg to the Pyrenees, and then farther all over the world.

¹²¹ Knyszewski, Zygmunt. *Circuit en pays Cathares – Programme de travail U.I.A. Lieux Spirituels*. Reunion 3-6 July 2010.

¹²² Inspired by his teachings, in the essayistic and poetic form: Nietzsche, Friedrich. *Tako rzecze Zaratustra. Książka dla wszystkich i dla nikogo*. Kraków: Wydawnictwo Vis-a-vis Etiuda, 2010. Following that, in music: cf. Strauss, Richard. Also *Sprach Zarathustra* (1896), a tone poem.

Soon, in 1534, Protestantism would conquer another stronghold of the world format, namely England. Personal dispute of King Henry VIII with the pope over the king's divorce resulted in the king's schism and establishing a permanent Anglican Church. The great success of Protestantism caused the emergence of a number of further varieties. In addition to base groups, which were led by the most outstanding representatives of the Reformation: John Calvin, Martin Luther and Ulrich Zwingli, also other groups, usually derived from those base ones, attained significant position and considerable power.

The Huguenots, whose influence has extended from the Calvinian Geneva to Spain and France, have played a great role in general history. The massacre of the Huguenots, provoked and carried out in Louvre on St. Bartholomew's Day determined the history of Europe, and the Huguenots won later other countries, gaining and not losing popularity after that modern hecatomb.

The Anabaptists, (name derived from the Church Latin term *anabaptista*, or "one who baptizes over again"), came from the doctrines of Ulrich Zwingli, who, however, turned out the radicalism of their leader, Thomas Münzer, which was strikingly similar to that of the Communism. The bastion of the Anabaptists was the magnificent capital of North Rhine-Westphalia, the archbishop's city of Münster, where they established a fanatically-oriented theocratic "state" under the name of the New Kingdom of Zion. They ruled in an oppressive, tyrant way, introducing the obligation of physical work, polygamy, and abolishing any private ownership (wife sharing was permitted) and social class differences. Then they fought battles (which they finally lost) with the king's and the archbishop's troops. The movement leaders, including Jan of Leyden with his wives, were after brutal tortures hung alive in iron cages lifted onto the St. Lamberti's Church spire, which was several dozen metres high. Those cages hang there today and can still be seen, constituting the main tourist attraction of the city, equal to that of the Peace of Westphalia Hall in the historical town hall.

Numerous varieties of Protestantism and similar religions, whose ideas verge on Christianity or go beyond it, have also contributed to architecture. The so-called reformed churches may surprise a Roman Catholic or an Eastern Orthodox Christian with their modesty, poverty or simply lack of details, decorations, and iconography, especially when they are former Roman Catholic churches, which have been "cleaned" out of their *décor*. The same about modesty of liturgical dresses and self-restraint in ceremonies. One should note, however, that these are features, which after 450 years appeared in the Roman Catholic Church as a result of transformations that followed the Second Vatican Council in 1962. Many intellectual and architectural features of Protestantism are, through their closeness to the rational Enlightenment thought of the 18th-19th centuries, akin to the ideas of modernity.

It is in the same spirit, that an outstanding example of an attitude expressed in an urbanistic and architectural language happened in the Lower Silesia (the Opolskie region), within the borders of the present-day Poland. Today one would call that attitude "ecumenism." In 1760, in the transition period between the Baroque and the early Enlightenment, prince Christian Erdman von Württemberg-Oels (cf. Polish town of Oleśnica) established a townlet for hunting and holiday purposes, and named it Bad Karlsruhe (presently Pokój in Polish). The townlet, though now in a state of destruction and neglect, so typical for the "post-German" places in the Lower Silesia today, still represents a substantial landscape value, with its picturesque manor park furnished with sculptures.

When designing his country seat, the prince modelled it after the famous royal city of Karlsruhe in Baden-Württemberg, creating its shape as that of a circle in the form of a roundabout with main roads leading to it at right angles (like a regular cross). In the centre a four-sidedly symmetrical hunting lodge was erected, and on the more important of the two perpendicular axes, two similar churches were built: one Protestant, and one Roman Catholic (Figs. 35-38). The townlet of Pokój constituted a visible symbol of the harmoniously co-existing, bi-religious community of Silesia. The third assimilated social

and religious group were the Jews, for whom the prince built a synagogue and established a beautiful cemetery (the latter has been well preserved).

Here it is worth mentioning the Arians, constituting an outstandingly reputable religious group, which rendered great services in developing new places of worship, both in terms of ideas, and the arts. On that occasion one should pay a closer attention to those religious movements, which polemicize with certain Roman Catholic, and also Protestant dogmas. Such terms as Arianism, Unitarianism, as well as a close in meaning Antitrinitarianism imply belief (religion) views that focus on the uniqueness of God who is alone self-existent and immutable. Accordingly, they question the Orthodox view on the Holy Spirit, and reject the idea of Incarnation, or the person of Jesus as God and of Maria as God's Mother.

Some of those religious groups are close to Judeo-Christians striving for a compromise between the Old and the New Testament. The Arians, coming from Arius (the excommunicated bishop of Alexandria) have existed since the early Christianity (3rd-4th centuries). Similar beliefs were adopted by tribes during the Great Migration Period, e.g. the Vandals and the Germans, in opposition to the Franks who were baptized in the Roman rite. Arianism revived in the Reformation period, on the rising tide of criticism of papal doctrines. It aimed at the "purification" of faith, so that faith would exist in the form of knowledge derived directly from the Holy Scripture, without accumulated interpretations built up by later, controversial Fathers of the Church or other authors.

Arianism in Poland appeared in the period of the Reformation, and then later in the inter-war period, also in the local form of the so-called Polish Brethren. In addition to the aforementioned purification of views on the Holy Trinity, the brethren have gained an impressive renown in the field of acknowledging the role of women as much more important than so far recognized partners of men in religious, spiritual, intellectual, political, and state life. They produced, mainly in the 16th and 17th centuries, excellent book works and treatises on the significant role of women in public life, and historical books on outstanding women from the past. Polish Arians have left interesting houses of worship, similar in their minimalism to that of Evangelical churches. A brilliant and original piece of architecture is the Arian tower in Wojciechów near Lublin, renewed by Jan Koszczyk-Witkiewicz, as well as the non-explored pyramidal cenotaph in Krynica near Krasnystaw.

When recapitulating on the above examples, it is possible to state that schisms and various forms of Protestantism, as well as sects (often powerful, rich and durable) caused a substantial stratification of Christianity that neither the Counter-Reformation activities, nor any later activities, including current ambitions of restoring the unity of Christians, could cope with. This brings to one's mind the only, rational reflection that the said fascinating pluralism of both religious views, and their cultural manifestations, including architecture, deserves acknowledgment and support. Once again the idea expressed by Zygmunt Bauman: "from tolerance for the others through understanding them, up to solidarity with them, while maintaining that otherness" proves to be highly convincing, and offering best possible solutions¹²³.

10. THE EAST: CONSEQUENCES OF THE FALL OF CONSTANTINOPLE. THE WEST: ENLIGHTENED, NEOCLASSICAL, THE BEGINNINGS OF MODERNITY

In the epoch-making year 1453 there comes (as earlier mentioned) an irrevocable end of the Christian world in the South East of Near Asia. Byzantium, just like Rome over a thousand years earlier, grows weaker, falls into decadence and strife. It strengthens and petrifies the permanent gap between itself and the West. The gap continues despite attempts made by some of the Eastern Emperors, e.g. Michael VIII Palaiologos, who strived for reaching agreement in the names of Christ and Europe.

¹²³ Bauman, Zygmunt, 2010. *Op. cit.*

The set phrase "fall of Constantinople," which is used in history and in everyday circulation, involves an incomparably greater problem. This is namely the permanent obliteration of European, Mediterranean, and Judeo-Christian cultures on vast areas of the south-eastern Europe and Middle East. Relationships between the European and Asian ethoses undergo dramatic trials. Contrary to frequent opinions disseminated in Europe, the attitude of Muslims was not so radically reprehensible, and facts often weighed in favour of them.

Mehmed II the Conqueror orders to protect Hagia Sophia when storming the city, and afterwards to immediately adapt the church (without destroying and devastating it) to a mosque. The Christian elements, as well as artistic and decorative images and representations of humans and things are painted over or carved over. Most important works are commissioned to the court architect, Sinan. It is the same man, who was the court architect of Suleiman the Magnificent, and was instructed by him to adapt the Western Wall for the Jews. Now Sinan proceeds with necessary adaptation works in former Hagia Sophia, providing it with valuable additions, to mention only four magnificent minarets. Corrections, additions, and modifications do not spoil the beauty of the original structure, which after almost 1000 years of serving Christianity, now for nearly 500 years will be serving Islam.

This is yet another case, when those activities demonstrate the Muslim attitude of understanding and a specific solidarity with other great Abrahamic religions, both with the religion of Moses and that of Christ. This happens with a great benefit to architecture, which - paraphrasing an old saying - "united can stand, divided will fall."

In that period, Hagia Sophia is getting surrounded with newly developed buildings of the impressive metropolis, however they do not jeopardize the incomparable domination of the temple within its picturesque landscape. The magnificent city is renamed for the third time in its history. After the ancient name of Byzantium, the medieval name of Constantinople, now in the era of the Muslim Renaissance it becomes Istanbul. In the 1930s, after the fall of the Ottoman Empire, Turkey turns into a democracy, with the separation of the church and state. The eminent creator of that modern state and its first president, Mustafa Kemal Atatürk, orders the temple to be desacralized and transformed into the museum of past cultures.

In the West of Europe during the 18th century, in reaction to the dying away triumphalism of the Counter-Reformation, of its patron and promoter in the form of the papal Roman Church, and of its artistic expression, i.e. the Baroque, there begin to appear freethinking and scientific trends, which gain in significance and success. The pendulum of history, a sinusoid oscillating between irrationalism and rationalism distinctively moves in the direction of the latter. It was similar before ages, with the efflorescence of the ancient Apollonian classicism, then the reserved Romanesque art, followed in turn by the humanistic Renaissance. Now there came the turn of another movement of the pendulum from the irrationalism and expression of the Baroque to the rationalism and self-restraint of Neoclassicism. The Enlightenment rationalism and its interferences (clashes with the Church) were manifested by extremely interesting events in the field of architecture related to places of worship. The Enlightenment, rationalism and their artistic expression in the form of Neoclassicism, requires (as an epoch of a great historical role introducing the 20th century modernity) a precise clarification regarding the man-religion-culture interrelationships. In the sphere of inner, intellectual and religious life, the evolution within elites proceeded from sanctimoniousness towards consideration, scientific reflection, and even doubts and quests.

11. THE MERGING OF THE CLASSICISM AND THE BAROQUE. THE PROPHETIC FACADE OF THE LOUVRE, AND THE DÔME DES INVALIDES

In the art of designing, a prophetic masterpiece of the enlightened and rationalistic classicism is the East Facade of the Louvre. That completed designer's vision outdistanced by a whole century other evolutionary events in the field of architecture's turning from the Baroque to Classicism. It was born in the period, when in Italy and in Germany architects were still constructing heavy Baroque and good-for-nothing Rococo structures. The story of the Facade and comments from the period are symbolic and fascinating. In times of his greatest creative Roman successes, Gian Lorenzo Bernini was invited to Paris in 1665 by the "Sun King" Louis XIV (1638-1715) to sculpt his formal bust. That phenomenal sculpture in an over-expressive, unruly style of the late Baroque, is now shown in the gallery of Versailles and is an artistic object of the world renown.

The East Facade of the Louvre had so far not been developed grandly enough for its prestigious, great urbanistic role, as it constituted the main frontal junction of the palace and the city. One must remember that at the time the western side of the Louvre (now there is the Pyramid there) was not the city yet but royal gardens, only later developed into the Champs-Élysées and the Big Axis. Only a dozen or so years later, in 1682, the Palace of Versailles was completed, and the court moved into it for the time until the Great French Revolution. That was the peak rise of the Baroque art, just like in the papal Rome, however with the difference that in Louis XIV's France the Baroque took forms of secular magnates' complexes and of unique church facilities, such as the Sorbonne Church, and the Dôme des Invalides.

The story of the Facade took an unusual course. The "unruly", wavy elevation designed by Bernini, spiced up with a multitude of decorative details definitely lost to the simple, classicistic proposal, submitted by the French architect, Claude Perrault (1613-1688). He justified his aesthetics with a desire to make a reference to the reserved splendour of the French Renaissance and the quality of its classical balance. The only intentional borrowing from the Bernini's concept included almost flat roofs. That resulted in a significant turnabout in monumental French architecture, which ever since had been crowned with high pitched roofs, modelled aesthetically after towers.

The new, highly spectacular Facade (1667-1674) facing the city centre exceeded with its grandeur all previous colonnades since the time of the Pergamon and Rome. It presented a single, giant-size and uninterrupted, rhythmical form, rationalistic in its contents. It proclaimed a radical turn to the immemorial classicism, which had already been known from Egypt, Mesopotamia, Jerusalem, Greece, ancient Rome, and the relatively recent Renaissance, especially from the works of Brunelleschi, and also from Palladianism. The classical character of the new Facade became an event also as regards urban planning, which also remained true for ages. The Facade was placed on the eastern side of the Palace as the first, strong urbanistic form, which later, over the centuries, would be arranging the Great Axis of the Louvre and the Champs-Élysées through the Arch of Triumph up to the Great Arch of Defence (1990).

A perfectly successful execution of the Facade and the accompanying events, as well as next large structures erected by the Bourbons marked the twilight of the domination of Italy as the country establishing trends in the world architecture, and the onset of the French leadership. This was parallel with the increasing, and soon leading role of France in the development of the Enlightenment as an intellectual trend and visual culture, with the simultaneous twilight of the Italian, papal Counter-Reformation, and the Baroque as its weapon. From now on France would take over the domination in Europe. *Lingua franca* is becoming a global language from the North America to Petersburg, just like Latin in the past, and English is today. Tracing the growing triumph of the Western rationalistic thought, one can conclude that the erstwhile putting off eminent thinkers by the papacy, and forcing out their emigration to the West has after many decades rebounded on the Church, putting an end to the brutal Counter-Reformation.

One may easily see how ahead of its time the classicistic East Facade of the Louvre was. This is proved by the fact that parallel to the Facade project, the slightly late Baroque was enjoying a great triumph. Another venture was in progress in Paris, namely a significant Baroque secular, and soon also a Church project, the Dôme des Invalides in the centre of Paris, linked with the Seine by means of a magnificent axis, which is perpendicular to the Champs-Élysées. The intention of King Louis XIV covered, originally, the home and hospital for aged and unwell soldiers, the Les Invalides (architect Libéral Bruant, 1670), then supplemented with the brilliant Dôme, or the church (architect Jules Hardouin Mansart). It is visible that Mansart imitated the concept of St. Peter's Basilica in Rome by Michelangelo. The Dôme was completed in 1679, that is five years after the completion of the Eastern Facade of the Louvre by Claude Perrault. During the Second French Empire period, when the cult of Napoleon was restored, the Dôme was transformed into Napoleon's mausoleum, where also his most important relatives were buried, as well as other grandees connected with the Napoleonic era (1861). The domed silhouette of the Dôme combined with the dome of the Abbey of St. Genevieve church, or the Panthéon, which has also been converted from a temple into a mausoleum, form a wonderful duo in the city panoramas.

12. FREEMASONRY VERSUS RELIGION AND ARCHITECTURE

Among those pioneer, humanistic determinants, which, through their intellectual activity, at first put up resistance against ecclesiastic hypertrophy, and then, through the Enlightenment, gave impetus to new arts, a prominent role can be attributed to Freemasonry.

The ideologues of that freethinking movement derive its origin from the builders of the Pyramids, from Hiram, the constructor of the Solomon's Temple, from masons, who erected Gothic cathedrals, and finally from the Templars, who revolted against papacy. The methodological defect of such a genetic hypothesis consists in the fundamental worldview difference between the idols of Freemasons, and themselves. Those ancient builders from the remote past were overwhelmed with an absolute and sanctimonious faith, with which they approached their gods. It was for them that they built their masterpieces. On the contrary, "free masons" were free, by assumption, anti-sanctimonious, and often liberal and even hostile towards any traditional faith.

The modern Freemasons' movement has its origins in France and Great Britain. The basic terminology is worded in old French. It was approved in that form and accepted by the British. This is due to attributing to Freemasons the tradition and continuity with the Templars, with Jacques de Molay as their last master. The French commit a grave abuse in that respect, since they call the whole Masonic phenomenon in an egocentric way *franc-maçons*, as if it were a French domain. The truth however, is different: pioneer lodges were established in England and in Scotland in late 17th century. The first World Great Lodge was established in London (1717). The constitution of the Freemasons' movement was edited under the guidance of James Anderson, a Scottish philosopher, and published for the first time in English in Westminster (1723).¹²⁴

Relations between different varieties of Freemasons and various religions are highly diversified. Upon crossing of their particular elements, those two worldview structures generate a substantial number of mutations, stretching from a complete approval to a full exclusion. From among those mutations, the following can be specified as essential ones. Scandinavian lodges admit only Christians. Protestantism and its clergy fully approve membership in Freemason lodges. Rites practised in the UK and in the USA spread, as a rule, the belief in the so-called Great Architect of the Universe. In other version, this is believing in the so-called Eastern Philosophies, which today provide fuel for the New Age attitudes. Hasids do not tolerate any active connections with Freemasonry, as well as

¹²⁴ Wójtowicz, Norbert. *Wielki Architekt Wszechświata: teologiczna krytyka masońskich wizji Boga*. Wrocław: Gajt, 1999.

with other religions, including the Humanistic Judaism and the Reform Judaism, whereas the latter two definitely approve of membership in Freemasonic lodges. The fundamental Islam is a deadly enemy of Freemasonry, and this should be understood in a literal sense: any attempts at joining the Freemasons' circles are punished with death. And finally, there are religions of the East, headed by Hinduism and Buddhism, which are not tolerated among prospective Freemasons.

With time, Freemasonry developed territorially and became diversified in its variants. It managed to cover especially those societies and countries, in which the Enlightenment rationalism caught on, and so the West Europe up to Poland, and the USA. In those countries a number of attractive buildings were erected, where Freemasons' lodges had their seats. The interiors of those lodges and their décor, full of symbols, intrigue with their semiotic mystery, resulting from suitably mysterious Masonic rituals, not known to general public. The architecture of Freemasons' buildings and structures is predominantly classicising, ideologically in line with the Freemasons' liberalism, and with the style of the Enlightenment. This was so when they were built in Europe in the first instance. In the USA, the best Freemasons' buildings, marked by their grand scale, which they owed to the spirit of full tolerance, were constructed in the first half of the 20th century, somehow at the end of the Neoclassicism successes in architecture.

One of the most superb exemplary buildings in that respect is the Neoclassicistic House of the Temple in Washington (1915, architect John Russel Pope).¹²⁵ (Fig. 39). In terms of urban planning principles, it has been perfectly located in the principal point of the USA capital city. Its ideal, classic form of a great pedestal and a lofty colonnade topped with a sloping roof, is an echo of the alleged appearance of the legendary Mausoleum at Halicarnassus, one of the world's wonders. At the same time, thanks to such form, the Temple has matched the classicistic character of Washington, which makes it a city totally different from other American cities.

Another exceptional work in that category is a building-monument of the George Washington Masonic National Memorial, with an impressive lodge and a museum, dedicated to the memory of president Washington as an eminent Mason (1932).¹²⁶ (Fig. 40). The American tolerance and even mutual understanding in respect of worldview pluralism manifested themselves in the support for the project, provided by high Protestant circles, and by the Jesuits. The facility has been located in a picturesque area on Shuter's Hill in Alexandria (Virginia), on the Potomac, near the East Coast, within the regional orbit of Washington D.C. That unusual design was created by a renowned duet of architects: Frank John Helmle and Harvey Wiley Corbett. The former was a traditionalistic architect, a classicist and an outstanding landscape designer, the follower of Frederick Law Olmsted and Calvert Vaux, the authors of Central Park in New York.

The latter was a go-getting modernist, promoter of tower buildings: in New York (Bush Tower) and in London (Bush House). The Memorial was inspired by the legendary Lighthouse in Alexandria on the Mediterranean Sea, one of the ancient wonders of the world. The characteristic feature of the Memorial building is its tower-like structure, composed of four cube-shaped segments that are becoming smaller upwards, slightly decorated with cornices and vertical windows. At the same time, one can distinctly feel the aesthetic idiom of an American skyscraper, although developed traditionally as a masonry, wall-and-opening structure. The entrance ground floor is designed as a portico, imitating a Doric temple. A contemporary European may associate it a little bit with Moscow's Seven Sisters.

¹²⁵ <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php>. Masonic Architecture, 2008.

¹²⁶ Nesbitt, William. George Washington Masonic Memorial in Alexandria. <http://condo-alexandria.com>. 25 February 2009.

13. RAISON, LUMIÈRE¹²⁷, RÉVOLUTION, EMPIRE¹²⁸ VS. PLACES OF WORSHIP

Starting from the mid 17th century, and especially in the course of the 18th century, the Counter-Reformation and the Baroque, which was expressing it, begin to die away. The pendulum of history, a sinusoid oscillating between irrationalism and rationalism moves distinctively in the direction of the latter. However, that evolution is a difficult and complex worldview phenomenon, like never before. The twilight of a sanctimonious faith and the emergence of faith based on scientific premises, and so, a radical modification of the religious denomination, doubts or even a departure from the ancestors' religion is a new and deeply moving issue to the most eminent representatives of European elites.¹²⁹ The multitude of attitudes represented by those most outstanding thinkers of the age is an amazing phenomenon. Their worldview pluralism, often an extreme one, reflects the weight of the epoch - transformation from fiction to a possibly rationalized vision of the world and man.

The leading precursor of modern rationalism, René Descartes (1596-1650), rooted still in the 16th century, is a Catholic overpowered with a search for an objective truth, which has led in the direction of pioneer discussions on the ontology of faith. One of the greatest French scholars of the 17th century, Blaise Pascal (1623-1662), the author of religious texts that are captivating even today, is actually a doubting Christian, a Jansenist, in reality subscribing to a worldview, for which the modern literature applies the name of Western Philosophy or Western Philosophies. The giant of French humanistic thought of a worldwide impact, François-Marie Voltaire (1694-1778), born still in the 17th century but working in the 18th century, a polemicist and rulers' mentor, believes in specific pantheism, a modernized polytheism.

Among the pioneers of the Enlightenment rationalism, who were fully set in the 18th century, the oldest of them, Jean-Jacques Rousseau (1712-1778), a manifesto writer, a superb eulogist of nature, today considered the patron of ecology and sustainable development, promoted scientific worldview, expressed by the so-called "civil religion" (lay). It was rationalism rejecting a sanctimonious religious faith that pervades the French Encyclopédistes, who in 1751-1780 published their great, memorable work *Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*. Even such jointly committed authors differed in respect of their worldviews. Denis Diderot (1713-1784) was a believer of the aforementioned "Western Philosophy," while his associate, Jean Le Rond d'Alembert (1717-1783) was a Jansenist.

One of the most highly regarded thinkers of all time, a German philosopher Immanuel Kant (1724–1804), whose most significant works fell on the late 18th century (*Critique of Pure Reason* in 1781, *Critique of Practical Reason* in 1788, *Critique of Judgment* in 1790, *Metaphysics of Morals* in 1797), produced an unparalleled collation and synthesis of idealism and rationalism. Being himself a follower of the idea of free will, immortal soul and God, that scholar of an exceptional clarity of thinking and responsibility declares that it is high time for man to cease to be a child led by hand, so he can and should think, philosophise and judge independently. In the opinion of Kant's contemporary Church authorities expressed by the words of a researcher and a commentator, François Pouget, the author of, among other books, *Instructions Generales En Forme De Catechisme* Kant was called "a godless person. That statement appeared in 1790 in a collective review of Kant's latest

¹²⁷ Chaunu, Pierre. *La Civilisation de l'Europe des Lumières*. Paris: Bernard Arthaud, 1971. The Polish edition: *Cywilizacja wieku Oświecenia*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy PIW: 1989.

¹²⁸ The word "EMPIRE" has a double meaning in French: 1- the Empire, that is the period between the coronation of Napoleon to his fall; 2 – a style of the Napoleonic period in culture, also in architecture, generally considered equivalent to the Neoclassicism, which, however, started earlier (cf. this Section).

¹²⁹ Tatarkiewicz, Władysław. *Historia Filozofii Nowożytnej*. 7th edition. Vol. 2. *Filozofia Nowożytna do roku 1830*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe PWN, 1970.

publication.¹³⁰ The present-day Catholic scholars and expert asses Kant's view and religious beliefs in a much more favourable way, highlighting his scientific "contending" with deistic religion and its transformation, as expressed by the title of his essential treatise *Religion within the Bounds of Bare Reason*.¹³¹

Around 1750-1815 rationalism reached an amazing and absolutely innovative intellectual and artistic height, which heralded in modernity / modernism. It is the Neoclassic Enlightenment, which was the expression of rationalism. The Enlightenment developed first of all in France (Lumière), in England (Enlightenment), and also in Germany (Aufklärung), but with a substantial output in the Polish culture, too.¹³² The Enlightenment "directed" an unprecedented performance. This was a contradance between religiosity and atheism. Thanks to rationalism, religiosity was subjected to a purification removing from it superstitions and abuses. In that way, the Enlightenment carried out a mission, which was analogous to the one accomplished by reformers two centuries earlier in the time of Huss, Luther, and their successors. Thanks to that purification and restoring a high, abstractive religious faith, it became more acceptable, especially for intelligent and educated believers.

13.1. CHURCHES - THE ICONS OF THE ENLIGHTENMENT

The Enlightenment rationalism and its interferences and clashes with the Church, as well as decisions (springing from political events) on secularisation of church buildings and converting them into public ones (and reverse processes) resulted in extremely interesting events in the field of architecture of worship places.¹³³

A year after the end of the publication of the Great French Encyclopedia, in 1781-1782, a brilliant French visionary of the Lumière architecture, Étienne-Louis Boullée (1728-1799), re-designs and shows one of his incredible manifesto designs exemplifying the Enlightenment thought. This is namely the Metropolitan Basilica for Paris (Fig. 41). It was intentionally located on the Seine, so it would constitute a modern counterpoint for the Baroque Dôme des Invalides, whose dome gilded in 1715, made it the downtown landmark. The Enlightenment Basilica as designed by Boullée would, according to the author's intention, be both a leading church in Paris ("a new equivalent of the Notre Dame"), and a mausoleum of the Bourbon dynasty, abolished several years later in the person of King Louis XVI by the Great French Revolution.¹³⁴

In that light, Boullée depicts himself as a person of ambivalent views: he is an absolutely innovative and captivating designer, but, at the same time, a conservative royalist and a Catholic. Also his religious irresoluteness is reflecting the pre-revolutionary turmoil, in human minds as well. In his declarations he oscillates between religious and rationalistic attitudes. This is how he describes his design of a great temple: "...a basilica or a metropolitan church dedicated to the Christ's Body, which would be a depository of sanctity and

¹³⁰ Pouget, François. *Religia Kanta*. Kraków: Ultra Montes, 2004 (reprinted 1830 edition of the 1790 French original).

¹³¹ Cf. Bobko, Aleksander. *Kant i jego Religia Rozumu*. Kant, Immanuel. Religia w obrębie samego rozumu. Kraków: Homini S.C., under the auspices of Polish Thomas Merton Society, 2007.

¹³² *Respectively*: 1. The works and activity of Mieczysław Piszczkowski (1901-1981), a historian and a philologist. Until 1939 an associate professor at the University of Lvov, and after the war a professor of the Jagiellonian University and an active organizer and member of the Polish Academy of Sciences. 2. Lorentz, Stanisław and Rottermund, Andrzej. *Klasycyzm w Polsce*. Series: Dzieje sztuki w Polsce. Ed. Czeszunist-Cicha, Aleksandra, (1990). 2nd edition. Warszawa: Arkady, 1984. 3. Jaroszewski, Tadeusz Stefan. *Architektura doby Oświecenia w Polsce. Nurty i odmiany*. Wrocław: Ossolineum, 1971.

¹³³ Czapska, Anna. *Neoklasycyzm w architekturze europejskiej*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe PWN, 1970.

¹³⁴ Martínez Mindeguía, Francisco. *Étienne-Louis Boullé, Newton's Cenotaph, Basilique Metropolitaine, 1780-93*. Vista desde mi alojamiento. XIII Congreso Internacional De Expresión Gráfica Arquitectónica 27 a 29 De Mayo, Valencia 2010. Revista EGA Expresión Gráfica Arquitectónica 17. General Ediciones Arquitectura: Colegio Territorial de Arquitectos de Valencia.

a place of gathering for the most valuable representatives of religion." And he goes on: "that place may provide our souls with an experience of feeling happiness and can be an earthly paradise, indeed. It is here that those events may offer not only emotional but also truly heavenly experiences."¹³⁵ Yet, in another place, he declares in a Scientologic or Masonic way that he has designed "... a church or rather a basilica of the cult of the Supreme Being called the Métropole..." ("...eglise ou bien basilique du culte à l'Être Suprême baptisée Métropole...").¹³⁶

Regardless of those detailed stratifications of ideological and religious ambivalences, the greatness of Boullée as a giant of architecture parlante ("the speaking architecture") consists in his force conveying great humanistic values. His vision of the exterior, and in particular of the interior space of the Basilica and the atmosphere of feelings evoked by that space deserves a closer attention. He suggests a structure extremely monumental in the sense of its grandeur and aesthetic power, which brings to one's mind in further associations or subconsciously simply the legendary, totalitarian Mesopotamia. Not without a reason Boullée used to be an idol of the 20th century totalitarians, and now he enraptures minimalists. This demonstrates the range of his genius. The building in the shape of a cross is crowned with a dome, a simplest dome enclosed by a dense colonnade. There is in this design a kinship with the Paris Panthéon by Jacques-Germain Soufflot (1713-1780), who died a year before the Boullée's design (cf. dates). However, Boullée's architecture is different, more minimalist and succinct, thanks to simple, basic solids, modularity, and rhythmicity in the decor of walls and colonnades. The mega-interior (a similar gigantic character was present in his other visionary works, e.g. the Royal Library) is devoid of decorations, like in a Reformed church. Whole man's emotion inside the church is directed towards the altar, where due to a specially arranged light, "he will be experiencing the illumination of soul during meditations or during a ceremony."¹³⁷

In the years that followed, the Great French Revolution, which had sprung from the thought of the rationalistic Enlightenment, including also the intellectual climate provided by the Great Encyclopedia, effected fundamental political, social, and religious changes. Despite the fact that French revolutionists are commonly labelled as militant atheists, actually the Revolution leaders were in major part believers, yet indeed, of a strong anti-clerical orientation. The main edge of their criticism was directed rather against institutions and individual persons of the Church because of abusing by them religion for purposes, which were most certainly secular, "for power and dough, and against people."¹³⁸ For example, Maximilien Robespierre (1758-1794), considered to be the most powerful of the Revolution leaders, was an avowed deist. Figure number 2 in the leadership hierarchy, Georges Danton (1759-1794), openly declared himself as a Catholic. He confirmed it after he had become a widower and entered into marriage again (in 1793, a year before Robespierre ordered to guillotine him). The splendid ceremony took place in a Catholic church although the institution of Catholic Church in France had been formally dissolved.

The anti-Church reforms underwent changes in the course of 15 bloody and dramatic years of the Great Revolution. The time period of the Revolution extends between the demolition of the Bastille in 1789, and crowning Napoleon the emperor in the Notre Dame Cathedral in 1804 ("he has betrayed revolutionary ideas" - Ludwig van Beethoven, 1805). Napoleon, being an ex-revolutionary, whom the revolution put on the throne, reconciled with the Church in a spectacular way. He realized that being a great emperor, although he had defeated the immemorially Christian kingdoms and European rulers, creating in their places new monarchies, subordinated to him, he would be able to accomplish his

¹³⁵ *Ibid.*

¹³⁶ Kaufmann, Emil. 1939. *Etienne-Louis Boullée – Essays*. W : The Art Bulletin. 3(21). Wyd. College Art Association CAA. Nowy Jork. [PDF] <http://d.hatena.ne.jp/ken106/20080501>

¹³⁷ *Ibid.*

¹³⁸ Burleigh, Michael. *The French Revolution and The Catholic Church*. Earthly Powers. The Clash of Religion and Politics in Europe. From the French Revolution to the Great War. New York: Harper Collins, 2005.

long-term goals much more effectively with the pope and the Church staying at his side or, at least, not against him. All that muddle over worldviews, which existed among European elites and institutions in the Enlightenment era, had an extremely interesting effect on developing and earmarking of places of worship. Some of them, which belong to the most important temples of the epoch, have a rich, variable and diversified history, often representing charts of political and religious tensions, as well as transformations and novelties in culture.

13.2. ST. GENEVIÈVE – THE PANTHÉON

One of such exceptional monuments of the worship architecture that have been evolving for ages is St. Geneviève's Church in Paris.¹³⁹ In terms of urban planning, it has been perfectly located on the axis transverse to the famous St. Michel Boulevard, which constitutes the spine of the Latin Quarter. The genesis of the church dates back to the votive act of King Louis XV from 1744. After a decade of preparations, Jacques-Germain Soufflot, leading French architect and classicist, was commissioned in 1755 with the preparation of design. Later, after the design approval in 1757, he was in charge of the construction project until his death in 1780. His successors completed the construction in 1790, that is in the moment when several months after its outbreak the Great French Revolution was gaining an impetus. The National Constituent Assembly turned down the original intention of making the facility a church and decided that the grand building would become a national mausoleum - the Panthéon of Great People.

There were objective circumstances, which seemed to be in favour of rebuilding the edifice in a secular spirit. It turned out that the unprecedentedly large, impressively spectacular windows designed by Soufflot (they can be seen on pictures from the period) were likely to contribute to the collapsing of the whole building. So the windows were bricked up, thus providing inside a mood of a slightly gloomy graveness, which was good for the contemplated mausoleum function and, at the same time, created a psychological climate similar to that of the "great emptiness" of the Roman Pantheon. Upon the rebuilding of bottom parts, the axial centralism with a view over the main altar, which was typical for church buildings, was eliminated and replaced with bays resembling chapels, but more open towards the main central interior. This lent a more intimate character to that extremely grand interior of the type of St. Peter's Basilica in Rome, and to the circles, which are devoted to individual heroes or innumerable groups of them. Those alcoves are permeated by concentration, contemplation and silence, while in the centre there is a triumphant gigantism and monumentalism.

Napoleon (1769-1821), originally as successor of the Revolution, is a worldview rationalist, who holds scientific views. However, with time, becoming a more and more powerful ruler, he moves to take the line of cooperation with the Church, accepting and sharing its requirements. One could see a visible sign of that turnabout in 1806, two years after his coronation, when Napoleon restored to the Panthéon its original role of St. Geneviève's Church. His defeat and the Congress of Vienna in 1815 that sealed it put an end (temporarily) to rationalism, introducing in the 19th century a return to traditional monarchies and to the old regime (cf. ancien régime). It restored the bond between the Church and the throne, which in an obvious way influenced social engineering, arts and culture. The restoration of the Bourbon monarchy resulted in the respective restoration of the Church's role, in this case the strengthening of Napoleon's decision to utilize the Panthéon as a church.

The fate of the state continues to hover and in 1830 the old restored regime falls. The July Revolution (King Louis Philip, introduction of a modern parliamentary system) finally restores to the building the status of the Panthéon. In 1837 a gold inscription is engraved

¹³⁹ *Kathedralen. Die schönsten Kirchenbauten aus 1700 Jahren.* 2007. Red. Toman, Rolf. Wyd. Parragon. Kolonia.

above the main entrance on the columned portico frieze, which reads *Aux Grands Hommes La Patrie Reconnaissante* ("To the great men, the grateful homeland"). The inscription was renewed half a century later, upon the burial of Victor Hugo in 1885. The Panthéon survived in its secular role the fall of the Spring of Nations, then the Second Empire of Napoleon III, as well as numerous, great later events, without changing its function until the present day. Through the 19th, 20th, and 21st centuries, the Panthéon gains a higher and higher prestige of a national and international secular site dedicated to high values.

It was inside the Panthéon that in 1851 for the first time ever the Foucault's pendulum was installed to demonstrate the rotation of the Earth (again for a short time in 1955). In 1906-1922, in the middle of the Panthéon the famous Auguste Rodin's "Thinker" was exhibited. In 2007 President Chirac unveiled a commemorative plaque in the Panthéon with a list of 2600 names of Frenchmen, who were recognized as the "Righteous Among the Nations" by the Israeli Yad Vashem Institute in Jerusalem for helping the Jews during the Holocaust. In Paris panorama views, the Panthéon invariably makes a fantastic duo with the *Dôme des Invalides*. Both those giant yet harmonious, domed structures of similar silhouettes make up an urbanistic, and architectural and landscaping composition in the most central region of France.

13.3. MADELEINE

The second distinguished place of worship in Paris, and a masterpiece of the Enlightenment Neoclassicism is St. Mary Magdalene Church, popularly called in France simply the Madeleine.¹⁴⁰ Just like the Panthéon, it is a material witness of historical transformations, which mark out the history of Europe and of France in the 18th and the 19th centuries. In terms of urban planning rules, the location of the Madeleine is similar to that of the Panthéon, since it is on the closure of an axis that is transverse to a large, principal urban thoroughfare. The Madeleine closes the elegant Rue Royale, which branches perpendicularly off the Champs-Élysées in Place De la Concorde (originally Place Luis XV, and during the Revolution, a site on which the guillotine was installed). During the jubilee celebrations of the 200th anniversary of the Revolution in 1989, there stood twin constructivist Liberty Towers (*Les Tours de la Liberté*), which formed a landscape gate on the Great Axis.

The story of the church in its early stage was complex and tangled. Until 1182, in that place (the then city suburbs) there existed a synagogue of the Jewish Community in Paris. In the said year it was taken over by the bishop of Paris and converted into a small, modest church dedicated to St. Mary Magdalene. After the area had been incorporated into Paris in 1772, two attempts were made to rebuild it, yet both of them were unsuccessful. Finally King Louis XVI (1754-1793), the last king of France before the Revolution, decided to build there a grand monumental church of St. Mary Magdalene, to emphasize the significance of the site, and as an important element, which would beautify the area of the Place and the Champs-Élysées (1777). For comparison, that was also the year, in which *Baixa*, a new downtown part of Lisbon, a foremost example of the Enlightenment urban planning, was put into use.

However, by the time of the Revolution, the structure had not progressed higher than the basement walls. The revolutionists debated what type of a public building should be erected in that significant place. Proposals concerned, among other facilities, archives, a library, a festival hall, a market hall, a museum, or a session hall for the National Assembly. However, the issue did not move beyond discussions until the seizure of power by Napoleon and crowning him the emperor of the French. In the peak period of his military and political achievements, in 1806 he presented his idea of constructing in the area a secular Temple to the Glory of the Great Army. At that time the area was gaining a higher

¹⁴⁰ Norman, Edward. *The House of God*. London: Thames & Hudson Ltd., 2005.

and higher significance in the urban-planning design of the rapidly developing downtown part of Paris. A professional competition was announced and adjudicated but Napoleon rejected the verdict of the jury and selected a non-rewarded architect Pierre-Alexandre Vignon. He represented a style, which was closer to the emperor than that of rewarded designs, that is the most fashionable empire, or the Apollonian variety of Neoclassicism. In that specific case, that meant an almost literal copy of an ancient Roman temple. The design was prepared in 1807, and its immediate implementation was so much advanced in 1808 as to perform a ceremonial inauguration of the Temple.

The fall of the empire and the restoration of the Bourbons as a constituent monarchy in the person of King Louis XVIII (1814-1915, Congress in Vienna), progressive in relation to the 18th century absolutism of the ancient regime, is reflected in another, for the third time, return to the idea of proclaiming the temple the Church of St. Mary Magdalene. Under the new powers' rule, construction works are managed by Napoleon's architect, Pierre-Alexandre Vignon, until his death in 1828. New competition is arranged (1828) and adjudicated (1829), and a new architect and also a sculptor are selected. Those continuators of the project introduce essential interior development and sculptural elements, with the tympanum in the first place. The tympanum performs a crucial iconic role as sign visible from the Rue Royale axis. It shows the Last Judgment, and Mary Magdalene kneeling at the feet of Christ the Supreme Judge, intercedes for sinners.

The non-completed and non-consecrated church operated provisionally until the July Revolution (1830, made famous by, among other things, a picture by Delacroix *Liberty Leading the People*). The Revolution brought a system of liberal monarchy (the so-called July monarchy) with King Louis Philip, and fell in 1848 (the suppressed Spring of Nations, return of empire with Napoleon III). Soon after they had seized power in 1830, the "July" liberals changed the purpose of the building for the third time. The non-completed Madeleine was proclaimed the monument to the "Repeated Revolution" and a symbol of reconciliation between authority and nation, or a hybrid of kingdom with democracy. This was a significant step towards the process of limiting monarchy in favour of the parliamentary system which, within a century, led to the present-day formula of a constitutional monarchy, which is almost a symbolic one (United Kingdom, Spain, Belgium, The Netherlands). In order to highlight the dynamic character of new authorities under the reign of Louis Philip, in 1831 the nave of the national monument was vaulted.

What amazes most, is the complete incoherence between that interior and the beautiful, reserved, succinct, rhythmical architecture of an ancient temple, modelled after a classic peripteros with an eight-column front. The interior is dominated by domes on full arcaded arches (semicircular), supported with thick pillars, with tacked on dummies of Corinthian columns, with coloured and gilded decor of planes and surfaces oversaturated with details, simply on the verge of kitsch. In addition a lantern was added on the first dome before the chancel, creating a suggestion of a cross-shaped arrangement. This is an intolerable mixture of aesthetic features taken from the Diocletian's and Hadrian's Thermal Baths, from St. Mark's Basilica (Venice), and St. Peter's Basilica (Rome). Essentially, a distinct beginning of eclecticism manifested itself.

Temporarily in 1837 a group of pragmatists suggested that the status of the building as a monument to national reconciliation should be revoked and that the building might best be utilized as a train station. Today such proposal in that place might sound shocking. Yet Paris before the installation of the subway system (in 1900, the Second World's Fair; in 1889 the First World's Fair resulted in the construction of the Eiffel Tower) was in the 1830s such a large city that it needed a railway system which could enter deeply its downtown areas and run partially buried under the ground level, (cf. train stations Austerlitz, Montparnasse, Orsay, North Station, St. Lazarus, East Station, West Station.) Today, the Metro Madeleine station is one of the most important underground stops. However, the concept of the train station was rejected. The authorities considered another experiment with secular functions for the Madeleine to be insufficiently justified, and that is why,

after the speeding up of finishing works, in 1842 the *Église de la St. Madeleine* was consecrated as a Catholic church. It has remained so until now.

Today this is an official seat of the Archbishop of Paris, also a place of spectacular official and private religious ceremonies, often of a snobbish nature (christenings, weddings, funerals - cf. famous *pompes funèbres*). It also is a place for the cultivation of high culture. Its splendid organ and good acoustic parameters cause that the Madeleine is a number one place for that type of music in Paris. The array of eminent organ players employed by the church includes such great artists, as Camille Saint Saëns (second half of the 19th century) and Gabriel Fauré (the turn of the 19th and 20th centuries). Presently within the church, especially in its gardens and lay rooms, modern sculpture exhibitions take place, usually of a representational art profile but not necessarily a realistic one.

13.4. WARSAW, POLAND. ST. ALEXANDER'S CHURCH – A CLASSICIST WITNESS TO HISTORY

The Enlightenment has not been an epoch of the domination of church architecture, as it has been characteristic for the Gothic art and the Baroque. Rationalism that dominated in the Enlightenment thought reduced earlier preferences concerning church construction projects. The institutional Church was weakened when compared to past times. That is why the number of churches built in the Enlightenment age is relatively smaller than in the past, and also the quality of the Enlightenment worship places is, to a major extent, average. Their architectural appearance is less expressive than before ages, while being more reserved, often stereotyped, and less church-oriented. For that reason, they could easily have been converted to public buildings, and sometimes simply looked like ordinary civil buildings. Through the industrial revolution, the Enlightenment was bringing civilization and culture closer to modernism.

This paper, which is a wide fresco of historic accomplishments, has not much place for standard churches of the Enlightenment Age: classicistic, rationalistic, cool in their expression, which modern scholars associate simply with minimalism. In the light of the method adopted herein, consisting in emphasizing inter-religion conflict and reconciliation relations, as well as architectural events that are manifestations of those relations, especially interesting in the 18th-19th century (Neo)-classicism is the phenomenon of utilizing the "pagan" antiquity aesthetics for Christian buildings, and especially for those of the Roman Catholic Church, particularly hostile to that "paganism."

The first in terms of chronology example selected is a masterpiece of Polish culture and, at the same time, it provides a testimony of Poland's complex history, especially of its period related to the Russian Orthodox tsar and an oppressor, who at the same time was fascinated by the Catholic Poland and Poles living under his "Moscowian boot."¹⁴¹ That masterpiece, which belongs to the most beautiful classicistic buildings in Poland, is St. Alexander's Church located in Three Cross Square (Polish "Plac Trzech Krzyży") in Warsaw. That place is a specific "witness" of the unfortunate history of Poland. The Square was created by will of King Augustus II, beginning the southern route (the later *Aleje Ujazdowskie*, 1724) from the side of the city. In order to indicate the distinguished site, two crosses were set up at both sides of the avenue axis (1731). In the first years of reign of king Stanisław August Poniatowski (he reigned in the years 1764-1795), within the framework of "good order" activities and "smartening up of the city appearance," the Square was covered by a scheme of re-arrangement (1770). The implementation of that project included demolition of old shacks and other ruins, and through that obtaining valuable land plots, extending the Square, and opening vistas. The project was completed in 1787 that is in the period between the first and the second partitions of Poland. The Square was lined with classicistic buildings, and as a result the city acquired

¹⁴¹ Lorentz, Stanisław and Rottermund, Andrzej. *Klasycyzm w Polsce*. Series: *Dzieje sztuki w Polsce*. Ed. Czeszunist-Cicha, Aleksandra, (1990): p. 312, second edition. Warszawa: Arkady.

several beautiful houses: a palace designed by Domenico Merlini and tenement houses built by Antonio Corrazzi (1792-1877), the most outstanding Warsaw architect of the Enlightenment.

In the Napoleonic period of the Duchy of Warsaw, to commemorate the entry of the victorious Polish army commanded by Prince Józef Poniatowski, a triumph gate was installed in the middle of the Square (1809). Later, that idea was repeated for various purposes. In 1815, there again emerged an intention of using the same idea on the occasion of the arrival of Tsar Alexander I, and to erect a durable monument to the tsar. However, he ordered that funds should be used for constructing a Polish Catholic church in the area.¹⁴² Design and construction works started immediately, and the church was completed in 1826, under the management of Chrystian Piotr Aigner (1756-1841), a tsarist confidant and a fervent performer of his will. The church was given the name of St. Alexander's, obviously to adulate the tsar. Given all those bad features of his character, Aigner was still a brilliant architect. The church is a magnificent work of the supreme European format. It has ideal proportions, which do not evoke a slightest feeling of disharmony. Its "white Apollonian minimalism" is endearing. Finally, there is no so blatant an imitation of the Roman Pantheon in a miniature like in the case of the majority of other churches of the same age (although official design assumptions provided that the church would be the Pantheon in 1/2.5 scale). Summing up: it is equal of comparable in scale Enlightenment churches in France and Italy (cf. next two examples). In 1845, the name of the Golden Crosses Square was introduced.

After the January Uprising, there follows the tightening of tsar's repressions. One of them concerns changing the name of the Square, and naming it after Tsar Alexander I. At the end of the 19th century, in view of the fact that additional floors had been added to houses that surrounded the church, and because of the construction of new, equally high buildings, it was recognized that the church was already relatively too low. Therefore, the most outstanding architect in the Kingdom of Poland, Józef Pius Dziekoński (1844-1927), carried out extension and a radical redevelopment of St. Alexander's Church in 1886-1895. That was an aesthetic failure and an unfortunate turn of events for the context of the Square. The outcome of the redevelopment, and comparison of two versions of the church can provide a sheer lecture on what Eclecticism was in general, and especially, as a direct follow-up to Classicism. Józef Pius Dziekoński was an excellent architect. He has made a name for himself by numerous, outstanding and lasting works, including Holy Saviour Church in the first place which, beautiful in itself, as regards its urban-planning has impressively "constructed" the axis of Marszałkowska Street and Saviour Square. It was quite the opposite with St. Alexander's Church.

The memorable original facility - Aigner's design, beautiful in its "rationalistic, minimalist purity" was completely changed and distorted. The earlier succinct white cylinder of the main body of the building was enclosed with a grey, thickening layer, alternated with rich mouldings and decorations. On top of it, in place of an elegant flat dome set on a glazed tambour, a "parody" of the dome of St. Peter's Basilica was erected.¹⁴³ The earlier, classic entrance portico in the form of a six-column arcade was changed radically. A long "neck" with a nave inside was added, in the resemblance of "stretching" St. Peter's Basilica by Maderna. It is for that reason that the clear Aigner's rotunda became a hybrid of a rotunda and a nave.

At the entrance, two small towers, "resembling those in the Cracovian Christmas cribs" were added. For that reason, too little place was left for an elegant portico, so that is why only a narrow and tall, four-column, completely aesthetically "diverging" portico was provided. In order to finally grind down harmony and solemnity, yet in compliance with the

¹⁴² Chrościcki, Juliusz A., Rottermund, Andrzej. *Atlas Architektury Warszawy*. Warszawa: Arkady, 1977, p. 251.

¹⁴³ Czyż, Piotr. *Kościół pw. Św. Aleksandra. Plac Trzech Krzyży*.
www.warszawa1939.pl/index.php?pr1=aleksander

doctrine of Eclecticism, a small round gloriette on columns was added at the church side, with no justification either in terms of function, or aesthetics. Similarly deformed in the Eclecticism time was St. John's Archcathedral in Warsaw. That deformation was particularly painful when seen from the side of Świętojańska Street, in the view of the main facade of the cathedral, rebuilt in a pseudo-English neo-Gothic style. Only after the war, the cathedral was beautifully rebuilt by Jan Zachwatowicz in the original Netherlandish Gothic style.

When Poland regained liberty in 1918, the Square of Alexander I was immediately renamed to become the Three Crosses Square. The third cross contained in that name was the cross placed on top of St. Alexander's Church dome.

The tragic period of 1939-1944 has left the urban complex of Warsaw and all its architecture in ruins. Still before the introduction of the socialist realism in the first years of the rebuilding of Warsaw, a great Neoclassical building of beautiful proportions is erected. This is the building of the State Committee for Economic Planning. Soon the institution's name and building become ominous to Poles since they symbolize imposition and brutal enforcement of the Stalinist system in economy (cf. Hilary Minc, the fifth person of the Stalinist regime after Bierut, Cyrankiewicz, Rokossowski and Berman). Also the House of the Party, located close to the Three Crosses Square, is a work from before the socialist realism. It was constructed in the period of a relative political tolerance in the Communist Poland as a result of a competition (1947, Waclaw Kłyszewski, Jerzy Mokrzyński, Eugeniusz Wierzbicki), in the so-called "capital-city style", or a variant of Neoclassicism that had been developed in the pre-war period. Construction began in 1948-1952, fortunately enough without any changes in the spirit of socialist realism, which was decreed in June 1949,¹⁴⁴ although the intended use of the building would be likely to favour such attempts.

Already in the period of the imposed socialist realism, in 1949-1950 a full rebuilding of St. Alexander's Church is effected, in a purely Aignerian classical form, without any socialist realism influences. Although rebuilt, the church is visually an authentic piece of work of the Warsaw Neoclassicism from the period that followed the reign of King Stanisław August Poniatowski.¹⁴⁵ The rebuilding was made possible thanks to the monument conservation design prepared by Stanisław Marzyński (1904-1992).¹⁴⁶ He was an eminent researcher of historic landmarks, including among other buildings the Royal Castle in Warsaw, and, at the same time, a creative architect, the author of, among other projects, the church in Zbrosza Duża, made famous as a refuge for democratic opposition activists in 1976-1981. Similarly, in St. Alexander's Church during the martial law period in Poland (1981-1983) there existed an important contact point of the Underground Solidarity movement.

In the course of the political and economic transformation in Poland after 1989, both the church and the Square have been provided with a contextual enriching in the form of a slightly pretentious Sheraton Hotel (1994-1996), but, first of all, of a succinct, classicising corporate office building (presently housing the ING Bank). That modern office building, finally completed in the Millennium period, can be defined as classicising because of its reserved and contextual scale, horizontalness, succinctness of its body, consistent modular rhythmicity, general climate of the New Simplicity, nearing that of the minimalism. Its close confrontation with St. Alexander's Church shows the timelessness of a classic idiom.

¹⁴⁴ *O polską architekturę socjalistyczną*. Materiały z Krajowej Partyjnej Narady Architektów. Ed. Minorski, Jan. Warszawa: Państwowe Wydawnictwa Techniczne.

¹⁴⁵ Szwanowski, Eugeniusz. *Ulice i place Warszawy*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe PWN, 1964.

¹⁴⁶ *Kościół Warszawy w odbudowie*. Ed. Tomaszewski, Antoni Stanisław. Warszawa: Archdiocesan Council for Rebuilding of Warsaw Churches, 1956.

The classical style in the arts has for ages remained above time, function and, what is more important, above worldview differences. The most recent attempts at redesigning the Square have failed, just for the lack of feeling that idiom of timelessness. The "misguided" competition adjudicated in 2010 demonstrated that semi-literate designers, and also the jury, did not comprehend the culture of shaping public, elegant, monumental and, at the same time, cosy, toned and green downtown spaces in a historical, highly prestigious metropolis.¹⁴⁷

13.5. NAPLES AND POSSAGNO IN VENETO

A work, which, in a sense, is analogous to St. Alexander's Church, and which is considered characteristic for the Italian Neoclassicism in shaping places of worship is St. Francis of Paola Church in Naples, constituting the culmination of the central, urban square complex (Fig. 42). That place is an evidence of the history of South Italy in the 19th century, its winding paths and changeable fate dodging between revolution, empire, an artificially imposed restored monarchy, and, finally, liberation and government elected on the will of people. In the second layer, the church has experienced changing fortunes as regards its purpose, from a secular, sycophantic monument dedicated to a tyrant to a beautiful dedication to the great saint in the form of just a church dedicated to him.

In that case, the primary masterpiece is an urban facility in the form of a monumental square, and the secondary work is the temple, which constitutes the culmination of that square. The said urban masterpiece is the impressive Murat's Forum, initiated in 1809 by Joachim Murat, Napoleon's marshal and brother-in-law, the king of Naples appointed by him. The Forum has been boldly outlined in resemblance to St. Peter's Square in Rome, extending between the historical Royal Palace of Naples and a contemplated (in place of a demolished historical monastery) grand building to commemorate Napoleon (architect Leopoldo Laperuta). After Napoleon's defeat and following the restoration of the Bourbons in Naples in 1816, the newly "installed" king Ferdinand orders to shoot his predecessor and continues the construction of the Forum under his own name.

Instead of proceeding with the non-completed, grand Napoleonic building, he orders to continue the construction project in accordance with the designs of Laperuta, yet to make it a Catholic church. The church is then dedicated to St. Francis of Paola (1416-1507), who towards the end of his life in the early 16th century used to live in the monastery demolished by Murat. St. Francis of Paola is a magnificent, prophetic personality of the 15th century Church, a friend of popes, humble in relation to simple people, a great almoner, the founder of Minim Friars, an order of the most humble rule.¹⁴⁸ The construction of the square and church lasted altogether from 1809 to 1846. After Ferdinand, two of his successors on the Naples and Sicily throne continued the construction. Following the fall of the monarchy, in the course of Italy uniting, in 1860 the Forum was renamed to the Plebiscite Square to commemorate the historic act of people's voting thanks to which the former puppet Kingdom of Naples united with the newly established, free Kingdom of Italy.

The said project is, first of all, a brilliant urban-planning piece of work, which in the course of the 19th century was a historical area of political conflicts, and which, owing to that, evolved from the status of a ceremonious space to that of a public space. The church is, to a major extent, similar to other Neoclassical structures, inspired by and modelled after the Roman Pantheon. The rotunda, which constitutes the real body of the church clearly refers to the Pantheon, is constructed monolithically, without window openings and, generally, without external decorations and details. The only modern element is a glass lantern on the top opation. As compared with the graveness of heavy neo-Doric porticos, known from the already mentioned projects implemented at the time in Berlin and in Pos-

¹⁴⁷ Rejnson, Andrzej, *Radni: unieważnić konkurs na plac Trzech Krzyży*. Stolica, Warszawa. (7 July 2010).

¹⁴⁸ *Kathedralen... Op. cit.*

sagno, as well as applied in the Murat's Forum colonnade, the light, six-column Ionic portico at the entrance to the church devoted to a Minim Friar, St. Francis of Paola, gives an impression of something fleeting and almost frivolous.

Another place of worship, which is modest yet abundant and complex in terms of its contents, and which is little known, is the Holy Trinity Church in Possagno, Italy (built in 1819-1833).¹⁴⁹ It also is called the Tempio Canoviano that is "Canova's Temple." The name comes from the originator, ideologist, sponsor, and partially a constructor of his own project, namely the brilliant Italian sculptor, Antonio Canova (1757-1822). He was born in that small town near Treviso, in a beautiful place of the Veneto region, where the Venetian plain turns into the Alps. After his life spent on the glittering career of a sculptor in Rome, especially as Napoleon's personal favourite, at the end of his life, consumed by diseases, he invested his possessions in constructing a votive church in his "little homeland."

The design in its professional architectural aspects was made, with Canova's assistance, by his friend, an outstanding Venetian architect, Giovanni Antonio Selva (1751-1819), the author of, among other projects, the world-famous La Fenice opera theatre in Venice, as well as a number of outstanding landscape projects around Venice. In 1819 (the year of Selva's death and three years before Canova's death), the project was launched. The church was superbly located at the end of the town's main, broad central avenue, which climbs onto the hill. From that place the church dominates over the town and its surrounding, and can be seen from a distance of several kilometres. It is a synthesis of the Athenian Parthenon (entrance), the Roman Pantheon (nave) and an early Christian Basilica (chancel).¹⁵⁰ Classicists of the Enlightenment in opposition to classicists of the Renaissance were interested not only Roman but also in Greek models, and drew their inspirations from them. It is for that reason that the grand entrance complex directed towards the town is a creative replica of an eight-column frontage of a Doric-style temple. In turn, the basilica-like raising of the chancel above the level of floor covered with the round nave cupola was an obvious tribute and a functional reference to the tradition of Eastern Christian churches. The main body of the church is a rotunda and, just like in the previous example, it has a modern glass lantern on the top opaion of the cupola, which is an additional aesthetic element at night, in addition to the illuminated body of the church.

Canova was a son of a stoneworker from Possagno, that is why, in addition to his artistic genius, he had a perfect knowledge of and was an expert in the utilisation of sculpting and building stones. That is why, within three years (1819-1822), and with the assistance of the local community, he managed to gather required materials of the supreme quality (especially white marble, white limestone, and white marble aggregate for mortars) and set the project implementation direction. The construction was completed ten years after Canova's death, at the end of 1822 and in the beginning of 1823. The church is acknowledged to be the leading work of Italian church architecture of the late Enlightenment period, when the ethos of Neoclassicism begins to interlace with the beginnings of Eclecticism (cf. the Neue Wache by Schinkel in Berlin, dated 1818 and created based on similar principles).

On the 200th anniversary of Canova's birth (1757-1957), following the joint initiative of the local community and Italian authorities, great architect Carlo Scarpa accomplished in the vicinity of the Tempio Canoviano another project, called the Museo Canoviano (1957), which was partly adapted in historical buildings, and partly new. The museum is, as always in the case of Carlo Scarpa's works, a magnificent complex, which combines the aesthetic qualities of the tradition legacy with sophisticated modernity. The museum is devoted both to the person of Canova, and to the region and town of Possagno, also

¹⁴⁹ Norman... *Op. cit.*

⁶⁷ Andrews, Jesse. *Il Tempio Canoviano. Welcome to Veneto.* From Jesse's Journeys in Italy. www.italianvisits.com/veneto/possagno. 2006.

housing space for temporary fine arts and culture exhibitions. It is a fantastic example of supplementing a historical place of worship with a masterpiece of a modern secular culture. Conclusions drawn from that successful project confirm an opinion that the Enlightenment and its visual image in the form of (Neo)classicism have provided grounds for the worldview modernity, as well as science and culture of the 20th century, and - within their frameworks - especially for architecture.

14. SITUATIONS IN PALESTINE IN THE 19TH AND 20TH CENTURIES. WORLD WARS AND THEIR OUTCOMES

After the conquest of Constantinople, the advance of Islam towards Europe was first stopped by King Jan III Sobieski near Vienna, and next pushed back by the Austrian Empire to the Balkans where it survived in domination until World War I. At that time in Palestine, thanks to the Zionist movement and the inflow of Jews from diaspora to their historic homeland, starting from 1855 Jews began to outnumber Islamists in the area. Jewish settlements and social houses began to emerge in the suburbs of Jerusalem. Synagogues turned out to be less needed, since newcomers from all over the world were often far from a religious orthodoxy.

Somehow for the sake of the balance of power, in the second half of the 19th century, also Christian states (especially England, Germany, France, and Russia) started to intensify their activities in Palestine, and particularly in Jerusalem. On the pretence of caring for pilgrims and under a cover of charitable and aid operations, and by means of numerous huge projects, those states were creating for themselves, on the verge of the world war, strong bastions of influence in that strategically important area.

An example of a quasi-religious or a quasi-evangelising expansion, which actually strengthened German Anglo-Saxon, or even Scandinavian influences in the Holy Land is the so-called Tomb in the Garden in Jerusalem (Fig. 43). Following suggestions developed on the basis of non-scientific speculations of German Protestant (Otto Thenius, 1842), and next English authors (Col. Claude Reignier Conder, 1870; Fisher Howe, 1871; Gen. Charles George Gordon, 1883) a pilgrimage and education garden was established in 1883 in the north part of Jerusalem, ca. 1 km from the city walls, at Nablus Road. The centre of the complex is a rock of the shape similar to that of a skull (cf. Golgotha, place of the skull), in which there is a tomb. The place of that "alternative" burial of Christ is a popular tourist attraction, especially for Protestant groups from the USA, German and Scandinavian countries. The majority of Christian theologians reject the said interpretation, considering it simply an anti-Church activity.

It is by far more positively that one can assess the example of the French expansion, as shown by the Church and Hospice of Saint Vincent de Paul, built in Jerusalem in 1886 (Fig. 44). The French Hospice Saint Vincent de Paul Foundation became at the end of the 19th century one of important institutions, which were tools of expansion of European powers in the strategic Middle-East area under the pretence of charity and care for pilgrims. The Church and Hospice complex has the most attractive location among other European projects in Jerusalem, within the defence walls of the Old City, in the direct vicinity of the Basilica of the Holy Sepulchre. The church, designed by a French architect and historicist, Jean-Baptiste Lepère, is simply very skilfully stylised in the Romanesque art spirit. Tourists often consider it to be a work dating back to the Crusades' time. In the superb church interior with sculptures of Christ and Mary, there take place renowned Israeli youth choir festivals of classical music Hamshishalayim, with an active participation of the Jewish audience. The complex has gained in an extra attractiveness after the renewal of its bulwark as a luxury mall and entertainment area in 2006-2010. That prestigious project implemented by the most outstanding, living Jewish architect, Moshe Safdie, shows off the Catholic temple as a masterpiece in an urbanistic and architectural context. Especially at night, the splendid, variegated illumination of the renewed district addition-

ally highlights the Church of St. Vincent de Paul against the background of the Hospice and its environment.

World War I turns out to be a critical turning point. As a result of the war, the Ottoman Empire is removed from the European continent. Next, following military and diplomatic actions in 1917, the British retake Palestine from Muslims. The Islamic elements are forced to lead a fragile co-existence with the Jews in the so-called British Mandate of Palestine (1917-1948). The League of Nations and the Treaty of Versailles confirm in 1920 the said Mandate, that is a trust territory under the British management, aimed at the establishing of rules of peaceful coexistence between Palestinians and Jews.

The right to share the use of the biblical Holy Land boosts impressively the momentum of the Jewish activity. A poor, seaside colony of Jaffa develops and blooms into a modernist, Bauhaus-like "white" Tel Aviv. In the west Jerusalem there flourishes a beautiful Jewish district of Mamilla (cf. Figs. 41-44). It is located beyond the Old City walls, behind the Zion Gate and the Jaffa Gate, near the Tower of David.¹⁵¹ The Old City still remains in the hands of Muslims. Nevertheless, Jerusalem and the Temple Mount are open to general public.

The 1930s exacerbate the political and cultural, as well as the religious situation because of the strengthening of totalitarian regimes in several significant countries (and especially in Europe), which ultimately bring about World War II. Such regime authorities generally cut themselves from religion, discourage their communities from it or simply prohibit it, and conduct a conflictual policy in relation to the domestic church hierarchy and its world superiors. Alternatively, such regimes enter into time-serving alliances with the most conservative representatives of the clergy.

A specific oddity in that context was an attempt by the Nazis at winning over German Christian Church elites, especially the Catholic Church and Vatican. The Nazi neopaganism mixed up with an old German mythology, and their hatred for all others who were different from them, a contempt for the weak and excluded were, in view of Christian criteria, the unambiguously disqualifying factors. Yet, for example, the bishop of Cologne permitted to decorate his cathedral, the symbol of Germany's dignity, with Nazi swastika banners (Fig. 45). Those issues, along with numerous other generally unknown aspects of totalitarianisms from the first half of the 20th, once minimized or fended off, now are becoming the subject of a in-depth research.¹⁵²

On the opposite side, there was an uncompromising attitude towards Nazi threats and pressures expressed by cardinal von Galen, the indomitable bishop of Münster, a heir of an eminent Westphalia family. The magnificent Münster cathedral, which was subordinated to bishop Galen constituted during the war a major stronghold of resistance to the Nazi policy and a refuge for its victims. Heavily bombed and destroyed, it was rebuilt after the war thanks to its great protector and his successors from the same family, in an interestingly modern shape. It was there, where in 1966 the first performance of Krzysztof Penderecki's St. Luke Passion took place, constituting an significant step towards the cultural revolution of postmodernism (Fig. 46).

As far as the Middle East is concerned, the second turning point, no less critical and epochal than the first Great War, is World War II, and its consequences for the Holy Land. The Palestinians have to cope with a challenge of coexistence with the state of Israel, which came into existence by the decision of the newly established United Nations, during their inaugural plenary meeting in San Francisco in 1948. However, instead of peace,

¹⁵¹ More on the subject in: Kosiński, Wojciech. *Kreowanie środowiska mieszkaniowego – spełnienie wspólnotowych marzeń. Creation of Housing Environment – Community Dreams Come True*. Środowisko Mieszkaniowe - Housing Environment. Ed. Seruga, Waclaw and Jagiełło-Kowalczyk, Magdalena. Kraków: Wydawnictwo Astra, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, 2009.

¹⁵² A review of current research into totalitarianisms of the first half of the 20th century, cf.: <http://www.truthcontrol.com/>

an era of dramas and turbulences followed. The events of 1948, 1955, 1967, and 1975 determine the sinusoid of fickleness and changeability of relationships between those two elements, their alternating advantages in dominating over the Temple Mount, Dome of the Rock, Jerusalem, and surroundings.

After the regaining by the Jews of their joint rights to Jerusalem as a result of the Six-Day War in 1967, they carry out an impressive renewal of their quarter. Renewal projects include, in particular, the conservation, restoration, redevelopment, and creation of places of worship and other religion-related facilities. The following should be mentioned in that regard: the rebuilt Hurva Synagogue, the innovatively redeveloped Main Rabbinical School, and a beautifully minimalist, impressive Torah Library, which dominates over the Wall Plaza. First of all, the said Western Wall Plaza was extended by the so-called Cave, or a large space ca. 100 x 40 metres, adjoining the Wailing Wall and the remaining section of the Western Wall (Fig. 47). A progressive novelty is a sector for women, which has been sectioned off at the foot of the Wall. (Fig. 48). Another consistent project is that of grand-scale archaeological and monument conservation works at the south-western corner of the Temple Wall, in the historic City of David, the oldest settled neighbourhood of Jerusalem. The area probably conceals revelations concerning the last period of the Temple's history and its destruction, as well as the times of Jesus that were earlier by several decades (Fig. 49).

In the system of domination of Islam and Judaism in Jerusalem, Christians (Orthodox, Armenian, Catholic, Protestant) constitute a definitive minority. Owing to that they have a sort of a comfort of non-involvement and non-participation in dramatic and often bloody conflicts between the other two great religions and their national representatives.¹⁵³

Following the attitude of Pope Pius XII, badly assessed by some historians, the issue of toning down and resolving the Christian-Jewish conflict has greatly benefited from his successors: Pope Paul VI, through his historical visit to Israel, and Pope John Paul II, through his moderating actions (prayer at the Wall) and, what is more important, through his phenomenal naming the Jews as the "elder brethren in faith."

Great expectations, yet only temporarily, were connected on the secular and national levels with the Camp David Accords (1978, a significant name in the selection of a place) signed by Egyptian President, Anwar El Sadat and Israeli Prime Minister, Menachem Begin. The second portion of such epoch-making attempts at reaching an agreement included talks ended up with the Oslo Accords (1993) signed in Washington between Palestinian leader, Yasser Arafat and Israeli Prime Minister, Yitzhak Rabin. Both stages of those peace talks were reflected in the form of Nobel Peace Prizes awarded to their participants. Terrifying events, which followed and which tragically recapitulated those attempts resulted in the discontinuation of them. Top negotiators were assassinated: Anwar Sadat (in 1981), and Yitzhak Rabin (in 1995) by their fellow countrymen, who represented uncompromising, anti-reconciliation circles. The Egyptian president was killed during a state military parade by officers of his army, members of an extremist Islamic organization. The killer of the Israeli prime minister was an educated man, a former student of a rabbinical school, who shared the extremist Zionist views.

Interesting in that regard are observations and views of a highly-placed and educated person, a Black Friar, who has for years been working in a prestigious French research establishment in Jerusalem. He claims that Muslims both in the past, and today, despite problems left over from the past, have generally maintained a conciliatory and peaceful attitude to the members of the other two great Abrahamic religions. However, they radically exacerbate their attitudes and actions in a situation when their higher values and acquired goods are endangered with any threat (a view expressed during a discussion attended by the author in Jerusalem in 2009).

¹⁵³ Biema, David van. *Judaism's Stake. The Mysteries of Solomon's Temple*. TIME Magazine. Tampa, FL. (16 April 2001).

15. THE TRANS-MILLENNIUM: TOWARDS TOLERANCE, UNDERSTANDING AND SOLIDARITY

Three thousand years, which separate the present-day epoch from the times of legendary religions, ancient leaders and their works (from Nimrod's Babel Tower, the mission of Zoroaster, and the First Temple of David / Salomon), and over two thousand years of documented and explored times of world religion histories allow to look at the subject matter of this paper with a suitable detachment and in a twofold way. The so-called civilizational here and now, and within it the cultural modernism (the Modern Movement) of the second half of the 20th century and the first decade of the 21st century appears in the close "wide-angle lens" perspective to be a unique and most important period. However, in a "telephoto" image of those three thousand years of prehistoric and historic fates of culture, the said 60 years of modernism occupy as little as 2% (two percent). Despite that tiny share, it is another essential stage of continuation, offering innovative contributions of a vital significance for that bigger whole.

Considering the point of view, which is of interest for this paper, modernism has contributed (especially as a result of tragic experiences of World War II) a need for tolerance, which has been growing within elites and spreading within communities, in various aspects of the meaning of that word. It concerns, in particular, such aspects which can make it possible to avoid catastrophic and tragic conflicts. First of all, one may indicate race, national and religious tolerance here.

A perspective frame showing that last tolerance aspect from a Catholic viewpoint indicates a significant threshold, which has successfully been crossed on the way to reaching an intra-religion agreement, and showing opportunities for adjusting the conservative interpretation of religion towards opening, modernity, and, especially, tolerance. That threshold was the Second Vatican Council, summoned by Pope John XXIII (1962), and two pontificates that followed it: of Pope Paul VI, and of Pope John Paul II. In addition to a striking "creative jump" made by the authors of changes introduced by the Council and directly upon its termination, a memorable process of post-Council reforms and, more broadly, of the post-Council era was initiated. As far as tolerance, mutual understanding, and respect for other religions' views are concerned, the period of 38 years after the Council has produced considerable changes.

Firstly, the notion of Christian unity and cooperation, or ecumenism has become radically re-oriented: from the earlier intentions of Catholics to have other Christians "converted" and subordinated to the Roman Catholic Church to a vision of a good co-existence on equal, autonomous and independent rules. Today, it would seem impossible to claim that non-Catholics should "return to the bosom of the Church" meaning specifically the power of Vatican and its hierarchy. Let us substitute to virtual roles in this understanding e.g. an Orthodox Jerzy Nowosielski, and an evangelical Jerzy Buzek. Such way of thinking used to result in conflicts, which considering the 20th-century consciousness, are absurd, e.g. the conflict in the Northern Ireland, that is in the United Kingdom, a state of such venerable religious and civilizational traditions.

15.1. TAIZÉ, ECUMENISM, SYNCRETISM

Speaking about ecumenism, it is impossible not to pay tribute to and express gratitude for a great, super-creative and effective project of the Ecumenical Community of Taizé (Fig. 50). The project initiator, Brother Roger (Schutz, 1915-2005), of a Swiss and Burgundian nationality, a Calvinist, a man who can be described as a great prophet of the turn of centuries, arouses supreme admiration. Already in the hard 1940s in France (the German occupation, the Vichy regime) he was taking the risk of looking after and helping political refugees, prisoners of war, Jews, and orphans. He worked at Taizé in Burgundy, where his mother was born. After the war in 1952-1953, he drafted the rules and developed the

Community, whose leading motto was reconciliation, and ecumenism and a widely-open worldview acceptance the ways to attain it.

Thanks to the evidently high value of the Community and its success, especially among the susceptible and ambitious youth, Brother Roger was invited as an observer to the Second Vatican Council in Rome. Here he found a support from and established a long-lasting friendship with a young bishop from Poland, Karol Wojtyła, who was very active during the Council works. In the course of the Council, high Protestant officials and Catholic cardinals visited Taizé. As a result of that inspection, the Community was accepted by them. During the decades that followed, Taizé became a living symbol of unity of (especially) young Christians and other believers in search for higher values. Gradually, the Community was obtaining the acceptance of the Church authorities, which was crowned by its harmonious relationships with Pope John Paul II, and next Pope Benedict XVI.

The charismatic Brother Roger could, in an unprecedented way, by his teaching and by his personal example, abolish and tone down the previously festering religious differences. Aged 90, he died a martyr's death, stabbed during an evening prayer in front of very eyes of thousands of people. A particularly convincing thing from the viewpoint of the ideas of ecumenism and reconciliation is that in his will he designated Brother Alois (Löser, a Bavarian Catholic, educated in Baden-Württemberg) as his successor. The original temple of the Community at Taizé was a beautiful, small, Romanesque church. The architecture of the new church, designed by a French architect, Brother Denis Aubert, is not a masterpiece from the outside. The church interior, however, despite its pretentiously disorganized altar, is highly impressive thanks to a bold interior arrangement in the form of bright red, large triangular "sails."

In addition to ecumenism, still another key issue, more difficult but also more critical in the light of present-day conflicts (to mention only terrorism and some of contemporary wars) is that of syncretism. That wide notion concerns, in this case, an agreement between religions that are more thoroughly diversified than Christian denominations united by the person of Christ. Still the biggest discord exists between the three great religions, which have their common roots in the Bible, and the person of Abraham as a symbolic figure of that tradition. The new and iconoclastic teaching of Jesus ensuing on the basis of the Old Testament, followed directly by that of St. Paul in the 1st age, in the realities of the Roman Empire evoked an immediate extremal hostility of the Jews, and soon persecutions from the Romans, after which there erupted and consolidated the Jewish-Christian conflict. In that situation the teaching of Muhammad originated in the 6th/7th century and henceforth growing into power overlapped with that dispute of the two Biblical religions, thus creating the conflict in the triangle of the Great Religions. That conflict has, in various forms, lasted until now and despite active attempts at resolving it (see Section 12) there is nothing that would announce is effective quelling and ending.

15.2. TEMPLES IN THE USA: TRANSCENDING DIVISIONS

A pioneer land in the sphere of a broad acceptance of various religions is the USA, by virtue of its multi-culture community of emigrants from various parts of the world. After having cracked down on slavery and its disgraceful outcome that the racist Ku-Klux-Klan was, the USA began to build a pluralistic future. In order to maintain its functionality, it was inevitable to provide for a proper religious pluralism. A successful, yet risky for those days (1956-1962) experiment in that field was the idea, design, and accomplishment, and especially, an ideal operation of the United States Air Force Academy Cadet Chapel in Colorado Springs (Colorado) (Fig. 51), designed by an outstanding modernist Walter A. Netsch junior (1920-2008) from Skidmore, Owings & Merrill design office. An expressive structure, composed of repeated, sharp steel pyramids pointed at the sky, yet rigorous in their modular rhythm was literally "showered" with various prestigious awards and prizes, and was in the 1960s/1970s a catchy architectural pattern with many imitations. That

spectacular temple has from its very beginning been serving equally Catholics, Protestants, and Jews. Nowadays, it also serves the believers of Islam. Among main users of the chapel, that is officers and cadets of the US air force, there are many people of black and Asian races, which lends a splendid human flavour to the Chapel. This is especially so during frequent marriage ceremonies when brides and grooms are of different religions, and ceremonies take place simultaneously in accordance with different rites.

A later (1980) outstanding and known church building in the USA, whose mission extends beyond religious divisions, is the Thorncrown Chapel in Eureka Springs (Arkansas). The chapel is dedicated to all people of good will, including also non-believers. It is described as one of several icons of the 20th century American architecture (Fig. 52). The facility was constructed in the peak period of the architectural postmodernism, stimulated by the publication of Robert Venturi's *Complexity and Contradiction in Architecture* (1966). The design was prepared also under a strong influence of views of Frank Lloyd Wright (just like another famous chapel in Sedona, authored by a student of Wright).

The author of the Thorncrown Chapel, which is also a place of concentration and visits for doubting and seeking persons, was architect Euine Fay Jones (1921-2004), a disciple of Wright, often consulting his master.¹⁵⁴ Twenty years after Wright's death, so to speak in tribute to his teacher, Jones designed the Chapel: an extremely simple as concerns its body ("a hangar") but magnificently subtle as concerns its structure of innumerable wooden slats linked by means of simple carpenter's knots, thin steel bars and reinforcing flexible connectors, filled with full-transparency glass, open to the forest space. In recognition of its ideological, architectural and landscape values, Jones received the gold medal of the American Institute of Architects, the highest professional award granted to designers in the USA.

15.3. THE TEMPLES: OF PEACE AND OF GOOD WILL

An unprecedented, revelatory attempt in this field was the idea of the Temple of Peace. A proposal was made in 1985 to erect such place of worship in Lublin, Poland, on the borderland between the West and the East (the so-called Poland's Eastern Wall). The selected region was a place, in which before the war Catholics, members of the Orthodox Church, Protestants, Muslims, and Jews lived together in harmony as neighbours. The exact location of the Temple was in the city outskirts of Majdanek, a site of one of the most horrible, apart from Auschwitz, places of extermination. A national architectural competition was announced and adjudicated, which provided highly attractive and intellectually stimulating materials.¹⁵⁵

The guiding idea was to create a spatial layout in the concentration camp landscape, and within it a compact built feature, housing seven identical in size chapels, linked by a common public space. Six chapels would be devoted to selected religions, while the seventh would be a place for non-believers, and all those who doubt and seek. The impressive number of works entered for the competition amounted to 186. The first prize was awarded (Marek Kowicki and Piotr Wzorek, with the team) as well as several other prizes and distinctions, and a special honourable mention (Witold Gawłowski and J. Krzysztof Lenartowicz). All awarded and honoured works have demonstrated an excellent ideological, functional, and aesthetic level. They still constitute a great step towards shaping communal places of worship, not diminished by the lapse of time (Figs. 53-66).

In the course of proceeding with the contemplated project there occurred conflicts, typical for the clash of opposite views as described herein. In opposition to placatingly predisposed individual Catholic priests, who provided patronage for the competition and repre-

¹⁵⁴ *Wright – Jones*. <http://ncaabbs.com/showthread.php>. 2004.

¹⁵⁵ *Świątynia Pokoju w Majdanku. Ogólnopolski architektoniczny konkurs projektowy SARP*. *Architektura*. No. 5 (415), (September-October 1983): pp. 25-46. Ed. Gliński, Andrzej. Warszawa: Arkady.

sented the intellectual elite of the clergy, representatives of the Polish Church authorities after having familiarized themselves with the design considered the whole project inadmissible, since it broke out of the principle of domination of the Catholic religion. In the meantime, Protestants from the then German Democratic Republic funded a symbolic bell, which was hung as a provisional votive offering in the place of the temple location. Following that, representatives of the Jewish circles withdrew from the Project Committee and also withdrew their financial contribution to protest against the bell which, according to Jewish beliefs, disturbed the calmness of the martyrdom site. Despite the political transformation of 1990, no agreement could be reached, and the project failed.¹⁵⁶

In the new Millennium one can distinctively perceive the ongoing changes towards admiration for multiculturalism, merits of particular cultures and religions, and so drawing common values from pluralism that integrally combines their diversified identities. This concerns, of course, also the colourfulness of external aspects - liturgy, dresses, arts and architecture - but, first of all, intellectual and sociocultural richness. For example a cool, rational ethos of Protestants and a warm emotional ethos of the Orthodox Church believers superbly contrast and supplement each other, complemented mutually by the ethos of Catholics, which is on the middle ground of those aspects. The extension of the multi-religion United Europe onto the countries of the East and of the North distinctively shows the advantages of that positive synergy.

It is Protestantism that currently dominates in experiments connected with the development of interdenominational temples. This is a faction of Christianity, which is most open to ecumenism, and probably generally, among all serious religions, ready to engage in a dialogue with infidels, close to the ideals of interdenominational tolerance, agreement and solidarity. It is just from the Protestant circles that the most interesting contemporary communal temples come from.

Among those temples, an extremely attractive is the Temple of Good Will (Portugal Templo da Boa Vontade) in Brasilia (Alexandre Chan, a student of Oscar Niemeyer, 1989) (Figs. 67-68). It has the form of a snow-white hexagonal pyramid (yet on a square plan), composed of triangular, ideally smooth and sharp slabs of a minimalist nature. There are gaps left between them, filled with green glazing that provides a sort of a kitschy appearance. On the pyramid top there is a round opaion, which gives additional light from the top. The opaion cannot be seen from the outside, it is hidden behind vertices of main sloping slabs. The project investor is a community association, called the Legion of Good Will (Portugal Legião da Boa Vontade, in short LBV) established in Portugal in 1950 and then successfully affiliated in Brazil.

The Legion (which is described by critics as a populist Masonry) follows ecumenical intentions but actually it has slightly shamanic and sectarian deviations. The main symbol, which dominates in the main altar in the form of a great, glass rosette, and which also constitutes the general LBV logo of the association is a round mandala of a pictorial, blurred shape, which resembles a wild flower. Despite its architectural attractiveness, the whole undertaking leaves a European Catholic with a controversial impression, or even a dubious one from the point of view of religion. The LBV project presents as if the second side of innovatory ecumenism / syncretism in an American and Latin American style, not only territorially far remote from the sources of great religions.¹⁵⁷

¹⁵⁶ Cf.: http://www.majdanek.com.pl/obozy/majdanek/pmm_swiatynia_pokoju.html. Another example of a lost opportunity for constructing in Poland a magnificent temple of a world ideological, architectural and landscape class was the abandonment by the Polish Church authorities of the construction of the National Divine Providence Temple according to a design prepared by Marek Budzyński, the first award-winning design, which would warrant the project implementation.

¹⁵⁷ Cf.: <http://www.tbv.com.br>. Temple of the unrestricted Ecumenism.

15.4. FROM CONFLICTS TOWARDS RECONCILIATION

Another segment in the structure of modern inter-religion relationships, and, specifically, an expression of the lack of mutual understanding includes internal conflicts between factions of Islam, e.g. between the Sunnites and the Shītes. Still a different character is that of the hostility of Islam towards religions of the Far East. In the latter case a resounding example of the said hostility was the destruction of big Buddha statues at Bamiyan by the Taliban. Viewed from the European perspective, religions of the Far East seem to be underrated, whereas in addition to the grandeur of high culture, especially as regards the construction of temples and worship complexes, their power in the sense of the numbers of adherents, e.g. the Hindus, makes the issue of the wide syncretism a very serious problem for the future. A major undertaking in that respect was a meeting held by Pope John II on the World Day of Prayer for Peace with leaders of 12 most numerable religions of the world in Assisi on 27 October 1986. Note that the main opponent of that meeting was Cardinal Joseph Ratzinger, the then Prefect of the Congregation for the Doctrine of the Faith, currently Pope Benedict XVI.

During his pontificate, Pope John Paul II engaged in a number of crucial, risky for those times, pioneer conciliatory actions. He visited a mosque and a synagogue, and had friendly dialogues with muftis and rabbis. His efforts bore good fruit and he had pupils, who were worthy of him. The burial ceremony of late Archbishop Józef Życiński was attended and honoured by the Chief Mufti of Polish Muslims, Nidal Abu Tabaq, and the Chief Rabbi of Poland, Michael Schudrich.

Pope John Paul II prayed at the Wailing Wall and left there a slip of paper with a written intention of reconciliation. His empathy covered also the atheists, which was a complete exception within Church hierarchs. Seldom reminded is the brilliant piece of his memorable homily delivered on 2 June 1979 under the cross in Victory Square in Warsaw ("...Let your Spirit descend...") when mentioning the statue of Christ in front of the Holy Cross Church which had been destroyed during the war, he declared that Christ had suffered both for believers, and non-believers.

In the field of culture, a fantastic and brave experiment towards reconciliation is an Arabic and Jewish youth symphony orchestra, established by a great Argentinean conductor and pianist of Jewish descent, Daniel Barenboim and his Palestinian friend, Edward Said (1999). The great conductor and pianist, an emissary of Palestine's agreement with Israel, together with his son, a violinist, tours the world with the orchestra. Members of the youth orchestra include young and talented artists from Egypt, Iran, Israel, Jordan, Lebanon, Palestine, and Syria. The challenge for the second decade of the 21st century is, therefore, the continuation of the so-initiated progress: from tolerance, through agreement, to solidarity (Zygmunt Bauman).¹⁵⁸ For architects, who support with their imagination and talents good intentions by advocates for such bond, there exists an opportunity for contribution in the form of seeking proposals to construct interdenominational places of worship.

15.5. THE WORKS OF ISLAM AND JUDAISM ON THE VERGE OF THE MILLENNIUM

At the end of the 20th century and at the turn of the Millennium, tensions between the Arabic and the Jewish worlds increased. Those tensions were reflected in the radicalisation of fundamentalist attitudes by representatives of both Abrahamic religions. Parallel to the intifada in situ one can notice a strong expansion of Islam in a global scale. That tendency is also displayed as regards places of worship. Among works of Islam that sprang up within past twenty years, the top one is Hassan II Mosque in Casablanca (1993) (Figs. 69-74). This is the tallest Islam structure in the world, its minaret is 210 m high. In terms of capacity, it is the fifth largest mosque in the world. 25,000 people can conveniently stay

¹⁵⁸ Bauman, Zygmunt. *Globalization. The Human Consequences*. Oxford: Polity Press & Blackwell Publishers Ltd., 1999.

inside it, while within squares that surround the Mosque, both those arcaded and those open to the sea, some 80,000 people can freely attend gatherings. The aesthetics of the Mosque's architecture and details is unambiguously conservative, in fact it constitutes an eclectic pastiche of generally existing aesthetics of mosques, with the simultaneous substantial increase of an average mosque dimensions.

The main author of the Mosque is a French architect, Michel Pinseau, which is understandable in view of the still existing cultural dependence of Morocco upon the colonial tradition originating from France. The Mosque is a significant landscape phenomenon. It is located at the junction with the coastal line of the Atlantic, while from the side of the city, it constitutes a spectacular ending of the city, highlighted by the giant minaret tower. The minaret dominates the more so that the adjacent quarters of Casablanca are developed with low, seaside buildings typical for a traditional health resort (cf. Casablanca, 1943). Viewed from the side of the sea, the spatial complex of the Mosque is an impressive "watchman" of the city, and the tower, in addition to its power of influence as a religious symbol, is a perfectly operating lighthouse which, besides its practical navigation function, is also a symbolic object.

Also Judaism, both in Israel and in the Diaspora, can boast significant religious projects, first of all related to the literal reconstruction of synagogues that were destroyed as a result of discriminatory activities or war operations. Projects, which deserve attention in that context include the rebuilding of the beautiful, as if minimalist Hurva Synagogue, the main synagogue of Jerusalem in its Old City (2010), and the reconstruction of the main synagogue of Berlin, richly ornamented and covered with elaborate mosaics (1995). Another outstanding work, though a completely modern and innovative, is the New Synagogue in Dresden (architects Rena Wandel-Hoefer and Wolfgang Lorch, with team, 2001) (Figs. 75-78). The synagogue was constructed exactly on the foundations of the former synagogue from 1840, built by Gottfried Semper, an eminent Dresden architect of the eclecticism era, the author of the illustrious opera building.

The New Synagogue does not resemble either its prototype, or a traditional synagogue at all. It is a combination of two abstract, bulky, compact cubic structures (the sacred element and the hall of memory), between which there is a nice, cosy community yard, or a garden, separated from the city by balustrades and planted with discreet greenery, while the building walls are covered with evergreen climbers. The two solid structures are different, they are based on cubic proportions but are modified in a trapezoid and a reversed-step form. The construction material is, traditionally, Germans' favourite beige sandstone, superbly applied in the tectonic sense, with minimal, abstract slot windows. The whole creates an excellent impression. The facility was shortlisted for the Mies van der Rohe European Union Prize for Contemporary Architecture in 2003, co-financed by the EU Office in Bruxelles and Mies van der Rohe Foundation in Barcelona. Finally, the Synagogue lost in competition to Zaha Hadid's Hohenheim Terminus.

15.6. IN THE 21ST CENTURY TOWARDS OPENING

An expression of a positive, ecumenical "solidarity thinking"¹⁵⁹, unquestionable in its ideological clarity, is the Protestant and Catholic church of St. Mary Magdalene in Freiburg in Baden-Württemberg, Germany. (Fig. 79-81). In the said region of Breisgau, almost on the German border with Switzerland, there lives a bi-religious evangelical and Catholic community, which has traditionally coexisted enjoying the best possible relationships. In a way, the said church is a spatial representation of such unity in duality. It was built in 2004 based on a design prepared by the KSG design office from Cologne: Johannes Kister, Reinhard Scheithauer and Susanne Gross.

Its layout is the following: a central entrance hall, or a spacious porch, from which one enters straight the central hall, or a nave, which is common for all attendees. At both

¹⁵⁹ Bauman Zygmunt, *Nowy nielad światowy*. Edited by Żakowski, Jacek. *Polityka* 51 (2787). p. 114.

sides of the nave, behind sliding walls, there are two aisles, or wings, for both religion groups, similar in their size to the said central segment. When partition walls are slid shut, the side halls can be entered through internal portal gates. Meetings and ceremonies are held either separately (with partition walls closed), or jointly (with partition walls slid open) in a great common, open three-aisled interior. In terms of their aesthetic appearance, the interiors are extremely raw, with a brutalizing pure concrete decor, just like the external body of the church, which is heavy, bunker-like in its massiveness, of a slightly crystalline, triangular divisions of structure. Its somewhat obtuse greyness - literally and figuratively, as well as plain unsophisticated proportions are neither contextual, nor do they gentrify the surrounding.¹⁶⁰

A highly professional and contemporary in its character - these are the features of St. Henry's Ecumenical Art Chapel, designed by Matti Sanaksenaho, Pirjo Sanaksenaho, and Enrico Garbin from Helsinki, assisted by interior designers Kain Tapper and Hannu Konola, 2005) (Figs. 82-86).

The Chapel has been erected in the romantic scenery of the former Nordic shrine on a lofty rocky island near the Finnish city of Turku. The Chapel body is succinct, uniform, like a turned-over boat, organically continuing the rocky substrate. Viewed from a distance, it looks as it were made of an ideally polished red wood. Closer examination shows that the cladding is made of thin leaves of refined copper. The cladding harmonizes with the surrounding pine forest. The place of worship is combined within a single elongated and axial enclosed structure with an art gallery. One enters the building through that gallery and follows the axis towards the nave.

The road leads from the darkness of the porch to the brightness of the chancel. That brightness comes from side glazings near the altar, which in the beginning are hidden from the eyes of the person entering the Chapel. During the ceremony, one can watch the exhibition. Despite the modernity of the overall concept and its functional solution, the atmosphere associates with a small, primordial Scandinavian church. This feeling results from wood consistently applied in the Chapel interior. Glued, pine arch girders symbolize dense (at 2 m centres) rafters, as well as organic ribs, which are the ark's frames. The wood has its natural colour, and it is expected it will gradually be turning red. Onlookers claim that the Chapel makes an impression of the combination of Finnish organic architecture by Alvar Aalto and Rheima Pietilä with Japanese Shintoistic minimalism of Tadao Ando.

The bi- and sometimes multi-functionality of that temple creates inside it an atmosphere, which is incomparable to that specific for interiors of either Catholic churches, or Protestant houses of worship. Sometimes there simply progresses a collective life, not fully related to religious actions of cult practices and celebrations. There are art exhibition vernissages, which spread across the whole interior and move to its surrounding. Groups of visitors come to see art exhibitions or participate in such artistic events, as happenings and interactive installations. There are also workshops, whose main activities take place in the exhibition part but peaceful meetings, sketching, artistic concentration, meditation, or a simple breather can find place in the chapel nave, with due respect paid to the altar and the surrounding chancel.

The facility has literally been "showered" with various awards and prizes. In the year of its consecration and inauguration (2005), it received two distinguished Scandinavian architectural and construction awards: "Roof of the Year" and "Wood Triumph", awarded by the optimised opinions of Scandinavian architectural associations, and the public Internet poll. In the same year, the Chapel was honoured with "Church Cultural Award". On that occasion, the archbishop of the Northern Reformed Church delivered a significant speech

¹⁶⁰ Cf. on the subject: Węclawowicz-Gyurkovich, Ewa. *Nie tylko minimalizm w przestrzeni miast*. Czasopismo Techniczne. Zeszyty Architektura. No. 6A. Ed. Kozłowski, Dariusz. Kraków: Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, 2008.

on the value of denominational temples. During the Venice Biennale (2005), the Chapel was displayed in an exhibition and a multimedia form, and got the highest opinions, both as regards its design, and ideological values. In 2007, the Japan special edition of Architecture and Urbanism was devoted to the Chapel, and on the World Expo in Tokyo in 2008 it represented Finland in the exhibition segment of the Holy Space.¹⁶¹

Among the most recent works, there is a facility, which particularly implements principles of modernity in relation to a multi-worldview temple. This is a minimalist, wooden Ecumenical Field Chapel at Bödighheim near Buchen in Baden-Württemberg (2009) (Figs. 87-90). Not only its architecture, but also ideological bases and way of the project arrangement have deserved a highest attention and approval, which was reflected in its fame and a high award. As previously mentioned, Baden-Württemberg is a German Land with a most favourable social climate of religious opening. Another factor, which additionally fosters such an ecumenical project is the declared, by principle, progressiveness and modernity of the local community at Bödighheim and in the region of Buchen. The community calls itself the "new-modern community," although the town is just celebrating the 1000th anniversary of its founding, as symbolized by a big medieval castle.¹⁶² While utilising in a constructive way war destructions and an opportunity to have the locality reconstructed and rebuilt in any way, the community chose modernism.

That modernism was demonstrated by the housing projects, construction of schools, a hospital, and successively, of a golf course and a business park. All those facilities have been linked by a network of efficient roads, with particular emphasis on the public transport, also in the whole commune's and region's scales. The Protestant congregation, headed by its progressive pastor Dankwart Moser-Feesche, proved to be equally modern. The reverend became the chief originator of the project, and commissioned architect Dea Ecker from a neighbouring town to develop it. Dea Ecker is a graduate of the famous Illinois Institute of Technology (IIT), or the New Bauhaus, established by László Moholy-Nagy in 1937, after the expulsion of Bauhaus from Germany. She invited for co-operation Frank Flury, her college mate, currently an IIT professor and a practitioner, head of a design office with great successes in the field of socially- and ecologically-oriented projects.

In the new project arrangement, the design office of Dea Ecker became a contact unit to maintain relations with the investor, authorities, and residents. Frank Flury became the chief designer, and a group of 12 students from his IIT class prepared the documentation and constructed the chapel. In their school in Chicago they were awarded semester and civil construction apprenticeship credits. The group of students included persons of various nationalities and different religious and faith outlooks. Local craftsmen declared their willingness to assist in the construction. They tended the students in the construction process and made their workshops available for construction works. Local residents made financial donations (e.g. to cover travelling costs) and donations in kind (bricks, mortars, gravel, wood, steel). One of the families offered its land plot for the Chapel.

The Chapel was located on a picturesque, slightly convex upland dominating over the inhabited valley, linking above the upland visually in a far neighbourhood with an equally high castle hill. No vehicle road was envisaged, and only a convenient path for wheelchairs, bicycles and pedestrians. The path leads to the Chapel through a designed pebble yard (20 m x 20 m), which constitutes direct surrounding of the Chapel, partially framed with hedges. The pebble yard isolates visitors from the meadow, field, and potential mud, and it is relatively stable to allow standing or crossing it. Despite its status of a half-paved surface, it is permeable and biologically active.

¹⁶¹ Broner, Kaisa. *Northern Light, Landscape and Wood as Architecture. St. Henry's Ecumenical Art Chapel in Turku*. Paris, Naples, Helsinki: Carré Bleu, 2007, Annex 1.

¹⁶² Saieh, Nico. *Field Chapel in Boedigheim by Students of the College of Architecture at the Illinois Institute of Technology*. <http://www.archdaily.com/37921/field-chapel-in-boedigheim-students-of-the-college-of-architecture-at-the-illinois-institute-of-technology-ecker-architekten>. 2009.

The Ecumenical Field Chapel is an extremely simple woodwork structure. Its outer dimensions together with the structure are about 3.30 x 6.60 x 9.90 m, with a step-like arrangement and with a lower entrance part (3.30 m), terminated with a vertical tower (9.90 m). The structure has been set on the ground with a 10-centimetre gap to enable air circulation, dampproofing and outflow of water from the floor of post-demolition clinker offered by a neighbour. A plan view of the Chapel shows three squares put successively together, all sized 3.30 x 3.30 m. The first of them is only a flat entrance platform. From it a simple door leads through the first, auxiliary segment, 3.30 m high ("the profane element"), through a corridor, near a wooden stall, which serves as a vestry. Next further straight on through that segment, now extended, with a longitudinal bench and without a ceiling to the tower, which is the main target area of the nature of a sacred space (again 3.30 m x 3.30 m, 9.90 m in height).

The structure of the tower in one-third of its bottom part (up the height of 3.30 m) has solid wooden walls, which enclose the space, thus creating a mini-interior. The interior is covered, blocked up to the height exceeding that of a man, preventing one from turning one's eyes to the outside. The top two-thirds of the tower are openwork, made of horizontal wooden strips set at an angle, like in a traditional window Venetian blind. Thanks to such arrangement, when looking at the tower diagonally from the outside, or dynamically when walking around it, a spectator can see fine flickering optical effects (op-art), generated by slanting strips, which are superimposed on one another in the foreground and in the background. In terms of pure structure, the strips are mortised into four, sturdy corner posts that constitute quoins of the tower. The roof on them is flat, finished at the bottom with a simple, slat modular structure of square fields. Local larch wood was applied, of a substantial sap contents (thus no need to be seasoned) that provides wood with moisture and fire resistance. The structure has been calculated to withstand wind pressure and suction strength of the so-called 100-year wind, that is a wind force that, theoretically, is likely to occur in situ only once every hundred years.

After the consecration of the Chapel in 2009 by a Protestant bishop and opening it for the public, it raised a considerable interest on the local and national levels, bringing recognition for its originator and ideologist, the Reverend Moser-Feesche, for his congregation, as well as local community and authorities. "In recognition of the architectural rank of the idea, design, and way of construction of the Ecumenical Field Chapel in Boedigheim, Germany" the American Institute of Architecture AIA awarded to professor Flury and his 12 person strong team of students working off their spring semester in the Advanced Design/Build Studio of the IIT in Chicago the Distinguished Building Honor Award 2010. Thanks to that success, disseminated by the media, the project gained a worldwide renown in professional circles and in the public opinion, especially in the circles interested in and related to a broadly-conceived ecumenism that goes beyond the framework of Christianity, and to the idea of multi-worldview places of worship.

The authors' declarations and experts' opinions brought interesting information on subtle aspects pertaining to the creation of the Chapel. This is how Frank Flury spoke about his understanding of the Chapel: "... an interdenominational chapel, a space for people who are in a search for God - a place for quiet reflection, but also one that welcomes hikers and cyclists who appreciate a rest stop that has a sense of beauty."¹⁶³ The ultra-minimalist form of that cosy facility had, in the authors' imagination, three inspiring models, descending from completely different "other worlds:" Jerusalem Temple (the main building), Bödigheim castle tower, and local tobacco curing kilns (tobacco is the main plant cultivated by local farmers). In terms of its succinctness and direct comprehensibility, the division into the "profane" and the "sacred", and the consistent use of the idiom of simple woodwork structure tradition, the Chapel is akin to previously presented St. Henry's Ecumenical Art Chapel in Turku, which is by four years younger. In terms of its

¹⁶³ Flury, Frank. *Field Chapel by Students of the College of Architecture, in Boedigheim, Germany*. <http://archide.wordpress.com/page/19/>, post 26 October 2010.

dimensional and expressional minimalism, however, because of the (semi-openwork) closing of the walls of the "sacred" and directing the visitor's eyes mainly upwards, towards the sky, and also because of its location among fields, the Bödighheim Chapel evokes irresistible associations with the famous Peter Zumthor's Brother Klaus Field Chapel (2007). However, considered specifically, both similarities are very remote, while analogies concern mainly ideological aspects and associations of a higher order.

The above examples constitute a wonderful, heartening aesthetical variety when compared with the contemporary architecture, which is pretentious, commercial, looks like from a fashion journal, and oversimplifies values. This is a peculiar and a further reduction of the upper limit of humanity's honour after the 20th-century modernism, which has elevated the Enlightenment rationalism and "scientific" socialism up to the atrophy of transcendence, and, following it, of morality. The growingly important and urgent task in the 21st century has been the provision of places of worship, which would be open, and which would invite to the very same space and at the very same time people of various religious traditions and practices, having different worldview beliefs together with all those who seek, doubt and reject faith.

It is the role of contemporary elites to propagate deep and high values in the face of an overpowering simplification of values and lowering of moral ambitions in favour of pragmatism, hedonism, egoism and seizing the day without a broader and longer perspective. The speed and style of life is another factor that calls for creating the aforementioned innovative places of worship "for all and for everybody." Many people are unable to find time to pay a visit to a temple, calmly and for a longer time, although in principle they would be willing to do so. Others do not have a motivation but should a place of worship find itself on their way, they would use it, even if for a moment of introspection, thinking about one's life and one's problems, for concentrating and calming oneself down, for an intellectual relaxation.

In view of said determinants which have been sketchily outlined, it is the need of present times to create modern and innovative places of worship: unpretentious, non-costly and visually modest, which would be acting soothingly, and not be dazzling with a superficial or an expressive, simulative décor. In addition to free-standing units located in cities or in open air landscapes, places of worship should be incorporated into facilities that build and generate social groupings:¹⁶⁴ railway stations, hypermarkets, theme parks, general and refined culture establishments, just like it already occurs in hospitals, and in special education and rehabilitation places, such as young offenders' institutions, prisons, as well as uniformed service centres.

16. SUMMING UP

Relationships between people springing from differences in their belief and religion outlooks have had in the course of the whole explored history, and still have a peculiar and strong influence on political, social and cultural events, including architecture. That is why the said relationships have also influenced, and continue to influence the development of places of worship, their sacred and profane elements, including also architectural layouts, and simply, the creation of cities. Places of worship and, in particular, temples of various religions are, in an obvious way, different due to liturgical and cultural guidelines prescribed or required by religious authorities. However, there exist aesthetic differences between buildings within the same religion, which result from different local cultures, in which such buildings have been born.

A completely different, yet characteristic phenomenon is that of buildings, which have changed their intended religious use under the impact of historic events. Following the impact of the Reformation, certain Catholic churches were transformed into Protestant

¹⁶⁴ Kucza-Kuczyński, Konrad. *A statement in the discussion. Programme de Travail Place du Cult, Union Internationale de l'Architecture*. Toulouse, 6 June 2010.

houses of worship, the so-called reformed churches, e.g. in the area of Transylvania. After World War II, in Communist Poland, Orthodox churches in the east part of the country were converted into Catholic ones. There are abundant worldwide examples of demolishing temples and erecting on their sites new places of cult of other religions brought by the invaders and conquerors. Places of worship and the architecture of temples experience a superimposition of layers of successively dominating cultures, a sort of a correspondance des arts, an artistic merging of the arts, which provides a synthesis of all the arts, e.g. like in the Wawel Cathedral in Kraków.

The religious borderlands, regions of a closer or a more distant neighbourhood of various faith believers have been, and are challenges for a mutual respect, and also for a harmonious construction of own temples of different religions close to one another. Finally, there is a challenge of the most recent times - universal places of worship, a great idea, which may give birth to a great architecture. "Great" in the sense of its guiding spirit, in the sense of defying thousand-year-old stereotypes and historical reasons, not necessarily great by its sumptuousness and size but quite the opposite - it can be modest and plain, minimalist and ecological. It should foster sustainable development, both spatial and social. Ecumenism and syncretism plus a place for doubters and seekers, offer opportunities for stimulating the creative ambitions of designers, for creating new spatial events, which give new aesthetic shivers and foster mental climates.

In the space-time narrative about the architecture of places of worship in relation to issues that are relevant now and in the near future, between king Nimrod's Tower of Babel and the students' Field Chapel one can see an extreme distance, diversity in almost every field, however, with a single and important exception in the form of a certain significant analogy between the Tower and the Chapel. The underlying motive in each of those both cases has been a quest for human fellowship transcending divisions, for the sake of higher values contained in a religious creed or in a search for such creed. The architectural directing of human eyes upwards has for thousands of years been symbolizing man's heading towards those higher values. Different, yet akin immaterial beings: faith, prayer, concentration, communitiveness (a sociopetal interaction) have been providing motivation for that process. And finally, we come to Bauman's notions of tolerance, understanding, and solidarity,¹⁶⁵ not exacerbating but considered in a calming, soothing and conciliatory way. All that to be able to differ beautifully thanks to personal and group wisdom, honesty, morality, and ethics.

LITERATURA CYTOWANA I ŹRÓDŁA CYTOWANE

- [1] Andrews, Jesse. 2006. *Il Tempio Canoviano*. W: <http://www.italianvisits.com/veneto/possagno>
- [2] Angold, Michael. 2002. *Byzantium: the bridge from antiquity to the middle ages*. Wyd. Phoenix. Londyn
- [3] Angold, Michael. 2003. *The Fourth Crusade: Event and Context*. Wyd. Longman. Harlow, Essex.
- [4] Armstrong, Karen. 2001. *Islam's stake. Why Jerusalem was central to Muhammad*. Time Magazine. Tampa, Florida. 16.04.
- [5] Ascalone, Enrico. 2005. *Mesopotamia*. Wyd. Mondatori Elecka S.p.A. Mediolan.
- [6] Barenboim, Daniel; Said, Edward W. 2007. *Paralele i paradoksy*. Wyd. PiW Państwowy Instytut Wydawniczy. Warszawa
- [7] Bauman, Zygmunt. 1999. *Globalization The Human Consequences*. Wyd. Polity Press & Blackwell Publishers Ltd. Oxford.
- [8] Bauman, Zygmunt. 2010. *Nowy nieład światowy*. Red. Żakowski, Jacek. *Polityka* 51 (2787). 114 s.
- [9] Bedürftig, Friedemann. 2009. *Bildatlas Pilgerstädten und heilige Orte*. Wyd. Naumann & Göbel Verlagsgesellschaft. Kolonia.
- [10] Beek, Martin A. 1961. *Bildatlas der assyrisch– babylonischen Kultur*. Wyd. Güterslocher Verlagshaus Gerd Mohn. Gütersloch.

¹⁶⁵ Bauman, Zygmunt, 2010. *Op. cit.*

- [11] *Biblia. Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*. Kolekcja *Księgi Święte Religii Monoteistycznych*. 2009. Tom 1. Wyd. Święty Wojciech. Warszawa.
- [12] Biema, David van. 2001. *Jerusalem at the time of Jesus*. Time. Magazine. Tampa, Florida. 16.04.
- [13] Biema, David van. 2001. *Judaism's Stake. The mysteries of Solomon's Temple*. Time. Magazine. Tampa, Florida. 16.04.
- [14] Broner, Kaisa. 2007. *Northern Light, Landscape and Wood as Architecture. St. Henry's Ecumenical Art Chapel in Turku*. Carré Bleu, 1, Aneks. Paryż, Neapol, Helsinki.
- [15] Burleigh, Michael. 2005. *Earthly Powers. The Clash of Religion and Politics in Europe. From The French Revolution to The Great War*. Wyd. Harper Collins. Nowy Jork.
- [16] Chaunu, Pierre. 1971. *La Civilisation de l'Europe des Lumières*. Wyd. Bernard Arthaud. Paryż.
- [17] Chrościcki, Juliusz A. Rottermund, Andrzej. 1977. *Atlas Architektury Warszawy*. Wyd. Arkady. Warszawa.
- [18] Czapska, Anna. 1970. *Neoklasycyzm w architekturze europejskiej*. Wyd. Państwowe Wydawnictwo Naukowe PWN. Warszawa.
- [19] Czyż, Piotr. 2006. *Kościół pw. Św. Aleksandra*. W: *Plac Trzech Krzyży*. <http://www.warszawa1939.pl/index.php?r1=aleksander>
- [20] Davies, Norman. 2008. *Europa. Rozprawa historyka z historią*. Znak. Kraków.
- [21] Flury, Frank. 2010. *Field Chapel by Students of the College of Architecture, in Boedigheim, Germany*. <http://archide.wordpress.com/page/19/> post 26 października.
- [22] Geremek, Bronisław. 1997. *Europa i pamięć*. Gazeta Wyborcza. Wyd. Agora. 20-21.09.
- [23] Horn, Siegfried H. 1957. *The spade confirms the book*. Wyd. Review and Herald. Hagerstown, Mrl. 320 s
- [24] http://www.majdanek.com.pl/obozy/majdanek/pmm_swiatynia_pokoju.html
- [25] <http://www.truthcontrol.com/>
- [26] *Iconoclasm*. 1977. Red. Bryer, Anthony i Herrin, Judith. Wyd. Centre for Byzantine Studies, Uniwersytet w Birmingham. Birmingham.
- [27] Jaroszewski, Tadeusz Stefan. 1971. *Architektura doby Oświecenia w Polsce. Nurty i odmiany*. Wyd. Ossolineum. Wrocław.
- [28] Kant, Immanuel. 2007. *Religia w obrębie samego rozumu*. Wyd. Homini S.C., pod auspicjami Polskiego Towarzystwa im. Thomasa Mertona. Kraków.
- [29] *Kathedralen. Die schönsten Kirchenbauten aus 1700 Jahren*. 2007. Red. Toman, Rolf. Wyd. Parragon. Kolonia.
- [30] Kaufmann, Emil. 1939. *Etienne-Louis Boullée – Essays*. W: *The Art Bulletin*. 3(21). Wyd. College Art Association CAA. Nowy Jork. [PDF] <http://d.hatena.ne.jp/ken106/20080501>
- [31] Knyszewski, Zygmunt. 2010. *Circuit en pays Cathares – Programme de travail U.I.A. Lieux Spirituels. Reunion 3–6 Juin 2010*.
- [32] Knyszewski, Zygmunt, Uścińowicz, Jerzy. 2010. *Przesłanie ideowe*. Materiały Seminarium Dyskusyjnego Programu Roboczego pt. „Miejsca Duchowe” pt. „Wieża Babel. Podziały i zjednoczenia w religiach– motywy i ich konsekwencje w architekturze miejsc duchowych”, Tuluza 03 – 07.06.2010. Materiał powielony. Białystok– Perpignan.
- [33] Kosiński, Wojciech. 1978. *Problematyka sakralna w architektonicznej szkole profesora Włodzimierza Gruszczyńskiego*. Zeszyty Naukowe PAX. Zeszyt nr 1 (18) 180. Red. Czajkowski, Zbigniew. Wyd. Instytut Wydawniczy PAX. Warszawa, 180 s.
- [34] Kosiński, Wojciech. 1983. *Totalizm i personalizizm w polskiej architekturze współczesnej - na przykładzie kościołów*. Materiały IV Ogólnopolskiego Konwersatorium Polskiej Arch. Współczesnej, w Mogilanach. Red. Szafer T. Przemysław, Pęckowska, Agnieszka. Wyd. Oddział Krakowski Polskiej Akademii Nauk. Kraków, 144 s.
- [35] Kosiński, Wojciech. 1994. *Budowaliśmy razem - kościół na przełęczy między Orawą a Podhalem*. Materiały posesyjne Archisacra '94, Red. Kucza Kuczyński, Konrad, Kuryłowicz, Ewa. Wyd. Grupa Robocza UIA Miejsca Kultu - *Lieux de Cult* - Sekcja Polska. Warszawa, 64 s.
- [36] Kosiński, Wojciech. 2009. *Kreowanie środowiska mieszkaniowego – spełnienie wspólnotowych marzeń. Creation of Housing Environment – Community Dreams come true*. W: *Środowisko Mieszkaniowe Housing Environment*. Red. Seruga, Wacław i Jagiełło – Kowalczyk, Magdalena. Wydawnictwo Astra, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej. Kraków.

- [37] Kosiński, Wojciech. 2010. *Wzgórze Świątynne w Jerozolimie – miejsce spotkania trzech wielkich religii*. W: Architektura miejsc kultu i pamięci, w dialogu kultur narodów i religii. Monografia w serii Architektura kultur lokalnych pogranicza. Red. Uścińowicz, Jerzy. Red. serii: Zakład Architektury Kultur Lokalnych WAPB. Red. zeszytu: Zakład Architektury Kultur Lokalnych WAPB, Program Roboczy Międzynarodowej Unii Architektów UIA Miejsca Duchowe. Wyd. Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej, Oda Art. Białystok (w druku).
- [38] Kosiński, Wojciech. 2011. *Miasto i piękno miasta*. Red. Kozłowski, Dariusz. Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej. Kraków, 200 s.
- [39] Kosiński, Wojciech. 2011. *Miejsca kultu w kontekście sporów i porozumień – religijnych, kulturowych i politycznych*. Monografia w serii Architektura kultur lokalnych pogranicza. Red. Uścińowicz, Jerzy. Red. serii: Zakład Architektury Kultur Lokalnych WAPB. Red. zeszytu: Zakład Architektury Kultur Lokalnych WAPB, Program Roboczy Międzynarodowej Unii Architektów UIA Miejsca Duchowe. Wyd. Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej, Oda Art. Białystok (w druku).
- [40] Kucza Kuczyński, Konrad. 2010. *Wypowiedź w dyskusji Programme de Travail Place du Cult, Union International de l'Architecture*. Tuluza, 6 czerwca.
- [41] Kucza Kuczyński, Konrad; Mroczek, Andrzej Artur. 1991. *Nowe kościoły w Polsce*. Red. Rober, Witold. Wyd. Instytut Wydawniczy Pax. Warszawa, 416 s.
- [42] Lorentz, Stanisław i Rottermund, Andrzej. *Klasycyzm w Polsce*. Seria Dzieje sztuki w Polsce. 1990. Red. Czeszunist-Cicha, Aleksandra. Wyd. 2. Arkady. Warszawa, 312 s.
- [43] Lurker, Manfred. 1978. *A Dictionary of Gods and Goddesses, Devils and Demons*. Wyd. Routledge. Londyn.
- [44] Martínez Mindeguía, Francisco. 2011. Étienne-Louis Boullé, Newton's Cenotaph, Basilique Metropolitaine, 1780-93. W: *Vista desde mi alojamiento. XIII Congreso Internacional De Expresión Gráfica Arquitectónica 27 a 29 De Mayo*. Valencia 2010. Revista EGA Expresión Gráfica Arquitectónica 17. Wyd. General Ediciones Arquitectura. Colegio Territorial de Arquitectos de Valencia. Valencia.
- [45] *Masonic Architecture*. 2008. <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php>
- [46] Materiały archiwalne Zarządu Głównego, Stowarzyszenia Architektów Polskich SARP w Warszawie.
- [47] Murphy-O'Connor, Jerome, OP. 2008. *The Holy Land: An Oxford Archaeological Guide from Earliest Times to 1700*. Wyd. Oxford University Press. Oxford.
- [48] Nesbitt, William. 2009. *George Washington Masonic Memorial in Alexandria*. <http://condoalexandria.com/2009/02/25/>
- [49] Nietzsche, Friedrich. 2010. *Tako rzecze Zaratustra. Książka dla wszystkich i dla nikogo*. Wydawnictwo Vis –a– vis Etiuda. Kraków.
- [50] Norman, Edward. *The House of God*. 2005. Thames & Hudson Ltd. Londyn.
- [51] *O polską architekturę socjalistyczną. Materiały z Krajowej Partyjnej Narady Architektów*. Red. Minorski, Jan. Wyd. Państwowe Wydawnictwa Techniczne. Warszawa.
- [52] Papasov, Katarina. 1983. *Christen oder Ketzer – die Bogomilen*. Wyd. Ogham Verlag. Stuttgart.
- [53] Pouget, Franciszek. 1830, oryg. fr. 1790. *Religia Kanta*. Reprint 2004. Wyd. Ultra Montes. Kraków.
- [54] Rausch, David. 1990. *Legacy of Hatred: Why Christians must not forget the holocaust*. Baker Christian Publishing Group. Ada, Michigan.
- [55] Rejnson, Andrzej. 2010. *Radni: unieważnić konkurs na plac Trzech Krzyży*. Stolica 07.07. Warszawa.
- [56] Rittmeyer, Leen. 2006. *The Quest. Revealing the Temple Mount in Jerusalem*. Wyd. Carta Jerusalem & The Lamb Foundation. Jerozolima.
- [57] Saieh, Nico. 2009. *Field Chapel in Boedigheim by Students of the College of Architecture at the Illinois Institute of Technology*. W: <http://www.archdaily.com/37921/field-chapel-in-boedigheim-students-of-the-college-of-architecture-at-the-illinois-institute-of-technology-ecker-architekten>
- [58] Szwankowski, Eugeniusz. 1964. *Ulice i place Warszawy*, Wyd. Państwowe Wydawnictwo Naukowe PWN. Warszawa.

- [59] *Świątynia Pokoju w Majdanku. Ogólnopolski architektoniczny konkurs projektowy SARP.* 1983. Architektura 5 (415) wrzesień – październik, Red. Gliński, Andrzej. Wydawnictwo Arkady. Warszawa.
- [60] *Temple of the unrestricted Ecumenism.* W: <http://www.tbv.com.br>
- [61] Węclawowicz – Gyurkovich, Ewa. 2008. *Nie tylko minimalizm w przestrzeni miast.* Czasopismo Techniczne. Zeszyty Architektura. Numer 6A. Red. Kozłowski, Dariusz. Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej. Kraków.
- [62] Wilder, Thornton. 1973. *Idy Marcowe.* Wyd. Państwowy Instytut Wydawniczy PIW. Warszawa.
- [63] Wójtowicz, Norbert. 1999. *Wielki Architekt Wszechświata: teologiczna krytyka masońskich wizji Boga.* Wyd. Gajt. Wrocław.
- [64] Wright – Jones. 2004. <http://ncaabbs.com/showthread.php>

QUOTED LITERATURE AND SOURCES

- [1] Andrews, Jesse. Il Tempio Canoviano. *Welcome to Veneto. From Jesse's Journeys in Italy.* www.italianvisits.com/veneto/possagno. 2006.
- [2] Angold, Michael. *Byzantium: The Bridge from Antiquity to the Middle Ages.* London: Phoenix, 2002.
- [3] Angold, Michael. *The Fourth Crusade: Event and Context.* Harlow: Longman, 2003.
- [4] Armstrong, Karen, *Islam's stake. Why Jerusalem was central to Muhammad.* TIME Magazine. Tampa, FL. (16 April 2001).
- [5] Ascalone, Enrico. *Mesopotamia.* Milano: Mondadori Elecka S.p.A., 2005.
- [6] Barenboim, Daniel; Said, Edward W. 2007. *Paralele i paradoksy.* Wyd. PiW Państwowy Instytut Wydawniczy. Warszawa
- [7] Bauman, Zygmunt. *Globalization. The Human Consequences.* Oxford: Polity Press & Blackwell Publishers Ltd., 1999.
- [8] Bauman, Zygmunt, "Nowy nieład światowy." Edited by Żakowski, Jacek. *Polityka* 51 (2787). p. 114.
- [9] Bedürftig, Friedemann. *Bildatlas Pilgerstädten und heilige Orte.* (Cologne: Naumann & Göbel Verlagsgesellschaft, 2009.
- [10] Beek, Martin A. *Bildatlas der assyrisch– babylonischen Kultur.* Gütersloch: Güterslocher Verlagshaus Gerd Mohn, 1961.
- [11] *Biblia.* Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. The Collection: Księgi Święte Religii Monoteistycznych. Warszawa: Święty Wojciech, 2009, Vol 1.
- [12] Biema, David van. *Jerusalem at the Time of Jesus.* TIME Magazine. Tampa, FL. (16 April 2001).
- [13] Biema, David van. *Judaism's Stake. The Mysteries of Solomon's Temple.* TIME Magazine. Tampa, FL. (16 April 2001).
- [14] Broner, Kaisa. *Northern Light, Landscape and Wood as Architecture. St. Henry's Ecumenical Art Chapel in Turku.* Paris, Naples, Helsinki: Carré Bleu, 2007, Annex 1.
- [15] Burleigh, Michael. *Earthly Powers. The Clash of Religion and Politics in Europe. From the French Revolution to the Great War.* New York: Harper Collins, 2005.
- [16] Chaunu, Pierre. *La Civilisation de l'Europe des Lumières.* Paris: Bernard Arthaud, 1971.
- [17] Chrościcki, Juliusz A. Rottermund, Andrzej. *Atlas Architektury Warszawy.* Warszawa: Arkady, 1977.
- [18] Czapska, Anna. *Neoklasycyzm w architekturze europejskiej.* Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe PWN, 1970.
- [19] Czyż, Piotr *Kościół pw. Św. Aleksandra. Plac Trzech Krzyży.* <http://www.warszawa1939.pl/index.php?r1=aleksander>. 2006.
- [20] Davies, Norman. *Europa. Rozprawa historyka z historią.* Kraków: Znak, 2008.
- [21] Flury, Frank. "Field Chapel by Students of the College of Architecture, in Boedigheim, Germany." <http://archide.wordpress.com/page/19/>, post 26 October 2010.
- [22] Geremek, Bronisław. *Europa i pamięć.* Gazeta Wyborcza published by Agora. 20-21 September 1997.
- [23] Horn, Siegfried H. 1957. *The spade confirms the book.* Wyd. Review and Herald. Hagerstown, Mrl. 320 s.
- [24] http://www.majdanek.com.pl/obozy/majdanek/pmm_swiatynia_pokoju.html

- [25] <http://www.truthcontrol.com/>
- [26] Iconoclasm. Editors Bryer, Anthony and Herrin, Judith. Birmingham: University of Birmingham, Centre for Byzantine Studies, 1977.
- [27] Jaroszewski, Tadeusz Stefan. *Architektura doby Oświecenia w Polsce. Nurty i odmiany*. Wrocław: Ossolineum, 1971.
- [28] Kant, Immanuel. *Religia w obrębie samego rozumu*. Kraków: Homini S.C., under the auspices of Polish Thomas Merton Society, 2007.
- [29] Kathedralen. Die schönsten Kirchenbauten aus 1700 Jahren. Ed. Toman, Rolf. Cologne: Parragon, 2007.
- [30] Kaufmann, Emil, "Etienne-Louis Boullée - Essays." The Art Bulletin. No. 321. New York: College Art Association CAA, 1939. [PDF] <http://d.hatena.ne.jp/ken106/20080501>, 1939.
- [31] Knyszewski, Zygmunt. "Circuit en pays Cathares – Programme de travail U.I.A. Lieux Spirituels." Reunion 3-6 July 2010.
- [32] Knyszewski, Zygmunt, Uścińowicz, Jerzy. "Przesłanie ideowe." Materials for a discussion seminar of the Working Group "Spiritual Places" titled The Tower of Babel. Divisions and Unifications in Religions – Motives and Their Consequences in the Architecture of Spiritual Places. Toulouse 3-7 June 2010. A copied version. Białystok– Perpignan.
- [33] Kosiński, Wojciech. *Problematyka sakralna w architektonicznej szkole profesora Włodzimierza Gruszczyńskiego*. PAX Research Journals. Journal no. 1 (18), (1978): p.180. Ed. Czajkowski, Zbigniew. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.
- [34] Kosiński, Wojciech. *Totalizm i personalizm w polskiej architekturze współczesnej - na przykładzie kościołów*. Proceedings of the 4th National Seminar of Polish Contemporary Architecture in Mogilany. (1983): p. 144. Ed. Szafer T. Przemysław, Pęckowska, Agnieszka. Kraków: Oddział Krakowski Polskiej Akademii Nauk.
- [35] Kosiński, Wojciech. *Budowaliśmy razem - kościół na przełęczy między Orawą a Podhalem*. Archisacra '94 post-session proceedings. (1994): p. 64. Ed. Kucza-Kuczyński, Konrad, Kuryłowicz, Ewa. Warszawa: UIA Working Group - *Lieux de Cult* – the Polish Section.
- [36] Kosiński, Wojciech. *Kreowanie środowiska mieszkaniowego – spełnienie wspólnotowych marzeń. Creation of Housing Environment – Community Dreams Come True*. Środowisko Mieszkaniowe - Housing Environment. Ed. Seruga, Waclaw and Jagiełło-Kowalczyk, Magdalena. Kraków: Wydawnictwo Astra, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, 2009.
- [37] Kosiński, Wojciech. *Wzgórze Świątynne w Jerozolimie – miejsce spotkania trzech wielkich religii*. Architektura miejsc kultu i pamięci, w dialogu kultur narodów i religii. A monograph in the series *Architektura kultur lokalnych pogranicza*. Ed. Uścińowicz, Jerzy. Editor of the series: Institute For Architecture of Local Cultures, Faculty of Architecture, Białystok University of Technology. Editor of the journal: Institute For Architecture of Local Cultures, Faculty of Architecture, Białystok University of Technology, UIA Working Programme "Spiritual Places." Białystok: Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej Oda Art (in print).
- [38] Kosiński, Wojciech. *Miasto i piękno miasta*. Ed. Kozłowski, Dariusz. Kraków: Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, 2011, p. 200.
- [39] Kosiński, Wojciech. *Miejsca kultu w kontekście sporów i porozumień – religijnych, kulturowych i politycznych*. A monograph in the series *Architektura kultur lokalnych pogranicza*. Ed. Uścińowicz, Jerzy. Editor of the series: Institute For Architecture of Local Cultures, Faculty of Architecture, Białystok University of Technology. Editor of the journal: Institute For Architecture of Local Cultures, Faculty of Architecture, Białystok University of Technology, UIA Working Programme "Spiritual Places." Białystok: Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej Oda Art (in print).
- [40] Kucza-Kuczyński, Konrad. A statement in the discussion. Programme de Travail Place du Cult, Union International de l'Architecture. Tuoulouse, 6 June 2010.
- [41] Kucza-Kuczyński, Konrad; Mroczek, Andrzej Artur. *Nowe kościoły w Polsce*. Ed. Rober, Witold. Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1991, p. 416.
- [42] Lorentz, Stanisław and Rottermund, Andrzej. "Klasycyzm w Polsce." Series: *Dzieje sztuki w Polsce*. Ed. Czeszunist-Cicha, Aleksandra, (1990): p. 312, second edition. Warszawa: Arkady.
- [43] Lurker, Manfred. *A Dictionary of Gods and Goddesses, Devils and Demons*. London: Routledge, 1978.
- [44] Martínez Mindeguía, Francisco. *Étienne-Louis Boullée, Newton's Cenotaph, Basilique Metropolitaine, 1780-93*. Vista desde mi alojamiento. XIII Congreso Internacional De

Expresión Gráfica Arquitectónica 27 a 29 De Mayo, Valencia 2010. Revista EGA Expresión Gráfica Arquitectónica 17. General Ediciones Arquitectura: Colegio Territorial de Arquitectos de Valencia.

- [45] <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php>. Masonic Architecture, 2008.
- [46] Archive materials of the Executive Board, SARP Association of Polish Architects in Warsaw.
- [47] Murphy-O'Connor, Jerome, OP. *The Holy Land: An Oxford Archaeological Guide from Earliest Times to 1700*. Oxford: Oxford University Press, 2008.
- [48] Nesbitt, William. *George Washington Masonic Memorial in Alexandria*. <http://condo-alexandria.com/2009/02/25>, 2009.
- [49] Nietzsche, Friedrich. *Tako rzecze Zaratustra. Książka dla wszystkich i dla nikogo*. Kraków: Wydawnictwo Vis-a-vis Etiuda, 2010.
- [50] Norman, Edward. *The House of God*. London: Thames & Hudson Ltd., 2005.
- [51] *O polską architekturę socjalistyczną*. Materiały z Krajowej Partyjnej Narady Architektów. Ed. Minorski, Jan. Warszawa: Państwowe Wydawnictwa Techniczne.
- [52] Papasov, Katarina. *Christen oder Ketzer – die Bogomilen*. Stuttgart: Ogham Verlag, 1983.
- [53] Pouget, Franciszek. *Religia Kanta*. Kraków: Ultra Montes, 2004 (reprinted 1830 edition of the 1790 French original).
- [54] Rausch, David. *Legacy of Hatred: Why Christians Must Not Forget the Holocaust*. Ada (MI): Baker Christian Publishing Group, 1990.
- [55] Rejnsen, Andrzej. *Radni: unieważnić konkurs na plac Trzech Krzyży*. Stolica, Warszawa. (7 July 2010).
- [56] Rittmeyer, Leen. *The Quest. Revealing the Temple Mount in Jerusalem*. Jerusalem: Carta Jerusalem & The Lamb Foundation, 2006.
- [57] Saieh, Nico. "Field Chapel in Boedigheim by Students of the College of Architecture at the Illinois Institute of Technology." <http://www.archdaily.com/37921/field-chapel-in-boedigheim-students-of-the-college-of-architecture-at-the-illinois-institute-of-technology-ecker-architekten>, 2009.
- [58] Szwanowski, Eugeniusz. *Ulice i place Warszawy*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe PWN, 1964.
- [59] "Świątynia Pokoju w Majdanku. Ogólnopolski architektoniczny konkurs projektowy SARP." *Architektura*. No. 5 (415), (September-October 1983). Ed. Gliński, Andrzej. Warszawa: Arkady.
- [60] <http://www.tbv.com.br>. Temple of the unrestricted Ecumenism.
- [61] Węclawowicz-Gyurkovich, Ewa. *Nie tylko minimalizm w przestrzeni miast*. Czasopismo Techniczne. Zeszyty Architektura. No. 6A. Ed. Kozłowski, Dariusz. Kraków: Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, 2008.
- [62] Wilder, Thornton. *Idy Marcowe*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy PIW, 1973.
- [63] Wójtowicz, Norbert. *Wielki Architekt Wszechświata: teologiczna krytyka masonskich wizji Boga*. Wrocław: Gajt, 1999.
- [64] <http://ncaabbs.com/showthread.php>. *Wright-Jones, 2004*.

O AUTORZE

Dr hab. inż. arch., prof. nadzw. PK. Kierownik Pracowni Projektowania Architektury Krajobrazu, Instytut Architektury Krajobrazu, Wydział Architektury, Politechnika Krakowska; ul. Warszawska 24, kod 31-155 Kraków, tel. 511906665; e-mail: wkosinski@poczta.onet.pl

AUTHOR'S NOTE

Professor of Architecture. Head in The Atelier of Landscape Architecture Design, Institute of Landscape Architecture, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology. Address: Politechnika Krakowska. ul. Warszawska 24. 31-155 Kraków. Poland. Tel. +48511906665. E-mail: wkosinski@poczta.onet.pl